

Збірка творів

ГРИГІР ТЮТЮННИК

ТВОРИ

ГРИГІР ТЮТЮННИК

Оповідання

Г.М. ТЮТЮННИК

ТВОРИ

КИЇВ
ВИДАВНИЦТВО
ЦК ЛКСМУ «МОЛОДЬ»
1984

Г.М. ТЮТЮННИК

КНИГА 1

Оповідання

КИЇВ
ВИДАВНИЦТВО
ЦК ЛКСМУ «МОЛОДЬ»
1984

У2
Т98

Это самое полное издание литературного наследия известного украинского советского писателя, лауреата премии имени Леси Украинки Григора (Григория) Михайловича Тютюнника (1931—1980). В первой книге собраны повеллы, рассказы и сказки для детей — жанры, в которых много и плодотворно работал писатель и в которых особенно ярко проявился его самобытный талант.

Передне слово *О. Т. Гончара*

Упорядкування *А. Я. Шевченка*

Фотознімки *В. Білоуса, Д. Чердиченка*

Тютюнник Г. М.

Т98 Твори. Книга I: Оповідання / Упоряд. А. Шевченко.
Передм. О. Гончара.— К.: Молодь, 1984.— 328 с., іл.

До першої книги відомого українського радянського письменника увійшли оповідання і казки для дітей, в яких яскраво виявився його самобутній талант.

Т $\frac{4702590200-048}{M228(04) - 84}$ 55.84.

У2

© Упорядкування, передне слово, фотознімки.
Видавництво «Молодь», 1984 ..

ЖИВОПИСЕЦЬ ПРАВДИ

Блискучим новелістом і повістярем увійшов у свідомість сучасного читача Григiр Тютюнник.

Сьогодні українську художню прозу не уявити без його хай кількісно й не великої, але справді вагомї літературної спадщини.

Письменник пішов із життя передчасно й трагічно; для багатьох із тих, хто його знав, Григiр Тютюнник так і залишиться письменником молодим, який тільки-по вийшов із юності, із трудних післявоєнних літ, де рано гартувалися характери, де навіть підліткам аж надто діставалося життєвих навантаж, перідко доводилось їм брати на себе не легку пошу дорослих. Власне, про Григора можна було б сказати, що він із покоління космонавтів, адже, як і перші наші космонавти, майбутній письменник починав своє трудове життя з ремісничого училища, звідки одних доля посилає на доволаземні орбіти, на зоряні траси, а других покликало небо інших випробувань — небо мистецької творчості.

Ось короткий — за автобіографічною довідкою. — життєпис Григора Тютюнника. Народився 5 грудня 1931 року в селі Шилівка Зіньківського району на Полтавщині в селянській родині. Вчився в семирічній школі, закінчив Зіньківське ремісниче училище, здобув спеціальність слюсаря, працював на заводі, в колгоспі, на будівництві. З 1951 по 1955 рік служив у Радянській Армії. Після демобілізації працював у депо і вчився у вечірній школі. В 1962 році закінчив Харківський університет...

Стислі, скупі рядки, але як багато вони вміщують! Яка за ними чується напруга людського життя, що, пробиваючись крізь труднощі й нестатки повоепних розруйнованих літ, у ранніх випробах, у праці суворій формувало себе, свою душу, свою особистість. Ніщо, мабуть, не могло б так емоційно зріднити майбутнього письменника з трудовим середовищем, дати юнакові таке глибоке відчуття органічної єдності з рідним народом, як саме ті випроби, роки становлення, коли все помічалось гостро, бралось в душу надовго, коли для мовчкватого, з колючим характером підлітка безмірно багато важили і кинутий кимось погляд, і засторога, і такий дорогий вияв турботи — отой принагідний вузлик передачі з дому від матері, і тепла рука деповського наставника на твоєму ще не зміцнілому плечі... Про життя повосинних ремісничат, про цих маленьких трударів нашого народу писалось чимало, але в книжках Григора Тютюнника їм пощастило чи не найбільше,— здається, ніде їхні переживання не відтворені з таким душевним щемом, з таким психологічним проникненням. Годилось би, може, навіть сказати, що він осцівав своїх однолітків, ровесників по трудовому навчанню, однак вислів «осцівав» якось не кладеться до творчої манери цього письменника, адже звертається він до читача словом здебільшого стриманим, буденним, у карбованих епізодах його новел іноді є щось од того чорного кутого металу, з яким авторові доводилося мати справу в житті не раз. Та ще, звичайно, іронія, часом гіркувата,— це теж невід'ємний елемент стилю письменника. Рядок мовби світлішає, коли в ньому раптом проблесне оцей аж ніби сором'язливий усміх людини, яка здатна помітити й те, що від інших приховано, здатна в комусь «найрядовішому з рядових» відчутти порух людяного, вгадати в ближньому своєму житті його внутрішнє, потребу душевної підтримки чи співчуття.

Найщиріші симпатії Григора Тютюнника віддані скромним будівничим життя, отим самим людям праці, чиї думи письменник так досконало знав, бо, власне, він теж був одним із них. Знання звідав ціну важкого карткового хліба і лекучість кимось завданої кривди, але так само знання відкрив для себе він і ціну товариської дружби, уваги колективу, знав, що є в природі проміння того цілющого людського тепла, якого нічим не замінити. Такими речами письменник умів дорожити. По дорозі було йому з тими, хто виступав проти нищих, злиденних духом, тим-то образ людини-трудівника, щедрого душею колективіста, вірного товариша у творах Тютюнника один із найколеритніших. Та й

чи не самого автора впізнаємо в образі молодого робітника Івана Срібного з однойменного оповідання, скромного зв'язця, який, щоб не порушувати друзям весілля, сам береться розвантажувати вагон із дошками і, не ждучи хвали чи відзнаки, більше з почуття совісті й честі звершує за кілька годин те, що, здавалось, було й не під силу одній людині.

Не зовнішня ефектність поведінки, не гучність вислову, а діло людини, її життя, її ставлення до матері, до товариша, до свого суспільного обов'язку — ось що в очах митця було визначальним для оцінки людини, її справжності, життєвої надійності. Цей загалом лагідний, схильний до теплих ліричних кольорів письменник нерідко ставав нещадним, це теж відомо. Яким вогнем сарказму й презирства бурхало його слово, коли йшлося про антипода трудової людини, про котрого-небудь із тих, хто, знехтувавши моральні норми колективу, потоптавши і власну совість, і мудрість народного національного звичаю, принатурився жити пустодухим, наскрізь егоїстичним життям хапуги, рвача й нахлібника трудового соціалістичного суспільства! Григорій Тютюнник розумів, що література, звеличуючи достойних, водночас має також розвінчувати негідних, скажімо, під прицілом у неї має бути й ось такий досить поширений тип сучасного пустомолота, крикуна-галасливця, що іноді протягом років живе лише псевдодіяльністю, показною, нікому, крім нього самого, не потрібною метушею...

У своїй творчій праці Григорій Тютюнник обрав жанр традиційний для нашої літератури — оповідання, коротка повість. Цим вибором, мені здається, теж ствердила себе удача письменника: він таки хотів бути «традиційним», узяв за правило працювати неквапливо, до краю вимогливо, не дозволяючи собі ніяких професійних полегкостей, як це деколи можна спостерегти нині, коли проза часом стає водянистим скорописом, коли й творчість, буває, уже перестає бути творчістю, отим заняттям справді високим, покликанням святим, яке вимагає всієї душі, явленої в горінні, в цілковитій правдивості й чистоті помислів.

При читанні новел Григора Тютюнника, серед яких є справжні художні перлини, згадаються не раз нам Василь Стефаник і Олександр Купрін, Архип Тесленко і Лесь Мартович... А ще про нього можна іноді почути: наш сьогочасний Косинка або наш український Шукшин. І в цьому, гадаю, теж буде певна слушність. Одначе сама творчість цього автора переконливо засвідчує також і те, що перед

нами не повторювач пройденого, а письменник цілком своєрідний, як може бути своєрідним тільки справжній художник.

Увібравши в себе найкращі риси вітчизняної класики, реалізм Григора Тютюнника водночас є реалізмом сучасним, в якому безпомилково вгадується світовідчування письменника нової соціалістичної доби, письменника-громадянина, для якого правдиве відтворення народного життя є водночас ідейною гуманістичною вірою в перетворюючу силу мистецтва, в його будівничу місію.

Правдивість зображуваних людських характерів, художнє майстерність у відтворенні їхніх вчинків, емоцій — це те, чим найбільше приваблюють читача твори Григора Тютюнника, надаючи його слову цінності тривалої, неперехідної. Той, кого він зображує, правдивий кожним своїм жестом, психологічною деталлю, найкоротшою реплікою, поглядом, виразом обличчя. Діалоги Тютюнникових героїв вражають саме природністю, влучністю, бездоганною достовірністю. І внутрішнє життя їхнє викликає нашу довіру теж саме цими незрівнянними для художника якостями — правдивістю й природністю розвитку думки, повною відповідністю почуття тій чи іншій життєвій ситуації.

Живописець правди — в такий спосіб можна визначити і творчі принципи письменника, і весь лад його душі, а відтак і його стиль, позначений справді яскравою індивідуальністю.

Художній живопис Григора Тютюнника виникав на ґрунті народного життя, звідси письменник черпав прикметні риси своїх героїв, сюжети й багатство мови. Він увесь із життя. Якось не уявляється мені Григій у ролі, скажімо, курортника або нудьгуючого туриста на перетоптаних маршрутах, зате як легко уява малює його десь у вибої у товаристві шахтарів, або на фермі серед жарливих полтавських дівчат, чи в сільському клубі, де цей чубатий легінь нічим би й не виділявся з-поміж смаглявих хлопців-механізаторів, своїх земляків. Повертаючись після полтавського літа до Києва, був щораз помітно збідьорений, привозив яке-небудь рідкісне, виловлене з живої народної мови слівце, почувалося, що чимось насажений, з гарними, видно, людьми були в нього зустрічі та розмови десь у дорозі чи біля рибальського вогнища на Ворсклі або на Пслі.

Він любив товариство, любив людей мужніх, веселих, і сам був таким, внутрішня мужність його, здавалось, не має

меж, та, мабуть, тільки сам він знав, як легко його рапнути, яка буває незахищена перед болем ця нібито нічому й не піддатна душа.

А ще він любив слово (це ж так видно з його оповідаць!), любив його, як голос рідної землі, як поклик матеріальності, як те, що заповідано тобі від глибини віків, адже кожна мова — це джерело творчої духовності, це той запас генетичної сили й краси, що його народ передає тобі, своєму синові, щоб ти був, щоб не став нічим, безгосипим.

Думаючи зараз про книги, що їх нам залишив Григір Тютюпник (а все це були збірки переважно оповідаць), я ще раз переконуюсь у тому, як багато можна сказати про життя, про свій час навіть на кількох сторіночках, якщо все в них художньо доцільне, містке, значне, якщо явлений з-під пера рядок насажений правдою, живою образністю, якщо мовлене слово дихає щирістю й силою почуття. Тоді й так звана «мала проза» стає прозою великою і створені нею характери можуть ставати в ряд із образами романними.

Глибиною, значністю задуму й філігранною відточеністю форми — цим насамперед виділяється класичне оповідання, і ці ж якості притаманні найкращим сучасним оповіданням багатонаціональної радянської літератури, в якій заслужено утвердилось ім'я Григора Тютюпника. У творах його пульсує гаряча кров сьогодення, тим-то вони здобувають щодалі ширшу популярність, виходять у перекладах на братні мови народів Радянського Союзу, охоче їх перекладають також і в країнах соціалістичної співдружності.

Григорові Тютюпнику було властиве випатково серйозне ставлення до своєї праці. Він ніс у літературу лише те, що вважав для людей україн необхідним, те, що побачив у житті своїм зірким і проникливим поглядом. Це був письменник, чиїх нових оповідань ми завжди ждали, бо знаходили в його творах живі пристрасті, сучасні характери, самобутні, колоритні, що поставали справді як художні відкриття.

Пригадується останнє побачення з Григором Тютюпником. Пізнього зимового вечора зайшов він до мене додому після щойно проведеної зустрічі з читачами. Був письменник незвично схвильований, збуджений, розповідав, як гарно зустрічали його слухачі — вчителі та студенти, признався, яке це дивовижне і вдячне почуття, коли настає мить духовного єднання з аудиторією. Залишив мені своє

читане на вечорі оповідання, воно звалось «Три зозулі з поклоном»...

Не кожному з тих, хто пише, вдається здобути визнання сучасників. Не все з читаного залишає глибокий слід у серцях людей. Григiр Тютюнник прийшов до читачiв своїк чесно, надійно, надовго.

Прийшов, щоб не розлучатися.

ОЛЕСЬ ГОНЧАР.

Оповідання

ЗАВ'ЯЗЬ

— Куди це ти, парубче, наджигурився? — питають з полу дід Лаврін і прикахикують насмішкувато, паче їй справді щось про мене знають. А що втім такого, що я нову сорочку нап'яв і кібчика на голові прислинив, — може, я на збори піду?

У хаті спочіло так, що й цвілі по кутках не видно, і шибки посиніли, мов на грозу. А під полом біліє картопля: ключки повикідала, в землю проситься.

Пора мені вирушати.

Беру на косинчику пляшечку одеколону, поливаю посовик і помічаю, як на дідовій щоді ворухиться оте чорненьке дупельце, що хворий зуб колись викрутив: сміються. В'їдливі — страх! І я знаю чого.

Тож було, як вечір настане, то вони й починають: про те, як їм у австрійському полоні жилося, які пироги там печуть та як гарно з-під корів вичищають. А вже зима як прийде, як захурделить, то я й з печі не злажу. Сиджу, співаю з дідом колядок різних: вони — басом, а я — альтом:

Звізда гряде чудно
З восток на полудно,
Над вертепом сіяє,
Христа-даря являє...

А тепер — мицуюся. Тепер я... самі ж, бач, кажуть: парубок...

Іду до дверей, а вони:

— Ото як женишся на тій прояві, то кислички тобі, внуце, не тільки снитимуться, а ще й привидяться.

— Діду, перестаньте, — прошу.

— ...бо то дівка з тієї куряви, що чорти на дорогах крутять!

— Просто в неї міцний характер,— кажу спокійно, аби швидше виприснути з дому.

— Еге ж,— бубонять,— і тюрма міцна, та чорт їй рад... Ну, годі. Хряпаю дверима і виходжу на поріг.

Надворі пахне молодим осокорячим листям, а з грядок тягне теплим гнійком, торішніми бур'янами і мокрим попелом. Садок уже одцвівся і густо вкрив землю білими пелюстками. Вітер щодня потроху вигортає їх на шлях, і коли вночі їде якась прибудна машина, вони рожевим валком котяться за нею слідом аж до мосту, а там падають у річку.

По той бік шляху, деє далеко в степу, за садками, тремтить червона заграда: то присяде до самої землі — і тоді на кутку стає поночі й глухо, то знову шугає вгору аж до Волосожару, шпаруючи окола і молоденькі осокорчики червоною крейдою — видно, трактористи стару солому палять.

Іду садом на край кутка, до провалля, і вже здалеку бачу маленьку білу постать на обніжку. То — Соня. Жде... Мені здається, що я ширшаю в плечах, твердішаю в ході і ось-ось підлечу. А от голосу — не стає...

— Соню,— белькочу шепеляво й противно,— це ти?

— Ні, це не я,— озивається вона і потихеньку сміється.— Це — мара...

Потім міцно бере мене під руку, трошки злягає на неї теплими пружкими грудьми.

— Ходім я тобі сніг покажу,— туркоче на вухо.— Там, у проваллі.

Ми ліземо з кручі в чорну холодну прірву, підпираючи одне одного плечима і хапаючись руками за якесь мокре цупке бадиління. У проваллі справді пахне талиною,— як ото кора з трухлої вільхи, а під ногами щось гуде і рипить.

— Бач: крига,— каже Соня, закидаючи голову і лоскочучи моє підборіддя гарячими губами.— А що, а ти не вірив...

У небо знову сягнула заграда, і в проваллі повиднішало настільки, що мені стає добре видно Сонині очі. Вони якісь дивні: наче й злякані трохи, й сміються. У мене починають терпнути ноги і стають, як мотуз'яні. А голова хилиться, хилиться...

«А що,— думаю,— як я її поцілую, а вона мене — в пику? Буває ж так. Он і в кіно показують...» — і шия перестає гнутися, дубіє.

А Соня вже й не сміється, і очі примружила так сердито, що... Ні. Нехай краще другим разом.

Отак і стовбичу коло неї, не знаючи, що їй казати, аж доки вона не озивається:

— Миколко, давай я буду падати, а ти мене держи. Ану, чи вдержиш?

— Ого, коли б ні! — вигукую, хапаючи її за тоненький попереk, але раптом підсковжуюся і з переляком і огидою до себе відчуваю, що зараз так і обербенимось у грязюку. А вона сердито пручається з рук і ошпарює мене злим поглядом.

— Пусти! Силач...

— Підсковзнувся, — мимрю, — хіба ж я винен, що тут слизько?

Соня норовисто одвертається і мовчить. А в мене перед очима з'являються дід Лаврін, ворухать чорненьким дупельцем на щоці, оскиряються... Може, вони ото й правду казали, що — кислички...

Згадка про діда робить і мене сміливішим.

— Ну, — кажу, — раз так, то що ж...

Беруся рукою за куц і, твердіше, ніж треба, упираючись ногами в кручу, деруся на гору.

— Миколко, а я? — жалібно шепоче Соня.

І від того шепоту у мене паморочиться голова, а серце починає калатати, як дзвін. Стрибаю вниз, сердито хапаю її за плечі і з розгону цілую в рипучу холодну хустку.

— Навіщо ж ти... аж за вухо, дурненький... — видихає Соня і сміється якимось покійрно й лагідно. — Ходім уже, бо тут холодно.

Я не допомагаю, а майже виношу її вгору на руках. І сили в мене — як у вола. Оглядаємось на те місце, де ми тільки що гарцювали. Там біліє сніг.

— От чудно, — каже Соня, зітхаючи, — кругом садки цвітуть, а там — сніг...

— Туди сонце не достає, — пояснюю. — Та ще й землею був прикиданий. Тепер він розтане.

Йдемо до шляху, на лавочку, що у нас під хлівом. Соня тремтить, горнеться до плеча і дихає мені за комір.

— Ти не змерз? — питає.

Я з усієї сили зціплюю зуби, щоб не труситись, а їй кажу:

— Та н-наче ні...

У степу ще дужче розжеврїлось, і на грядках, у кого вже зорано, червоно виблискують скиби, а в борознах, як сніг у проваллі, біліє опалий цвіт. Листя в садках ще тільки прокльонулося, тому в гіллі рясно миготять дрібні, мов роса, прозеленуваті крапельки: то зав'язь.

— От якби мені отаке намисто, — каже Соня, — зроду б не знімала...

— Купимо,— обіцяю впевнено.— Ось як тільки вивчусь на шофера, так і купимо.

— А я тобі сорочки вишиватиму. Гарні-прегарні; кращі, ніж у лавці!

Соня раптом зупиняється, стає навшпиньки і потихеньку, обома долонями, нахилиє до себе мою голову. На якусь мить я бачу її сухі вимогливі очі і чую сором'язливий шепіт:

— В сто раз кращі... милий... в тисячу!

А далі вже нічого не бачу і нічого не чую...

Потім ми ще довго сидимо на лавочці між осоками, не розплітаючи обіймів навіть тоді, коли мимо нас на Полтаву мчать ранні базарові машини і шофери горлають із кабіни щось веселе, заохочуюче і безсоромне.

Розходимося десь уже далеко за північ, ледве переступаючи зомлілими ногами і несучи на губах солодку пекучу смрагу.

На порозі я ще трохи пристоюю, наслухаючи, як Соня клацає засовом і тихо, мабуть, щоб не розбудити маму, причиняє двері.

Коли це чую в садку у нас: шориг-шориг... Із-за сажки вивертаються дід, у кухвайці й з вилами. А над деревами синіє, клубочиться дим.

— Ану, лишень, парубче, помагай окурювати садок, бо пропаде к лихій годині уся зав'язь.

Я прожогом кидаюся в садок, нагрібаю п'ятірнями сякого-такого труску і розкладаю вогонь аж на межі, щоб тягло дим і па Сонин садок.

— Та не там, ближче до сажки розкладай! — сердито гукають дід.

— Нічого,— одказую так, як вони мене вчили,— буде в людей — буде і в нас...

А сам собі думаю: за чим би його сьогодні забігти до сусідів, бо до вечора, либонь, не дотерплю, не доживу...

В СУТІНКИ

Поночіє в нашій хаті рано, особливо взимку. Це тому, що ліс під боком. Ще ото у верховітті жевріє ожеледець, а поміж стовбурами і в заліплених снігом кущах уже свуються тіні, лізуть у причілкові вікна і стають по кутках — німі і холодні. Хата враз меншає, нижчає стеля.

Мотороццю гуде ліс, видзвонює крижаними кайданами,

цокотять обмерзлими кігтями кури у снігах і, висвистуючи крильми, злітають на сідало.

Упоравшись надворі, мати пхають у двері в'язку соломи і кидають біля грубки. Солома їжитья від паморозі і аж рипить. Долівку встилає холодна хвиля.

— Береться морозець,— хваляться мати і, зсутулившись, довго хукають у долоні, умочають пальці в цеберку з водою, щоб зашпори не зайшли.

— Нудьгуєш, сину? — питають і з якимось принизливим острахом заглядають мені у вічі. Я бачу їхні чорні у темряві губи і зморшки попід очима, злиті в округлі плями.

— Боже, який ти худепський... мов щиглик. Хіба студентів не годують, як ото солдатів?

Мені кортить узяти їхні руки в свої, одтирати, ховаться в них обличчям і радіти, що в мене теж є мати — хороша, як у всіх. Але то тільки на одну мить... А вони несміливо куйовдять мого чуба, і я чую, як тремтять їхні пальці: мати плачуть.

— Ти, сину, вже краще б лаяв мене, ніж отак... Три дні, як приїхав, і все мовчиш. Чи вже у серці для матері прожньо?..

Вони довго сидять на лаві біля порога, немов і не господня в цій хаті. Потім повільно роздягаються, зморені й пригнічені, світять каганчика.

Солома одійшла і підтекла калюжею. І коли мати, ставши навколішки, розпалюють у грубці, верчики сичать і довго не займаються.

Отак було й того вечора. Я пам'ятаю його в усіх подробицях, він не раз уже вставав перед моїми очима і не раз сжився за ці вісімнадцять років без матері, без ласки, без поради — вісімнадцять років з чужими людьми, часто дуже хорошими, але чужими...

* * *

Це сталося в сорок другому році. Зима. Кура. Іноді з левад долинають приглушені вибухи — то тріскається лід на річці. Я цілими днями плаю там і знаю кожну шпарочку, як латки на своїй курпині. Мені їх потрібно знати, тому що мій єдиний, трухляпський уже дерев'яний ковзан, прикручений до старого батькового чобота телефонним кабелем, не раз потрапляв у оті підступні шпарки. Так то ще й не горе, як заб'єшся. А от якщо курпину розірвеш або питани на коліні репнуть, тоді...

Я приходжу додому, аж як смеркне. Може ж таки до ранку мати пічого не помітять, а там буде як буде!

Пхаюся у двері обережно, бочком і вже з порога смирененько так:

— Ма, може, його соломки внести та витопити у грубці?

А вони:

— Ану ступай сюди, шибенику!

І вже по отому «ступай» я розумію, що карі не запобігти ніяким побитом...

Потім, коли висохнуть сльози, я таки втягаю соломку і заходжуюсь топити. По долівці, струшеній піском, починають вистрибувати червоні зайці, в хаті виднішас. Я стаю навколішки біля дверцят і ворущу жарок старим обсмаленим пужалном.

Мати сидять на лаві, підібгавши ноги, і дивляться у вікно. У чорній шибці, немов у ополонці, відбивається красиве дівоче лице з чорненькою родимкою на підборідді. Коли мати сміються, їхня родимка робиться доброю і милою, а коли гніваються — хижою і злою. Зодягнуті мати празниково: у білій кофточці з парашутного шовку, а спідниця чорна, зливається з пільмою, тому мені з долівки здається, немов мати по пояс у чорному тумані...

Вони вже забули про мене. Їм сумно, гірко і, мабуть, хочеться плакати, того що він не йде. А вони ждуть його увесь вечір та й цілий день ждали. Знають, що в нього жінка й діти, знають, що завтра вранці наші ворота будуть облиті дьогтем і їй доведеться шкребти їх ножем, ховаючи обличчя в хустку, — знають, а ждуть.

Та ось гнітючу тишу в хаті розплескала пісня. Вона викралася з пільми так тихо і моторошно, наче не людина народила її, а казкова тіль людська... Та пісня морозом пішла у мене по спині, зашкреблася у горлі, бо співала її не мати, а якась чужа красива жінка, котру я чомусь називаю матір'ю. Може, мене й справді піймали в капусті і оддали цій жінці...

Ой боже мій, боже,
Що я наробила —
Що є в нього жінка,
А я полюбила...

І оце щодня: кричить, б'ється, а потім плаче або співає отак. Мені обидно і сумно. Хочеться крикнути їй: «Замовч!» — але я боюся і нишком ворущу в грубі жар, що зливається в тугі кім'яхи і аж кипить, — кажуть, що то на мороз.

Зозуле, зозуле,
Чого рано куєш,
Чи, може, зозуле,
Мов горе чуєш?..

Та ось пісня урвалася. За вікном обізався рипкий спів, поторгало двері. Мати схопились. Довге волосся, скручене кубликом, розсипалось і чорними звивистими струмочками розтеклося по плечах. Босі, розпатлані, захмелілі від радощів вибігли в сіни. Мені чути звідти його гучний самовпевнений сміх. Вони увіходять до хати обнявшись — радісні, щасливі... Яке їм до мене діло?

Я добре знаю його. Ходить він завжди у короткому дубленому кожусі і в гімнастерці, з якої позрізувано гудзики із зірочками, а пришито інші, рогові. Іще він носить галіфе, схоже на балалайку, і вузький набірний пасок — ним він б'є матір, як нап'ється...

— Ану, марш на піч! — чую за плечима, і пужалію випадає у мене з рук.

— Навіщо ти на нього гарикаєш? — з легким докором каже він.

Але в його голосі немає ласки до мене. В ньому я чую зневажливу, як милостиня, поблажливість самовпевненої людини. Я ладен підскочити до них з кулаками, але замість цього хутенько, мов загнана ящірка, дерусь на піч. Там пахне гарячою глиною і хатньою пилюгою.

Вони довго шепочуться. Мати намагаються говорити сердито і незалежно; але я знаю: це вони тільки маніжаться, помститись йому хочуть за те, що довго чекали... А потім почнуть клянчити пробачення, називати його лапкою, ведмедиком і ще якимись муркотливими словами.

Мабуть, для того, щоб зачепити його за живе, вони починають розповідати про мого батька, про те, що він мовився на них, мов на ікону, роботу з рук вихвачував.

— Я ще було сплю, а він, дивись, уже й корівку здоїв, і дровець уніс. Стане ото на коліна та й складає по одному обапільку, щоб не grimнути, не розбудити.

— Ну й дурний був. Вам, бабам, чим більше потурай, тим швидше спротивишся...

Над головою в мене стугонить. То миша качає на горищі кукурудзяний качан. А в бовдурі готить вітер і пшкаєє з-під в'юшок холодною сажею.

Я згадую той день, коли тато йшли на фронт. Він, оцей чужак, обнімався тоді з татом і говорив:

— Ну що ж, Миколо, ти там старайся, а ми, тиловики, тут падолужуватимемо.

І тато пішли.

А якось через півроку, вночі, я почув крізь сон важку тяганину в снігах і якийсь дивний, скажено радісний і придушений материн голос:

«У, безсоромнику! Не встиг чоловік за поріг...» Я похолов з переляку і затовкся на печі, шукаючи злаз.

Але рука моя весь час натрапляла на стіну, і це ще більше налякало мене.

— Мамо! — закричав я і заплакав.

Вона відповіла спокійно і навіть з досадою:

— Чого тобі?

— Хто там?

— Нікого. Спи!

Я трохи заспокоївся, приліг і довго слухав потім, як десь у подушці стугонить моє серце...

І ось лише тепер я зрозумів, що тоді мене обдурили. Зрозумів, і почуття помсти скинуло мене з печі. Плигаючи на долівку, я зачепив ногою рогаці, і вони попадали на під.

Мати перелякано схопилися з постелі.

— Ти куди, сину?

Я відповів нарощне байдуже і грубо.

— Чого схопилися? Надвір' хочу, от і встав.

Потім повагом натяг на голову будьонівську шанку з одірваним пуп'янком, став у чоботи і пошкрьобав у сніги.

— Кухвайку надінь, холодно, — гукнула мати навздогін.

Сінешні двері примерзли, подаються знехотя, риплять і впускають у куток вузеньку смужечку місячного саява.

— Куд-ку-да? — питаються розбуркані кури з горища. Шпаркий вітер затикає мого рота холодним чопом, а сніг миготить і підморгує: не бійся, мовляв, тікай.

Я переліз через сусідський тин і причаївся в наметі.

Згодом рипнули двері, з чорного отвору виринули мати, у самій сорочці, босі, розпатлані.

— Сину! Чуєш, синочку! Де ти?..

Я не обізався, а пригинаючись і клацаючи зубами, дремлював до річки, спотикаючись об купинки. Ось уже й грядки скінчилися, почався луг. А далі — річка кригою виблискує.

— Си-пу-у-у, — долинає здалеку, — ...ин-о-о-чку... О-о-о...

«Тепер кричи скільки влізе», — думаю я і, розігнавшись гарненько, весело ковганкою лечу по льоду.

Мені бігти три кілометри. За річкою, на хуторі, живе моя тітка, татова сестра. Вона мене любить, жаліє і називає «сиріткою», а матір — «пройдою». Там я переночую, візьму кухвайку, онучі і піду на фронт, до тата. А тітці скажу — до матері.

Мені стає весело і аж тепліше...

...Потім я часто чув від дорослих живуче в ті роки при-слів'я: кому війна, а кому мати родна, і завжди, — чи сказане воно пошепки, обачливо, чи вголос, з огидою, це при-слів'я будило в мені жорстоку зненависть до чужака і горду, по-дитячому ревниву любов до тата. Я тільки тріньки-трі-печки пам'ятаю тата: вони були великі, і рука в них теж була велика. Вони часто клали ту руку мені на голову, і під нею було тепло й затишно, як під шапкою. Може, тому й зараз, коли я бачу на голівці якогось хлопчика батьківську руку, мені теж хочеться стати маленьким...

* * *

У хаті стало поночіше: то скло на лампі закуріло. Соло-ма у грубці погасла, і жар укотився тремтливим попільцем. Мати ніжно куйовдить мою чуприну, і рука у них легка, як пташипе крило.

— Не треба, сину, думати про це. Не треба. Я й так все життя каратиму себе, хоч і небагато вже осталося жити...

Вона втирає шкарубким пальцем мої очі.

КОМЕТА

Дядько Тихін вовтузяться біля човна у верболозі. Скрего-че ключ у замку, як ото вітер упочі ворота відчиняє.

— Оце якби карасіну влив, — кажуть дядько, — то, мо' б, воно й попустило.

А тоді, мабуть, цеглиною по замку: дзвяк, дзвяк...

Посеред ковбані чорпіють при місяці тички, мов очеретя-ні спичаки. Тіпі від них довгими смужками лежать на воді, бо місяць ще низько. Там стоять ятері. В осоці кигикнула дика курочка, завовтузилась, подрібушила латахами.

Я сиджу собі на верболозі й гойдаюсь. Не дуже, щоб гіллячко не поламати. Сиджу і слухаю, як народжується ві-тер. Спочатку десь поблизу млосно затріпотіло листя на осо-корі, потім той шелест перехопився на дуба, і з нього по-ррснули додолу жолуді, загули вільхи — волого й густо, наче вихор у мокрих після дощу раменах. І заговорив ліс ширше, гучніше. Мабуть, отак народжуються ріки, почуття, музика.

Угорі прошелестіло, а внизу, на річці, й очеретини не поворухнуло. Вода блищить, мов мед у щільниках.

Дзеленькнув ціпок об човнове днище. Гримнуло весло.

— Ну, з богом, як той казав,— гомонять дядько Тихін. Гойднулась і побігла з-під верболозів хвиля, підкотилась під місяць, колихнула його, і він зробився спочатку довгий і плесковатий, а згодом знов покруглишав.

Дядько не беруть мене з собою, бо човен старий. Натиснеш пальцем на днище — так і вгрузає.

Човен висувається з-під верболозу чорним клинцем, і на воду сповзає дядькова тіль так, що головою він аж біля латахів на тому боці річки.

А місяць пливе та й пливе угору. Чорні зазубні тіні лізуть під берег.

— Ось ми його в ятір спіймаємо,— озиваються дядько Тихін.

Це вони про місяць. Хитають повагом тичку й тягнуть. В ятері справді блищить місяць дрібненькими крапельками. А вже як увесь куль майже виринув із води, чути — бовть. І блиснуло червоним. То карась. Він — ледащо. Раз хвостом теліпне й лежить, як підсвинок у барлозі.

— Завтра ми його змаламуriamo,— обіцяють дядько.

— Карасі красиві,— кажу я.

— Е, в них і м'ясо добре. Солодке.

— Дядьку, а ви сомів ловили? — питаю.

— А чого ж не ловить. Ловив. На вудочку. Зачепиш, то він гуцає, гуцає, як пеньок. Поки з дна не зірвеш... Ловив, чуєш, і сомів. А чого ж?

Дядько веселенькі: радіють, що піймали.

Раптом ще чиясь тіль чорною кладкою лягла через річку. З кручі грізно гукнуло:

— Тихоне, це ти? — То дід Юхим. Його дражнять Онайко, того що по батькові — Онанійович.

— Я, Юхиме,— смиренно якось відповідають дядько.— Чого тобі?

На кручі тихо. Стежкою до села почовпло.

— Дядьку, чого ви боїтесь Онайка? — питаю пошенки.

А вони самі до себе:

— Бач, лякає. Навіщо лякаєш? Думаєш, боюсь?

Потім пристають до берега, викидають рибу в траву, ховають весло, сопуть і щось бурмочуть. А човен хить-хить під лозою. Ніяк вода не встоїться.

Ми повертаємось додому лісом, мимо страшного гарджамакуватого дуба — громовиці (в нього колись грім ударив і всушив), а тоді продираємось ліщиною, і мені хочеться намацати в п'яті хоч один кім'яшок оріхів. Вони, звичайно,

ще зелені,— а чогось кортить знайти... Пахне мокрою торбою, рибою і сонною кропивою.

— Чого боюсь Юхима, питаєш? — озиваються дядько Тихін.

І знову мовчать. Надряпали в кишені тютюнової потерті, сідають на пень, крутять цигарку. Торохтять сірники. Кресь — вогник. Кухвайка на пазусі блищить — засмальцьована бородою. Цигарка пихнула, зайнялась полум'ям, зашкварчали дядькові вуса.

— Тьху, проклята... — на цигарку. А до мене: — Винуватий я, прошпетився перед ним колись.

Цигарка погасла: висипалась.

Десь над урочищем тюгукнула бушля. Не спиться їй, видно: місячно...

— Ну, рушаймо. Дорогою розповім.

До села далеченько. Хати на пагорбі, мов копички при місяці. Поночі скрізь. Тільки в школі ще світиться, у директора.

— Колись ми з Юхимом товаришували,— почали дядько.— Хоч він од мене й старший, мабуть, років на сім. Парубкувати тоді — це до революції — починали рано і козакували довго. Я ще у підпарубках терся, а він уже сватався до сестри моєї, Тетяни. Юхим собою гарний був, сказать, показний. Та й Тетяна чепурненька. Було, зустрінуться на леваді, та як пообнімаються, то так наче й повмирають... Ото як скрутно з одежею — полотно та сірячина,— а вона ж йому, чувш, хусточки шовковенькі вишивала.

Вечорами все до нас ходив. Прилямає під вікна та й виграє на сопілці, та й виграє — сумно так, аж вимовляє:

Чорна хмара наступає,—
Сестра з братом розмовляє...

Та й накликав ту хмару. Пішла якомсь Тетяна до річки прати, підсковзнулась, упала в ополонку і втопилась. З того часу з Юхимом скоїлась рахуба: почав щоночі на кладовище ходити. Примоститься на горбику, вийме з-за пазухи сопілку й грає...

Жили ми в те врем'я хоч і не так як люди, ну та все ж не старцювали. Їсти було що. А він — безхатченко. У землянці нидів. Покійний батько частенько йому казали: «Ти, Юхиме, на хату стягайся. Спроможешся — віддам Тетянку ще й кланоть землі наречу».

Він, щоправда, до роботи ласий був. І сильний. Кожуха такого носив, що паровика можна вкрити. Виколав панові

Троєцькому рів під хундамент на цілі хорони. І вночі копав. Отакий!

Пан дивився-дивився, а тоді: «На тобі, Юхиме, сто рублєй і зліпи собі халабуду». А тут якраз із Тетяною таке траїлось...

Остався Юхим у землянці, а на гроші купив лоша. Чуд-пий! Тут, значить, революція, часну собственость одбирають, а він — коня. І вже так його кохав, так доглядав, що куди твоє діло. Гриву гребінкою чеше, копитця обрізає. Тепер городянським жіпкам кігті на руках так не обрізають.

Виведе, було, того коника вночі у двір (а жив він отам на бугрі, де зараз пісок беруть), сяде на дривітні та як утне на сопілці, як утне, а той коник анахтемський танцювати починає... Пісок при місяці блищить, а коник, як цолум'я, грає. Недаром він його Кометою називав...

Уже ми й біля села, ідемо кутком. З хлівів пахнуть стійлами, у загородах сонні гуси стогнуть, а біля клубу хтось на гармоніці цигикас, регіт.

— Так воно і йшлося аж до колективізації. Тоді почали записуватись у колгоспи. Люди худобу одводять. А Юхим засуцув копя в комірчині і впочі вже не виходить — боїться.

Прийшли ми до нього — мене тоді в правління обрали — цілою компанією. Давай коня, кажемо.

А він — круть та до комірчини, та й розіп'явся на дверях. «Рішу, — кричить, — першого, хто підступиться. — І за вила хапається. — Я цим конем орю? — питає. — Сію? Добро наживаю? Геть з двору!» І на мене визвірився. Ну, мене й сказило...

Біля клубу на тічку — гвалт. Витанцьовують, духами пахне й цигарками лавошними. Харитін Тиркало, гармоніст, мабуть, п'яленький, приспіває:

Я на бочці сижу,
Бочка котиться,
Ніхто заміж не берють,
Заміж хочеться...

А місячно ж — хоч нитку в голку вспляй.

Поки йшли побіля клубу і лавки, дядько Тихін мовчали. А як повернули у вуличку, вже до хати, повели далі.

— Воно якби мені той розум, що зараз, то, може б, я такого й не зробив. А тоді... Приходжу до Юхима отак через тиждень та й кажу: «Дай мені коника на Човнову з'їздить». А сам не знаю, куди й очі подіти. Він зразу був забаскалився, не повірив, що, значить, на Човнову. Ну, я таки його вкоськав. І Тетяну згадав, і парубоцтво наше... Дав. А я на коня та в колгосп, та й поставив у конюшню. Виходить, по-

заздрив циган старцеві, що в нього торба нова... Ото таке.

Ми вбрели у грядки. Запахло баклажанячим огудинням.
— У хліві спатимемо? — питають дядько.

Йдемо до хліва. Дядько засвічують каганчика, а я деруся па сіно аж під крокви. Крізь шпарку, проточену горобцями, місяць проткнув сріблясту скалочку, в моєму кутку пахне влєжаними яблуками і огірками — то мама вечерю поклала.

Дядько заходжується чистити рибу, а я лежу з заплющеними очима, і бачу місячне сяйво па Олайковому бугрі, і чую, як дзуремить сонілка і вицокують жеребчикові конитця, а сам він готить, мов полум'я, мов справжня комета...

А дядько хай так і знають: завтра я з ними по рибу не піду.

НА ЗГАРИЦІ

— Коли ж почалася Велика Вітчизняна війна, Оксапко? З останньої партії підвелосся кирпатеньке дівчатко, не-встріливо закліпало очинцями.

— Війна почалася в тисяча дев'ятсот сорок дру... — і крадькома зирнула на вчителя.

Той повагом заплющив очі: не те.

— В сорок тре?..

Вчитель ворухнув погою під столом і звалив ціпок. Віп гримнув об підлогу, мов карабін.

— Я забула, Федоре Несторовичу, — прошепотіла Оксапка.

Учитель обома руками обхопив прстез, одсунув його вбік, щоб не заважав, і, обіпершись долонею об стіл, нахпився за ціпком.

Діти принишкли, похнюпили голівки.

— Сідай, Оксапко, — сказав Федір Несторович і одвернувся до вікна. Надворі, припадаючи цупким листям до шибок, видзвонювала дика груша, розчахнута вітром. В розщепину провалилась жовтенька падалиця, і, коли стовбури розгойдувало, падалицю чавучило, з неї цідилась на кору прозора юшечка.

«Треба б вийняти», — подумав.

До кінця уроку він уже нікого не питав. А після дзвінка, гримаючи залізними замками на протезі, пошкандибав до дому.

Надворі було ясно. Об гарячі жерстяні дахи торохкали каштани, підплигували, як на жаровні, і падали на бруківку. У ринвах цвірінькали горобці, попід ворітьми гралися діти.

Федір Несторович іноді тупо наїздив протезом на каштан і трохи заточувався.

— Дядя п'яні! — цвякнуло з-під воряк якесь хлоп'я.

— Цить! — сказало старшеньке. — У дяді ножки немає. Еге ж, дядю?

Федір Несторович зупинився, звів очі. В карій глибочині загускла давня розбуркана туга, притамована сплеском ладної усмішки.

— Еге ж, сину, еге! — обізвався весело і рушив далі, уважно дивлячись під ноги.

Край селища звернув у вуличку, заслану димом — палили огудиння на грядках — і зупинився. Звідси було добре видно поле, смужку зрізаних соняшників під горою і ліс, що вже починав жевріти. З-за лісу підіймалася хмарина, і сонце сіяло в долину жовту каламуть — мабуть, на дощ. А скрізь на обрії небо було чисте й голубе, лише де-не-де лежали на ньому золотаві хмарки, мов огребки соломи після жнив.

Дома Федір Несторович довго нишпорив у коморі, доки знайшов старенькі, ще госпітальські милиці. Вони були густо побиті шашіллю і обліплені павутиною; шкіра на підпахвах пересохла і порепалась.

Декілька разів пройшовся з ними по хаті, порипуючи і сколупуючи долівку. Потім відчепив протез. Холоша одразу спорожпіла, сплюснулась, тіло втратило рівновагу і впевненість.

Знадвору увійшла Одарка — вироблена, але чепурна ще жінка з чорними од землі руками. Федір Несторович квартирував у неї звідтоді, як повернувся з госпіталю — у пожмаканій шинелі, з останньою новенькою медаллю поверх неї, з плісковатим речовим мішком за плечима і на милицях, пофарбованих у колір військового грузовика.

— Ви б, може, й плащ наділи? — спитала Одарка. — Воно таке, як на дощ...

Потім ще довго стояла посеред двору і сумними очима дивилася йому вслід. А він ішов обніжком, розгойдуючись між милицями, далеко вперед викидаючи ногу. Плащ на спині напнувся халабудою, плечі гостро піднялися вгору, рукава підсукалися по лікті.

В степу запахло розворушеною лемешами землею. У ріллях порпалося гайвороння, з улоговин виглядали коров'ячі спини і підіймалися прозорі голубі дими — видно, пастухи палили бур'янища.

Федорові Несторовичу пригадалося, як у дитинстві шльопав босими ногами по розбитій чередою степовій дорозі, кру-

та пилюга гарячими струмочками цідилася крізь пальці, а вітерець виносив з-поміж кіп теплий дух спілого жита. Корова йшла з пасьби додому повагом, немов з роботи, телятко терлося у неї під боком і лізло до вим'я. Заходило сонце, у вузеньких хутірських вуличках стояла червона курява, в садках варилася на триніжках вечеря, гунали об землю спілі яблука... Життя здавалося тоді вічно щасливим.

Вийшов на луки. Милиці стали дужче вгрузати в пухке дерновиння. Заблищали зелені калюжки, вткані жабуринням, од Псла потягло сирими глеїстими берегами.

Ліс обняв тихим шелестом листя, лопотінням спілих кичличок, зарябіли увічю мережива тіней.

Стежка пішла вниз, через яруги, занесені ще з весни трухлим очеретом, хмизом і пір'ям із старих воронячих гнізд. Йти стало важче. Але Федір Несторович, сам того не помічаючи, надолужав — спотикався, хекав, виважувався на милицях, переплигуючи високі запруды.

І в тому незлобивому шелесті лісу, і в димах, і в кожному несподіваному зламі стежки — вчувалася йому докора за те, що отак довго сюди не навідувався.

За ярками звернув на іншу стежину — свою... Вона майже зовсім у бугилі і подорожнику, обіч неї на травах не сірла курявичка, збита людськими ногами: недовго жила стежка після того, як забули її люди. І Федір Несторович сердився на людей, хоч поміж ними бачив лише самого себе.

Вийшов на просторе узлісся з одинокою Макаровою хатою над самою річкою і опинився біля кладовища. Хрести на ньому майже всі попідгнивали й попадали, а ті, що позалишалися, вщерть заросли бур'янами і чагарником. Тільки коло пам'ятника — незграбної цегляної тумби, — під яким лежали порубані махновцями червоноармійці, було простругано і струшено піском — там лежав і старший Макарів син, Пилип. У цеглу на тумбі вже по війні вмазав Макар старе чересло, а до нього приклепав бляшану зірку. З роками заклепка ослабла, з'їдена іржею, і у вітряну погоду зірка вертілась і сюрчала, як млинок.

Федір Несторович попрямував до своєї колишньої садиби і ледве впізнав її серед інших згарищ — так вона заросла і здичавіла. Лише на тічку, де колись молотили, вибивали соняшники, лушили квасолю, де не було жодної грудочки землі, якої б він не роздав босою п'ятою, і жодної спички, якої б не загнав у дитинстві, — лише там не проглядали крізь густий спориш латочки голої, свійської землі.

Федір Несторович підійшов до колодязя. Він перекосився і вгруз так, що зверху залишився тільки низенький, у дві

дямрини, зрубець, густо полатаний мохом. Заглянув униз. Вода була близько. В ній плавало сміття, стриміли жаби, розчепірюючи лапки і вирячивши в небо пукаті холодні очі. Федір Несторович ширнув у воду милицею, і жаби поринали.

— Ач, прокляті! — сказав ображено і навіть гнівно, так наче йому вкрай треба було набрати тіві води...

Та ось у колодязі якомсь одразу споночило, вода увійшла глибше, зловісно заблищала зеленими бульбашками.

Федір Несторович озирнувся — з-за Макарової хати викочувалася хмара, вкриваючи галявину передчасними сутінками. Креснула блискавка, торохнув грім, немов на залізний дах сипнули повпу шаньку каштанів. І на якусь єдину мить між народженням і смертю блискавиці він уздрів на тлі хмари білі стіни своєї старенької хатц, перехиябленої, з потрісканою низькою призьбою, по якій спантеличено снували червоненькі божі корівки, ховаючись від негоди у призьб'яні шпарки. Скаженіючий вітер торгикав ворітьми, оббивав на акаціях руді плюсклі млиночки, і вони хурчали в повітрі, як джмелі. А він з батьком вештався кругом копиці сіна, намагаючись удержати її вилами.

— Терницю, Федю, терницю скиньмо наверх! — кричав батько і завзято виблискував очима.

Але копичку таки перекинуло, і сіно цілими оберемками покотилося в грядки. Тоді батько жбурнули вила й сказали:

— Ну й грець з ним. Хай несе. Далі як до конопель, бреше, не занесе,— плюнули і пішли в хату, несучи в похилих плечах косарську втому.

А він залишився посеред двору — міцний, дебелий, і вітер не міг похитнути його на дужих ногах, тільки чуприну рвав, аж викручував. Потім рушив дощ. Причілкова стіна почорніла, у дворі забіліли крейдяні калюжки. В них плавало сіно і руді акацієві млиночки.

Катерина сварилася крізь мокре вікно, сердитенько ламаючи полохливі тонкі брови, а син прилип п'ятірпами до чорної шибки і, склавши губи мов до сопілки, робив якісь звуки — мабуть, перекривляв грім. Навколо ротика лежали в нього глибоченькі попружки, як у всіх дітей, що недавно покинули цмолити мамину цицю.

Увечері, після дощу, хутір оповила темінь, і трудно було розібрати, де блищать калюжки, а де — латки землі. Він сидів за столом і читав при каганці історію древньої Греції; батько сік у ночовках тютюнове бадилля, а Катерина примостилася з Дмитриком на полу і співооче гомоніла до нього: «Не та-ак, зовсім не так, ось як треба: сорока-ворона на

припідчку сиділа, діткам кашку варила...» — тицькала пальцем у долоню, показуючи, як поралася сорока. Син уважно слухав і повторював. Його слова рядочками лягали між грецькими походами і тиранською гризнею: «Рока-роца а прицьку діра, діді какшу варира...»

— Егей, чоловіче! — зринуло над узліссям. — Сюди-и-и...

Федір Несторович поворухнувся, з картуза полилася за комір холодна вода — йшов дощ. Ледве добрав, що то кличе його Макар. Старий стояв у роздзяплених дверях своєї хати в якійсь куцині, нап'ятій на голову, і розмахував руками:

— Сюди-и-и!

Федір Несторович повисмикував з грязюки милиці — їх присмоктали, і пішов з дворища, тягучи по мокрому бур'яні порожню холошу.

— А я у вікно виглянув, — заторочив назустріч Макар, — дивлюся, чоловік на дощі гибіє...

Він підсліпувато мружився і пхався бородою прямо в обличчя Федорові Несторовичу.

— Чи це ти, Федько! А я й не впізнав. Своїх одвідати прийшов?

Колись, ще до війни, Федір Несторович любив заходити до Макарів. У них була велика сім'я — дев'ять душ. Обідали завжди разом, обсівши низенький столик посеред хати так щільно, що десяту ложку вже нікуди було й просунути. У сорок першому Макарових хлопців забрали на війну, дівчат — у Германію, а Макариху разом з наймолодшим, Сашком, розірвало снарядом у грядках. Тільки клаптик синових штанців знайшов Макар...

Тепер у Макаровій хаті було порожньо, вона здавалася непомірно великою. З кожного закутка так і тхнуло пустою. На полу, скрутившись клубочком, лежало козеня. Побачивши чужого, скікнуло на долівку, стало дибки і гримнулось лобом об милицю.

— Як живете, дядьку? — спитав Федір Несторович, стягаючи з голови мокрого картуза.

Макар поклав козеня на лежанку, прикрив якимсь лашміттям.

— Живу, Федю, як ото чобіт уночі — то в рів ступить, то в кизяк... Хіба в мої літа — живуть? Жду, коли чорти зашморгнуть, та й квіт. А ти ж як, молодиці собі ще не нагледів?

Федір Несторович нахилив голову, не знаючи, що й казати.

— Якщо той, так бери. Доки ж його бовкуном жити... А мертва за це в горло не вчепляться.

Макар примостився біля лави на стільчику і почав рипіти терпугом по гумі.

— А я оце заходився калоші клеїти. Заїздили до мене позавчора якісь інженери, воду з колодязя на термотер прикидали навіщось та й казали: «Кращої води, дедушка, ніж у вас, немає по всій Расії...» Оце вони й камеру покинули, спасибі їм, бо я клеєні калоші ще з війни так понаравив, що лавошні як узую, так немов тобі зовсім босий.

Макар бадляв камеру, розминаючи її пальцями, як чинбар телячу шкіру. Перекладав з руки в руку різні кописточки, оббиті тертушками, і вже вкотре розповідав Федорові Несторовичу подробиці того, як у їхню хату влучила бомба на його очах, як у повітрі довго вирувало пір'я з подушок, а літак кружляв так низько, що навіть було видно ошкірені льотчикові зуби і блискучу стрічку на комбінезоні. І не було в тій розповіді ні трагічних зворотів, ні зітхань, була лише стареча потуга пригадати все таким, яким воно було насправді.

— Воно всього й не затишиш,— бідкався Макар,— бо у старого пам'ять, як ото дим: все вгору та вгору...

Надворі почало розгодинюватися. В хаті повіднішало так, що на стелі стало чітко видно сині плями. На долівку закапала вода — розмірено, мов стукіт годинника. Але Макар не звертав на те уваги, бо він трохи недочував.

— Буду я вирушати,— сказав Федір Несторович, підводячись.

— А то вже як знаєш.

Макар поклав терпуг, висякався і знову заходився шатирити гуму.

— Навідаєшся удруге, забігай.

Сонце заходило червоно. Дощові крапельки на деревах і в травах мерехтіли червоно-зеленими іскорками, сповнили ліс тоненьким дзвоном. Хмара сповзла за річку і зупинилася там, розгорнувши над лісом велетенські вороні крила. Десь далеко вгорі, над ожередами соломи, скидалися блискавки, поторохувало.

Федір Несторович погойдався слідом за грозою, обминаючи калюжі й зрошені кущі. З-під землі, розмитої дощем, з-під бур'янячого коріння підіймався над узліссям ледь відчутний, гіркуватий дух мокрої сажі й старої обпаленої цегли. Дихали трухлявиною старі пні.

І знову були яруги, глибше і ширше розриті дощовою водою; і знову Федорові Несторовичу доводилося виважуватись, плигаючи через них. А вітер рвучко бив мокру холошу, памотував її на милицю, заважаючи йти.

Сутеніло. На левадах білими озерами розлігся туман, в ньому неясно чорніли кущі верболозу, мов курені на бакші.

З туману назустріч Федорові Несторовичу вибрела якась постать, наблизилася бігцем. То була Одарка — тремтяча, мокра як хлющ. Видно, ждала отут під копичкою, доки він повернеться...

— Пізно вже, — сказала. — Не встигнете і до уроків підготуватися.

І пішла попереду, оббиваючи чобітьми росу на травах. Федір Несторович уповільнив ходу.

— Я вже приготувався, — сказав сам собі, зітхнув і знову заквапився, загойдався на милицях, далеко вперед викидаючи ногу.

ДИВАК

На початку зими ходити Олесеві до школи можна двома стежками: одна бором, друга — річкою. Сюди зручніше, та в зазимки лід на річці тоненький, так і зяє чорною прірвою. Тому кожного разу, коли Олесь виходить з дому, мати наказує йому:

— Гляди ж, сину, річкою не йди. Там ще лід молодий.

Олесь смирно стоїть біля порога, слухає. Він ще малий, головою ледь до клямки дістає. Очі в нього чорні, глибокі, як вода в затінку, дивляться широко, немов одразу хочуть збагнути увесь світ.

Олесь любить зиму. Йому подобається робити перші протопти в заметах, знімати снігові очіпки з кілків у тинах — вони стають тоді голі та сором'язливі, як стрижені допризвники.

Іще любить Олесь малювати на снігу всяку всячину. Присяде навпочіпки й водить пальцем сюди, туди. Дивись, хата виходить, з бовдура дим валує, а на тину півень горлачить, розчепірівши дзьоба ножицями. Олесь пхає заляклого пальця в рот і, гримаючи чобітком об чобіток, милується своїм творінням, аж доки хтось не гукне з двору:

— А чого ото ти, парубче, не йдеш до школи? Ось підожди, я матері скажу!

Олесь підскоче, як злякане пострілом звірятко, засміється тоненько: гі-гі,— і подається в сосни.

В бору снігу мало. То там, то сям проглядає крізь порослу траву з примерзалими до землі зеленими чубчиками, стримлять низенькі пеньки з жовтуватою, немов старий мед,

смілкою на зрізах. Тихо навкруги й затишно. Тільки часом шелесне по гіллі вальок снігу, струшений вітром з верховіття. Десь неподалік чути: цюк-цюк-цюк,— дятел порастється. Олесь нахиляється, крекче, пильно мружить око. Пальтечко в нього товсте, а сам тонкий; важко пахилитись: дух спирає, під очима набряка, тому кожен сучок птицею вздрівається.

Аж он під старою сосною латка шишок рябіє. Ба! Ще одна впала. Ось де він, дроворуб! Олесь стає навшпиньки й крадькома пнеться па косогір.

Зачувши людину, дятел перестав цюкати, повів гартованим дзьобом з боку в бік і націлив його на Олеся: чого тобі тутечки? Здригнувся, хльоснув крилом по корі і зник, залишивши у вузькому дуплі шишку. Олесь хотів дістати її і покуштувати, та передумав — і притулився вухом до стовбура. Його ледве помітно розгойдувало, під корою щось жалібно скрипіло, а вниз під підшвами у Олеся ворухилося коріння — помирає сосна.. Олесь нагрів чобітками снігу під окоренок, утримував його гарненько і, вирішивши, що тепер сосна не впаде, погицав через замети до школи.

Ще здалеку побачив міст з гатками по обидва боки. По той бік мосту, через вигін, червоніє крізь біле плетиво запарошених дерев цегляна школа. З бовдурів дим угору тополиними стовпами. Повітря пахне торф'яним духом і весняним випаром сирих вільхових дров. Ліворуч від мосту чорніють миї, виграючи на сонці блискучими хвильками,— там б'ють джерела; а праворуч, на мілині, де лід міцніший, гає ватага школярів. Лід гнеться, цьворохкає од берега до берега, здуваючись попереду ватаги, мов ковдра на снізі. З проломів цівками цебенить вода і заливає плесо.

— Ей, Олесю! — кличуть з гурту.— Гайда з нами подушки гнуть!

— Навіщо лід псує? — у відповідь Олесь.— Він ще молодий.

Дітвора сміється: дивак.

А Федько Тойкало розбишакувато вишкірив зуби і, вказуючи рукавом на Олеся, заволав так, що шия одразу зробилась тоненькою:

— Бий зрадника! — Підскочив, тицьнув Олесь ліктем під скроню і зник поміж палями.

Олесь згарячу ніяково посміхнувся, поторкав мокрою рукавичкою тверду гулю під оком і, ковзаючись, побрів до школи. Під ногами лагідно, мов хмизок у лісі, потріскував лід, а біля ока щось обважніло й сіпалось. Олесь ліг долілиць, притиснув скроню до льоду і почав розглядати дно. Воно тьмарилось мулистим пилком, пускало бульбашки,

котрі прилипали до криги — білі, круглі, як воляче око. Течія розчісувала зелений кушир, прями тоненькими ніжками якісь жучки, боком долаючи пружний струмінь. І ввижається Олесеві маленька хата під кущем водяної папороті, а в тій хатці — він, біля віконця сидить, рибку стереже. Забажав — вийшов. Ніхто тебе не займе. Іди куди замалеться. Ось карасик пливе. Цап його за пірце: «Добридень, дядьку! Як поживаєте?» Олесє солодко зойкає, щільніше припадає лобом до криги.

Раптом поміж куширами промайнула чорна блискавиця і замерла остороп довгастою плямою. Олесє підповз ближче, пригледівся і застогнав від подиву: щука! В зубах у неї тремтіла маленька пліточка.

— Пусти,— видихнув Олесє і ляпнув долонею по льоду. Та щука й не поворухнулася. А плітка зникла. Він підхопився на ноги і став гатить підбором в те місце, де стояла щука, аж доки під чоботом не хрокнула вода.

Біля школи теленькнув дзвоник, улігся гамір. А Олесє спідів посеред річки поруч зеленої, з ряскою, калюжі і плакав. Під мостом бився об палі вихор, згортав до купки сухий очеретяний лист і гнав його в берег.

Олесє підвівся, запхав книжки в пазуху і поплентався до школи.

На першому уроці було малювання. Старенька вчителька Матільда Петрівна ходила поміж партами і, роблячи загадкове обличчя, повільно говорила: «А сьогодні, діти, ми будемо малювати... перегнійний горщечок. Завдяки цим горщечкам передові колгоспи нашої країни...» Потім вона дістала з портфеля гирунчик і урочисто поставила на стіл.

Діти почали малювати, виводячи кожен своє: той жлуктичко, інший ринку або макітерку. І оскільки дірку в денці ніяк було передати, то її чіпляли збоку. Олесє старанно скрипів олівцем і натхненно прицмакував. Коли ж учителька зупинилася біля його парти, з зошита на неї, презирливо примруживши око, дивився дятел: чого тобі тучки?

— Олесю, адже я наказувала всім малювати горщечок,— суворо сказала Матільда Петрівна. Їй сподобався дятел, але вона добре знала, що таке вчительська принциповість, тому й додала:

— Я поставлю тобі двійку.

У класі увірвався гамірець. Відмінники дивилися на свого вчорашнього побратима співчутливо, а ті, хто вчився через пень-колоду, з радістю чекали на те, що їхнього полку

прибуде. Олесь зібрав книжки, виліз з-за парти і рушив до дверей.

— Куди це ти? — здивувалась учителька.

Олесь похнюпився.

— Я так не хо'!

— Як це — так?

— Гирунчика отого не хо' малювати.

— Чому?

— Дятла хочу...

Доки Матільда Петрівна думала про долю свого авторитету, Олесь вийшов у коридор, похапцем натяг пальтечко і опинився на ганку.

В шкільному садку пурхали синички. В бур'янах вовтузились горобці, скльовуючи реп'яшачі кім'яхи. Десь у вільхах по той бік річки били пеньки: бух, бух. Дзень,— сокира сприснула.

Олесь уявив собі, як гарно зараз у лузі, і побіг у вербо-лози.

Там він блукав до самого вечора. Обмацував холодні пташині гнізда, їв мерзлу калину, доки не набив оскоми. Потім шукав осикові трухляки, ховав за пазуху і, нап'явши пальтечко на голову, дивився: світять чи не світять? У кущах, заплетених осокою, шарудів вітер, попискували миші; а в березі терлись одна об одну вільхи, сповнюючи луг тривожним стогоном.

Сонце пробило у хмарах над байраком вузьку ополонку, яскравим променем стрельнуло на левади. Олесь радісно мружився йому назустріч, зводив очі до перенісся, ловлячи золоту мушку на кінчикові носа.

Надвечір хмари опустилися нижче, а тополі над селом повищали і набрали войовничого вигляду. Треба було йти додому. Олесь грядками вибрався на вигін і став чекати, доки випустять школярів.

Під тинами на колодках або просто навприсядки сиділи дядьки, смалили цигарки, гомоніли:

— Он бач: вільха в лузі почорніла... на відлигу, мабуть.

— Еге ж, риба в ятір піде...

Біля школи грюкнули двері. Діти товпами посунули по домівках.

Ще здалеку помітивши дорослих, хлопчаки бокаса ходять один побіля одного, щоб поборотися. Дивись: зчепились, водяться, хекають, наслухоючи краєм вуха, що скажуть біля тину. А там:

— Ач 'кий геройський парубок!

— А ото, мабуть, Наталчин,— кажуть біля типу, помітивши Олеся.— Ба яке смирне...

— Еге, воно якесь дивакувате...

Слухає Олесє і не розуміє: хвалять його чи лають.

На мосту Олеся дожидав Федько Тойкало.

— На попоїж,— сказав ніяковіючи і втиснув Олесеві в руку подавлений теплий пиріг.— Бери, дурний, з м'ясом.

Олесеві не хотілось пирога, але він зрадів примиренню і, щоб віддарувати товариша, хутенько занишпорив по кишенях, дістаючи звідти духмяні верчики хмелю, сухе листя різного карбування, плетене з прядива та волов'ячої шерсті ремезяче гніздо, схоже на башличок.

— Забейкався ти,— сказав Федько і почав обминати Олесеві пальтєчко.

Олесє ще дужче захвилювався, ледве не заплакав від щирості і солодкого почуття братерства. Він ухопив ремезяче гніздо й обома руками подав його Федькові. Той заховав подарунок під полу, пом'явся.

— А вчителька сердилась, як ти пішов... ги-ги... страх!

Потім ударив себе книжками по гузенцю, крикнув: «Гат-тя-вйо!» — і подався до річки трусити ятері.

В селі ледь вечоріє, а в сосні вже крони зімкнуло штьмою. Олесє біжить підтюпцем і раптом помічає, що дерева теж біжать, кружляють, ховаються одне за одного, немов у жмурка грають. Олесє зупиняється — і дерева завмирають.

По той бік сосни чути: сани скриплять, коні ширхають і голос діда Прокопа:

— А но-но!

Уздівши Олеся, дід натягає віжки.

— Сідай, внуче, по солому поїдемо.

Олесє радо вмощується, махає на коней:

— Гат-тя-вйо!

— А що, поставили п'ятірку? — питає Прокіп, вишкіряючи порожні десна.

Олесє сором'язливо ховає обличчя в рукав.

— Сьогодні не ставили. Вчора тільки.

Поминули провалля, майже вщерть занесене снігом. На ріллях цілим хутором замаячили скирти.

— Но-ноу...— стогне Прокіп і ворушить пужалном. Коні щулять вуха, зриваються бігти. А сосни позаду вигойдують «шу-ші-ші-і» — і коні зупиняються

— Діду, чого про мене кажуть — дивак?

— Невстріливий, значить. Дивний еси.— Прокіп двома пальцями, як щипцями, ухопився за ніс і висякався так лун-

ко, що аж коні побігли.— Хто ж ото таке патякає? — спитав перегодом.

— Дядьки на вигоні.

— Ет, ффармазони... Ти їх не слухай.— Помовчав. А далі: — Воно, звичайно, правильно. Завзяття в тебе обмаль. Все чогось у землі порпаєшся. А треба — в людях. Та отак побіля них, отак... Того — ліктем, того — почотом... Гульк — уперед вийшов. А першого не перечениш, бо не доженеш. О!

Олесь винувато підсьорбує носом.

— Діду, чому дятел шишки їсть, а шука — пліточок?

— А то вже хто якого поріддя.

— А я не забрав у дятла шишки,— хвалиться Олесь.

— І вірно. Навіщо вона здалась. Це як путне щось побачиш — дощечку, скажімо, або гвіздочок — тоді бери.

— Навіщо?

— Пригодиться.

Коли набирали солому, дід часто сповзав із скирти, налізував солому на ріжняки і гуцав так, що аж ліса скрипіла.

— Товчи, внучку, гніти! — хекав.— А я ще якийсь навильник скину.— І знову дерся на скирту.

Спочатку Олесь надолужав, потім заморився й сів.

— Навіщо стільки беремо?

— Як навіщо? — озвався з п'ятьми Прокіп.— Це ж собі, а не тещі. Хе-хе! Ти знаєш, що таке теща? Ні? Підростеш — узнаєш. Клята баба.

— А якщо коням важко буде? — свої Олесь.

— Нічого. Зате нам легко. Натопив — і вилежуйся собі на печі. Ти відпочинь, а тоді ще пострибаєш. Воно ж таки груз.

Повертались додому в темряві. Ліпив мокрий сніг, припорошуючи білим конячі спина. Прокіп хльоскав батою і лаявся. А Олесь сердито сопів у нього над вухом і підбивав руку. Замахнеться Прокіп гарненько, цьвох — і мимо.

— Не бий,— благає Олесь.— Бачиш: важко.

Прокіп зітхнув і, намотавши батога на руку, щоб не згубить, обернувся до Олесь.

— Ось послухай, дурнику, що я тобі скажу. Слухай і на вус мотай. Тут, на землі, не бити не можна. Тут не ти, так тебе одрепають ще й плакати не дадуть.

Подався вперед і, обдаючи Олесья прілим духом давно не митої борода, захарчав у саме вухо:

— Пойняв?

Олесеві зробилося сумно. Закортіло швидше туди, в се-

ло, де сніг плете навколо електричних ліхтарів густі рожеві сіті і привітно світяться вікна в хатках.

Попереду білою стіною підвівся бір. Він уже не гув і не шикав на коней.

— Мовчить,— тихо сказав Олесь.

— Снігом забило,— пояснив Прокіп.— Вітер гілля не зрушить.

Дома Олесь не став ждати, доки дід з матір'ю скидають селому, швиденько роздягся і поліз на піч. Через деякий час у сінях загримали чобітьми, загомоніли.

— Ото ж я й кажу,— говорив дід,— неглемедза він у тебе, Наталко. Дивак... Затопчуть його... Бо воно ж як деревце в пагоні...

Потім дід увійшов до хати, заглянув на піч.

— Змерз, онучку? А ти ножки — на черінь, а зверху — кухваєчкою...

Олесь глибше зарився в подушку і тоненько заскімлив. Прокіп підняв брови сторчака.

— Он диви, чого це він розприндився?

— Геть, не займайте його,— сумно обізвалася мати з хатини.— Їжте вже.

— А хіба я що? — мимрив Прокіп.— Я йому нічого такого й не казав...

Він їв швидко, винувато витріщав очі, плямкав тихіше, ніж завжди, і губив крихти в бороду.

Олесь непомітно для себе заснув. А вночі крізь сон блав матір розповісти казку про Івасика-Телесика, злякано зойкав, коли відьма гризла дуба, і радо сміявся, коли гусиня взяла Івасика на свої крилята. Вдосвіта знов загули на мрозі сосни і закричали півні на горищах. Народжувався новий день.

ЧЕРВОНИЙ МОРОК

Ми сидимо під кручею, поклавши вудочки на хиткі рогачики, і гомонимо. Сонце зайшло, і чорна вода розсмоктала тіні од вудлиць. Попід верболозами і в осоці тчеться ніч — вона, мабуть, єдина в світі народжується нишком.

Та ось із припсілянських лук прискочив вітерець, приніс насмиканого з копиць духу злежаного сіна, розпанахав тишу і подався шалиною, розбуркуючи сонну птицю. Яскравіше зажеврили рибальські цигарки по той бік річки.

Вітер промчав, улігся, і надріччя взялося сивиною: підіймався туман.

— Е, це вже сьогодні діла не буде,— обізвався хтось за кущами.

Шморгнула мисина — в'ють, в'ють; шоригпуло вудлище по піску, булькнула у воду торбипка з принадою.— То вже раз туман, то риби не жили...

— Чому? — питається мій сусіда Іван Мефодійович.

— Сю ніч їй душно буде.

Рибалки один по одному зникають, тріщить хмизок під їхніми ногами, порожніють услані сіном гатки. А туман відривається від води, упирається боками в кручі і завмирає.

Кльову немає. Наші вудочки стримлять, мов у колодязі. Однак ми не підемо додому до самого ранку, бо опівночі повинні брати семи.

Іван Мефодійович старший од мене на п'ятнадцять років. У нього великі і трохи сумні очі. Дивиться він на мене завжди так, що наче якби я падав, то він самим отим поглядом мене підхопив би...

Ми з ним, звичайно, не рибалки, а так собі, як ото кажуть моя мати: «І наш Хомка хліб комка».

Над урочищем почало сіріти, немов на схід сонця. На небі викарбувалися нерівні обриси хмар, підбиті червоною торочкою, туман ще дужче злігся і почав рожевіти. Сходив місяць.

Іван Мефодійович глянув у той бік, здригнувся і щось прошепотів. На мить я побачив у прозеленуватій пільмі його бліде обличчя з болісними зморшками побіля рота. Він засміявся. Моторошно якомсь, бо в тому сміхові не було почуття, а були тільки звуки, схожі на дитячу гикавку.

— Не можу бачити, як сходить м-місяць,— сказав заїкувато і поліз до кишені за цигарками.

Закурив, побухикав, а далі:

— Дивна все-таки штука — людина. Є в ній якась ряхубина. Живе вона в тобі до нагоди непомітно, безболісно, як дихання. А потім, дивись, так тебе струсопе, що аж ноги підламуються...

Я не люблю слухати про сумне. І мені дуже кортить, щоб хоч який-небудь дріб'язок почав клювати, хоч бубирі. Але риби, мабуть, справді душно... Навіть лящі не скидаються.

Над урочищем зринув місяць — червоний і глибокий, мов кратер у палаючу безодню. Хмари і крапельки води на латахах, пісок на урвищах берегів і туман над річкою набрякли густим червоним мороком.

— Тоді теж отак червоно було, — немов сам до себе загомонів Іван Мефодійович. — Це в сорок четвертому, в Білорусії. Тебе тоді, мабуть, ще й на світі не було... Вибрьохалися ми з болота, десь так опівночі натрапили на острівце. Десятеро нас було. Так, скажімо, якби оце я, ти і ще восьмеро. Хлопці все молоді, норовисті... Уздріли якусь хату — одну-однісіньку — та до неї. Воно таке: й острів не острів, а якась купина посеред лісу — викошена, ще й сіно у валках лежить. Ліс кругом, болото і поночі, хоч око виколи. Куди вже тут спати...

Так ні ж: поспимо, кажуть мої хлопці, якусь годину, а перед світом окопаємось.

Наврипились і наврипились... А я ж його як облуплено-го знаю: не спалив хату — значить, для орієнтиру залишив. Та вже й не наказую їм, а вмовляю: не йдіть, хлопці, на лиху годину вам хата, коли сіна ж ось скільки. Так вопи: «А може, там дівки є...» І зубами виблискують. Стрілятиму, кажу, чорти, в першого, хто з місця зрушить.

Сміються: «Стрілять не можна, Ванька, німці почувуть!» — і пішли-подзеленчали медалями...

А тут якраз місяць підбився, як оце зараз. І прямісінько ж над хатою, наче в бовдура виліз...

Чую над головою: ляп-ляп, — пролетіло щось і сіло на тому ж таки бовдурі. Кругле таке, як віхоть соломи. Головою сюди-туди повело та як зарегоче. Пугач. Видно, як і дзьоба розчепірює, гад.

Я вже почав був окоп собі рити, а як почув отой регіт — отетерів, лопата в руки так і вмерзла. Я ще в дитинстві про нього, клятого, наслухався, та не вірив.

Коли це прожектор — блись, прямо в ту хату вп'явся. Аж стіну білу крізь шибки видно, гвіздок у стіні і павутину в кутку закінтюжену. Я й досі і павутину ту, і гвіздок бачу...

Присвітив, а потім як ошелешить з мінометів... І близько ж, брат ти мій... чути навіть, як вони реготять і матюкаються по-нашому. Отак ушелепкалися! А міні у дворі — одна проз одну. Пристрілявся, видно, ще з дня. Зайнялася покрівля, тиц, копичка. Місяць у диму наче аж перевертається. Болото поміж деревами червоною юшкою блищить... І сіно пахне.

«Хлопці, кричу, братці, назад!» А німці ще дужче сміються. «Думен», — кричать. Дурні, значить...

Потім — як одрізало: замовкли, видно спать полягали або пішли.

Я по тому острову до ранку, як мара, никав. Тихо кругом, і хата горить, мов свічка.

Отоді, мабуть, уперше і востаннє за всю війну я очманів од страху. Не смерті боявся, ні. Самотності, брат, боявся...

...Десь неподалік зачмокала у березі вода, лунко хряснуло верболозове коріння, і в річку шубовснув шмат кручі — підмило. Попід туманом покотилась хвиля, ударилась об той берег, вихлюпнулась на піщану косу і вмерла.

— Перед світом увиходжу в ті стіни — брат ти мій... Той у сінях лежить, той посеред хати, а один через лутку висить, видно, хотів через вікно, козак... А на обмотках ще й багнука не висохла...

За ту ніч мені орден дали: матеріальну частину, мовляв, урятував і захистив позицію... На фронті я його ще носив про начальницьке око, а повернувся додому — звелів жінці заховати до скрині, щоб і самому не бачити, і людям не показувати.

І ото звідтоді — вже ж таки двадцять років минуло — не можу я бачити, як сходить місяць. Тіпає мене всього, так тіпає, що по три дні після того тіло болить, як після судороги або важкої роботи...

Іван Мефодійович замовк, приліг на зрошене сінце і пакрив обличчя старим військовим кашкетом. А перед моїми очима ще довго стояла червона багнука ночі і посеред неї дев'ятеро хлопців — сміються і дзеленчать медалями. А навколо висвистують осколки. Я ще зроду не чув, як вони свистять насправжки. Чи так, як і в кіно?..

Починало сіріти. Місяць зблід і став якимось зовсім непотрібним. На вудлищах заблищала росичка, замаснів під берегом вузенький пружок мулу — напевно, вода за ніч спала.

Згодом війнув вітерець, туман гойднувся, рушив з місця і поплив униз.

ОБМАРИЛО

В селі вже скрізь погасло. А у Волохів, крім лампочки під вибілуваним сволоком, горів ще й каганець на столі: цю ніч у них мала опороситися свиня. Біля грубки лежав кулик жовтого околоту, сухого і теплого, — на підстилку поросяткам, а з-під ліжка червоніла новенька вільхова ліса.

Заклавши руку за спину і рипко потираючи долонями, Антін Волох швендяв по хаті — од столу до дверей і назад. І хоч був Антін змолоду сутуленький, плечі тримав рівно і не шкрьобав ногами по долівці, як завжди, а ставив їх чітко, як солдат.

— Тепер,— гомонів до жінки на піч,— і ми, Палажко, заживемо. І на кофтину тобі буде, і на платок великий, ромешський — хе-хе — спроможемося...

Палажці робилося ніяково і грохи якомось аж млоспо від тих слів. Вона сором'язливо совалась по черені, намагаючись озватися влад, щоб не зіпсувати доброї господарської розмови.

— А з тими ж грішми, що на трудовень за березень дадуть,— як? — питала несміливо.

— Та подивимось,— одвічав Антін спроквола, немов і не думав раніше, як, справді, з тими грішми обернутися.— Подивимось. Може, москалеві нашому прикупимо гражданські штани на демобілізацію, а мо', кожушка мені розстараємося. Брат Мефодій писав же ото, що в Астрахані вони ніпочім. Одне слово, продамо приплід, а далі воно само покаже...

Підійшов до каганчика, зняв ганчіркою гаряче закіптюжене скло і почав хекати в нього.

— Ану, стара,— сказав лагідненько,— навідайся до свищі, а я скло почищу.

Палажка хутенько, по-дівочому, скікнула з печі і отим, здавалося б уже давно забутим, грайливим жіночим рухом перепнулася хусткою, на цей раз не ховаючи під нею ясных карих очей. Помітивши скоса той рух, Антін шибеникувато ошкірнувся і вщипнув жінку за попереки.

— А ти в мене ще й молодиця — хе-хе — показна...

Палажка солодко зойкнула і, ховаючи посмішку в хустину, гнучко одсахнулась од чоловіка.

— Може б, ти, батьку, каганчика поки що погасив,— щebetнула вже од порога.— А то таке: і лампочка горить, і каганець...

За інших обставин Антін, звичайно, нагримав би на дружину або сказав отак: «Ану не гавкать!» — але сьогодні, як бувало на свят-вечір, лайка не йшла йому на язик.

— Нічого,— озвався смиренно,— хай горить. Далєбі, не збідніємо...

Палажка вийшла. А Антін надів скло і знову зашмарував по хаті, розмірковуючи про складні господарські справи.

Ще задалегідь до опоросу він кілька разів ходив у містечко на базар. Прицінювався до поросят, гомонів з чоловіками, що їх продавали:

— Воно зараз, поки оце хурделить,— казав то одному, то другому,— ціни справжньої не візьмеш. Холодно. А отуди на весну карбованців по двадцять даватимуть залюбки.—

І немов між іншим додавав: — Моя первістка весною наведе...

Дехто слухав його уважно і погоджувався, інші бідкалися, що немає покущя, а були й такі, що казали Антонові спересердя:

— Іди собі, чоловіче...

Антін і не ображався на них, бо таки співчував. І чим дужче співчував, тим більше радів за себе: йому вже отакого клопоту не буде...

Увійшла Палажка і внесла до хати терпких пахоців весняної ночі.

— Вже стелеться свинка,— сказала веселенько.— Заклопотана така!

Антін зупинився посеред хати, тернув долонею об долоню і підсмикнув штани.

— Стелеться, кажеш? Угу. А ти ж не забула, як це воно, як стелеться?

— Та чом би ж я забула,— образилась Палажка.— Ота, що в нас перед війною була, теж так робила: соломку пискком розкидає, розкидає... Це в обід. А в полудень уже й навела. Хіба ти забув?

— Хе, забув,— пхикнув Антін,— якби забув, то оце б не знав, що й робити. А так все, як у людей: і ліса, і підстилка є...

Присів до столу і заходився обмацувати кагашець: поправив скло, хоч воно й так було добре надіте, викрутив навіщось гніт, а тоді знову його вкрутив, мугикаючи при цьому якоїсь веселої пісні.

— От бач, як воно життя обертається,— мовив перегодем, зводячи до стелі пророчий погляд.— Недерма сказано: «То високо піднімить человека, то в бездну бросить навсиди...» Таке воно й є. Візьми того ж таки Федая. У сорок сьомому, як у правління проліз, так таким уже розумакою став, що куди твоє діло...

— Еге, таке пхе було,— втулила Палажка.

— У людей лихо,— продовжував Антін,— а він одно поросят на базар возить та гроші дере... Зустрів мене колись п'яний та: «На тобі, Антоне, п'яторку, та хоч надурику випий, бо чортма в тебе хазяйської кеби».

— Отаке стерво,— обурено вигукнула Палажка.— А само ж, прости господи, матню набік носило...

— Га-га-га,— засміявся Антін.— Точно, набік.

— Кривоматній! — підсипала Палажка, теж закипаючи зловтішним сміхом.

— Бга-га-га... Кривоматній!..— забухикав Антін.

— Хі-хі-хі-і... — зайшлася Палажка, наливаючись від па-
руги дівочим рум'янком. — Розтапша пещаспий...

Сміялися довго, змовкаючи лише на якусь хвилину, щоб
глипнути повітря або вліпити ще якесь замашеньке слово
про Федая.

Потім заморилися і, гикаючи, висякались обоє.

— То як же ти, батьку, плануєш із поросятками? — тро-
хи згодом запитала Палажка.

Антін ворухнув бровами і сточив їх на перенісці.

— Та як... — поклав руку на коліно і, починаючи з мі-
зинця, став по черзі загинати руді оцупкуваті пальці. —
Значить, одне — Йо-о-ононові, Федорці, сестрі, — пару, — Ко-
нонові кабанчика... А решту — на продаж.

Надворі почало сіріти. У вікна зазирнула висока густа
блакить. Світло од каганчика зробилося жовтим і куцим.

— Мабуть, пора йти, — сказав Антін. — Давай лишень
мені коробку чи підрешітку, — що ти там налаштувала?

Палажка зняла з печі підрешітку, замощену теплим
ганчір'ям.

— Чи ж улізуть? — спитала.

— Та повинні б. А ні, то двома заходами вносимо.

Антін наопашки, як бувало парубком, накинув діжурчи-
ну, сховав під полу каганчика, щоб не погас на вітрі, і
вийшов.

А Палажка заходилася розтопляти в печі. Їй було трош-
ки сумно і шкода цієї ночі. Пригадалася молодість, любень-
кі розмови з чоловіком і ще щось хороше, чого вона піяк не
могла згадати...

Вже світом рипнули сінешні двері. У Палажки потерпло
в грудях, а серце загрюкотіло, як перед сватами.

Антін спотикнувся на порозі й виматюкався. У пригорни-
ні в нього вовтузилося і кувікало маленьке червоне поро-
сятко.

— Що, не вмістилися? — тьохнула Палажка. — Я так і
знала...

І раптом отетеріла, побачивши чоловікові очі — червоні
з сонни і якомсь дуже витріщени.

— Оце і все, — сказав Антін. — Нема більше...

— Як то немає?

— Єк, єк, — перекривив Антін. — Якби ж ти не гавкала!..
А то: «Кононові двоє, Федорці — пару»... Зараза! Увійшов,
а вона вже шестеро розірвала...

Палажка полізла на піч і почала плакати.

— А щоб тобі було заціпило! — гримнув Антін і вдарив
ногою по околотові.

Потім закутушків поросятко в ряднину і поліз з ним на лежашку.

Сонний стогнав, мимрив щось і ворочався з боку на бік. Поросятко лізло йому під руку, заклопотано хрюкало, шукаючи матеріної цицьки. Антін спросоння сердито одштовхнув його. А вночі, перевертаючись на інший бік, наліг плечем і задушив...

Трохи згодом надворі тихо заграли багрянці і полізли у вікна. Зійшло червоне березневе сонце.

ПЕРЕД ГРОЗОЮ

Тієї весни Мотря щодня виглядала Василька коло воріт. Отак, як сонце навзаходи, рипала вона з хати у двір і, загрибаючи погами торішні сміття, човпла до хвіртки. З вікна, припавши лицем до шибки, перелякано стежила за нею Поля, молодша Василькова сестричка.

— Не бійся, дурненька,— гомоніла Мотря знадвору.— Я ж осью! Я тільки Василька вигляну. Василько Полі рибки припесе... А що!

Вона тицькала пальцем у шибку і вертіла ним, як свердликом, напроти Полиного пупика. Поля сміялася тій забаві.

Дійшовши до тину, Мотря злягала на нього в'ялими, давно порожніми грудьми і починала дивитися вздовж вулички, в той бік, звідки мав повернутися Василько.

Він приходив завжди смерком, по-старечому зморений, забрюханий по плечі, і, ляпаючи долонею об мокру торбицу, ще здалеку раденько гукав:

«Є, мамо, рибка. І пліточки, і дерунчики є...»

Мотря теж раділа, тулилася до сина й шепотіла: «От любий. Завтра ми юшечки на снідання зваримо...»

Потім Василько ніс вудки до хліва, гарненько складав їх на кілочки, вбиті під стріхою, і йшов у хату.

Мати висипала рибу у велику луджену миску, заливала водою і, помітивши серед дріб'язку щось величеньке, тоненько вигукувала:

«Ого, який деруняка!»

Але сьогодні у вуличці було порожньо й тихо. За селом високо в небі, над молодими пшеницями, кружляла гайвороняча зграя: то розтягалась у довгу чорну смужку, то знову зливалася в кім'ях, нагадуючи дикий бджолиний рій.

Кра-крах...— чулося здалеку.

Заходило сонце, мінялося барвами небо: то жовтогарячими, то густо-червоними, то просинюватими, доки не за-

гускло у німій вечоровій прозелені. І вже не видно було чорної зграї над пшеницями, чувся лише далекий тривожний гелгіт.

Наступала ніч, а Василько так і не прийшов.

* * *

В той день він прокинувся рано. Мати пішла на роботу, а Поля ще спала. У шибки цебеніло сонце, тремтіло на стіні рожевими плямами в голубих рисочках. Попідвіконню вистрибували найжені від ранкової прохолоди горобці й цвірінькали на сонце. Їхні голівки теж було видно на стіні.

Василько знайшов у запічку важкі од латок штанці, велику засмальцьовану гімнастюрку — батьків подарунок із фронту — і став одягатися. З вивороту в штаннях було багато стрьопів, пальці щораз зачіпалися за них, тому Василько довго плигав на одній нозі, доки натяг обидві холоші. Потім у сінях знайшов іржаву саперну лопатку, вищерблену осколком, і пішов у хлів копати черв'яків.

У хліві, крім ластів'ячого гнізда під кроквою, нічого не було. Старий гній на тому місці, де стояла колись корова, видихався і пах сирою льоховою землею. Василько розгріб у куточку сухе сміття, щоб копати, і натрапив на кубельце від коров'ячої ратиці. Воно було давнє і зашкарубло, мов череп'яне. Василькові запахло теплим вранішнім молоком. Згадалася корова. У неї були різні роги: один, довгий, красиво вигнутий, стримів угору, а другий, скручений у бійці, ліз прямо в око.

І вже земля з-під лопатки не відгонила Василькові льохом. Він чув, як молоко цвіркало в дійницю. Туга біла цівка глухо шурхала в піну або стьобала об луджені вінця і висвистувала. Мати цідила молоко крізь чистий полотняний рушник і набирала кухлик йому. Воно шумувало, лоскотало піс, на губах залишалися теплі бульбашки і лопались...

Василько проковтнув слину і обернувся до ластів'ят.

— Сидите? — гукнув до жовтих дзьобиків, що стриміли з гнізда. — Тато й мама на вас роби, а ви тільки репай... Он павук перед самим дзьобом гойдається — хіба повилазило? — Потім зітхнув і сказав те, що чув колись від батька: — Ото немає на вас хворостини...

Черв'ячки попадалися різні: товсті і тонкі, прудкі і кволі. Василько складав їх у стару іржаву баночку з-під конєрів, приказуючи:

— Оцей — на дерунчика, бо він любить, щоб перед ним викручувались, а оцей ледащо — на пліточку або на вустирку...

Доки віп отак порався, сонце підбилося височенько і стаяло уже в дверях, заглядаючи до хліва. Прилетіли ластівки і заходилися годувати пташенят. Василькові теж схотілося їсти. Він затоптав перекопану землю, виніс черв'яків на сонце, щоб не повилазили, і побіг у хату.

Поля прокинулася і плакала, одкинувши голівку назад, так що сльози котилися не по щоках, а побіля вух.

— Чого ревеш? — гримнув на неї Василько. — Іди, будемо снідати.

Поля замовклá, вилізла з-під мокрого пожовклого гапчир'я і подибала до столу.

— Зпову вбурилася! — здивовано вигукнув Василько і хотів ударити сестру, але враз одійшов і в'їдливо загігтів: — А це називається молода...

На столі серед сонячного світла стояла миска з учорашнім борщем. Борщ устоявся, зверху була тільки чиста вода, а насподі чорніло усяке зілля.

Василько помішав борщ. Чиста вода зробилася темно-зеленою, а зісподу спливли шматочки риби, теж зелені, і знов поринали на дно. Поля сопла, лізла над миску, намагаючись догнати рибку.

— Ану не бовтайся! — крикнув Василько і огрів Полю ложкою. Вона знову заплакала, роззявивши позелененого ротика. Василько знайшов у борщі риб'ячу голову і подав сестрі.

— Цить, я більше не буду.

Поля затисла голівку в кулак, посмоктала трохи і поклала на стіл.

— Ти що? — здивувався Василько. — А очі? Очі їж!

— Я боюся, — сказала Поля, — вони дивляться.

— Хе, дурна! Ось як треба...

Василько обережно видовбав кругленьке око і вкинув у рот.

— А! — прицмокнув. — Солодке, як березовий сік.

Поля засміялась і почала видряпувати друге око.

— Ну, тепер я пішов по рибу, — сказав Василько, — а ти грайся і не плач. Я тобі за те петриків од річки принесу.

Віп приставив до лоба два розчепіrenих пальці і задки потанцював до дверей, приспівуючи: «Петрику, петрику, вистав ріжки на чотири доріжки...»

— А зараз цим гратися? — запитала Поля.

— Черепочками. А то так зроби собі куклу з гапчир'я.

Закинувши вудочки на плече, Василько почимчикував до річки. У вуличці стояли давні калюжі, жовті од гнилої соломи і кінських кізячків. У них купалися посмітюхи і бли-

пцало сонце. Василькѳ не обминав калюж, бо вода була тепліша, ніж земля, і зогрївала поги.

На луках між купинками ще не зїйшла роса, і Василькові довелося закотити холопі, щоб не забейкатись. У травї стрибали жабенята, билися холодними рильцями об голї литки і перекидалися голїчерева, показуючи червоненькї пузця.

Василько клав жабенят на купинки і волав щосили:

— Марш по калюжах, самураї!..

На річці теж було багато сонця, вода виблискувала, як нїкель, рїзала в очі і двоїла цѳплавок. Верболози припишкли, немов зїв'яли, листя на них аж посивїло.

Ставало парко.

Кльову не було.

Василько повикидав вудочки на берег і полїз у куці збирати петрикїв. Вони були теплі, сухі й торохтіли в пазусі, як волоськї горїхи.

Сонце вгрївало дужче й дужче, висмоктуючи з землі гарячу душну вологу. Василька розморило. Він цоховав удочки в осоці, пригнув до землі густий верболозовий куц і, підбгавши ноги, бїчком прилїг на гїлля. Воно лагїдно прийняло на себе легеньке тїло, погойдалося трѳхи, лоскочучи траву гарячим листом, і завмерло...

У полудень знявся вїтер.

Куц почало гойдати. А Василькові снюлося, що він лежить у колїсці, пїдвїшенїй до сволюка цотирма лїновками, і гойдається. Поруч стоїть мати, тримає у нього перед очима гїлочку червоних порїчок, смїється і щось каже йому, а в самої котяться слюзи...

Василько прокинувся і побачив небо. Високо пїд бїлими хмарками плив шуліка, тримаючи в обїймах жовтий жмутик.

— Айга-а-а,— лїнуло од села,— айга-а-а...

«Курча взяв»,— подумав Василько, схопився на ноги і теж закричав хрипким пїсля спання на сирому голосом:

— Айга, айга, воруго нещасний...

Потїм ухопив палицю і пожбури в шуліку, але не докинув і захопився вудити: спочатку сипнув у воду жмепьку землі — для принади, тоді гарненько поплював на черв'ячка і сказав:

— Ловись, рїбко, велика й маленька...

Василько знав, що на тому мїсці, куди він закинув, отак у пївводи, є старий вербовий пень, присмоктаний пїском, а коло нього завжди труться деруни. Вони беруть спрожогу, наввипередки. Але сьогоднї й деруни цоमुख не брали. Поплавок лежав, немов у калюжі.

Жарїнь спала. Трава і листя на куцах запахли терпкою

прохолодою. Дно у річці потемніло: звідти вже зрипала ніч. Василько захвилювався, почав закидати вудочку майже раз по раз і міняти черв'яків, бо ті, що побували у воді, здавалися йому негодящими.

Але й це не допомогло. Тоді він подрався на вільху, що майже лягла стовбуром на річку. Згори вода була прозорішою, дно жовтіло, як віск. Навколо пенька справді стояли деруни, уткнувшись у нього тупими горбатими головами.

— Е-єсь де ви! — зловтішно прошепотів Василько і закипув прямо в гурт. Проте жоден дерунець навіть хвостом не поворухнув.

— Ну? — спантеличено запитав Василько і став підводити черв'яка прямо під пісок кожному. Деруни одверталися або лягали на дно.

— Ну! — вже закричав Василько. — Ну! Ну!..

Вода почала темніти, смуги на дерунячих спинах злилися. А згодом і пенька не стало видно. Василько сплигнув на землю і подався попід берегом, закидаючи вудочку між латахами. Гачок десь зачепився за гілочку і одірвався, але він це помічав того у п'ятні і продовжував шморгати волосішню, доки не загубив і поплавка...

Од села потягло низами гіркий бур'яничий дим. Кой-де у вікнах ненадовго заблмали каганчики і знову погасли — люди повечеряли. Над річкою прошелестіла гайвороняча зграя і знову стало чути густе комарине гудіння.

Василько сидів біля сухої порожньої торбинки, уткнувшись головою в коліна. Йому думалося про те, що сьогодні у їхній хаті не світитиметься, бо немає риби, щоб чистити. А завтра на снідання не буде юшки, Поля плакатиме, мати піде на роботу не ївши і повернеться увечері з товстими набряклими ногами.

Десь поблизу в березі бовтнула щука. Василько здригнувся і став прислухатися. Потім підвівся і потихеньку поліз у річку. Вода була гарячою і м'якою, мов щолок, обіймала Василька все вище й вище, доки не набралась у пазуху. Там почали плавати петрики, тручись об худеньке Василькове тіло так ніжно, що він разів зо два аж хихикнув од лоскоту, тоді звик і, не дихаючи, підкрався до того місця, де бовтнулась щука. Зараз вона опиниться в його руках і вигинатиметься над головою, як поперечна пилка... Ото мати зрадіють! «Ого, — скажуть, — яка щукеря!» А Поля буде сміятись і гуцатися на лаві, підкидаючи вгору біде гузенце...

Василько розчепірів руки і, падаючи грудьми на воду, швиденько звів їх до купи. Пальці затисли щось слизьке,

серце солодко защеміло, чекаючи тієї миті, коли ошелешена здобич запручається. Але вона не пручалась: то був згорнутий у дудочку молоденький латашок...

— Ні,— сказав сам собі Василько,— шуки я не піймаю, бо вопа прудка. Краще піду по в'юнів.

Він вибрів на міліну. Стало грузько. Вода запахла гнилим падалішнім листям і моченими коноплями. Василько занурив руки в кушир і, щоб не так грузнути, порачкував на колінах, обмацуючи мул. Та раптом дно зникло. Василько пірнув по шию і, відчувши під собою холодну глибочінь, усім тілом шарпнувся до берега. Але кушир, затягнутий коліньми з міліни, цупко обмотав штанці і тяг Василька вниз.

На якусь мить він знову, як тоді спросоння, побачив небо. Воно розділилось на дві половини: одна була чорною, друга — в зорях. Десь далеко спалахнула блискавка і впала на воду.

«Он чого вона не ловилась...» — промайнуло у Василькової голові, і водночас у вухах зашелестіла вода, потекла в рот.

«Мамо!» — крикнув Василько, але замість власного голосу почув лише глухе булькотіння. У скронях стало боляче і задзвеніло — тоненько, немов десь далеко сурмила сурма, перед очима троїлися червоно-зелені плями, найжджали одна на одну і підплигували, мов покотьюла. Потім у голові щось ляснуло, покотьюла розскочилися і попадали, наче збиті синім батогом... Згодом посеред чорної ковбані один по одному зринули петрики, погойдалися на хвилях і зграйкою прибилися до берега...

ЧУДАСІЯ

Новела

Здравія желаю, товаришу командарм!

Ви мене, мабуть, уже й забули. А я вас — ні.

Пам'ятаєте, як у двадцятому році приїздили ви в Бердичів перевірять нашу дивізію? Так ото я вам тоді коня підводив, чепурного такого, в сірих яблуках. А тепер, якби приїхали, то вже б не підвів, бо в оцю війну одбило мені ногу майже по саму ріпицю, і той кінь би мене звалив.

Так що я тепер сторожую. Літом ще сяк-так: сухо. А восени, як упірчать дощі, важко мені ходити. До табору поки доплуганюсь, то й сіріть починає.

Кажу голові: «Дайте мені конячину. Я до току швиденько прискочу, а там випряжу, стрипожу, й хай насеться. Наша у таборі така, що ось тобі яка. Хоч і здохляку дасте — винасу, посправнішає».

А він: «Ти,— каже,— не ісключення, щоб на дрожках гойдакать. Он Симіш Діжечка теж без ноги і ходити йому далі, ніж тобі, а не коверзує».

Прирівняв! Симіш здоровий, як беззвін, і молодий. А мене вже скоро й курка лапою загребе. Бо де ж те здоров'я візьметься, скажіть, коли на мій вік три голодовки випало і три війни! От і поділіть: на кожні десять років або те, або те.

Так воно ж якби само отаке пережило (це я про голову), то, може б, і не становилося цапа. А як у нього й машина своя, і ноги здорові, та й пика, щоб сказати, немала.

Хіба ж воно пойме?

Прийдеш ото вночі на тік. Зерно проти місяця рососо блищить. Стерня пахне. Біля курятника лисиця скигльть. А на небо глянеш — Віз уже низько, так, здається, зараз і поторохтить Бесвою горою...

Приїздіть коли-небудь до нас, якщо виберетесь. Я вас до річки поведу. Там похід лозами шуки ходять такі, як нога, в корчаках линки кубляться, а бува, що й коропчаки, то, може б, і ви якогось висмикнули. Воно ж інтересно.

Еге, кажу, лежати б мені ото вночі на соломі під бочонком та милуватися. Так нога болять, кульша.

До старого протеза привик був, примулився. А оце недавно поламався, так я новий причепив. Важкий, апахтемський, не підтягну.

Лежу отак цілісіньку ніч,— а вона ж, як год,— прислухаюсь, розмірковую собі: чудні люди на білому світі! Придумують таке, щоб руки й ноги собі одчухрувати, і хваляться: ось які ми розумні. Поодчухрують. А тоді суріють, як його оті оцупки, що позалишалися у людей замість рук і ніг, доточити...

Хе... Це я вже про своє. Сказано, у кого що болять, той про те й гомонить. Звиняйте.

А позаторік найшла на мене якась мара: узяв і написав заяву в райсобез, щоб дали машину на трьох колесах. За начальника там Онисько Хекало, з нашого ж таки й села, а непутне — так хай бог милує й криє. Підпереже пузо широкою ремінякою та ще й портупею навхрест причепить, а само ж, пробачте, і вср...ого ружжа в руках не держало.

Заходились мене тягати на комісії. Обміряли кульшу, апалізи взяли — і з крові, й такі. Жди відповіді, кажуть.

Звідтоді їй почалось... Машина почала вночі вертисся. Оце заплющу очі, а вона вже у дворі: гур-гур-гур... Тремтить уся, від мотора теплою пашисть, а в кабіні повним сидінням пахне. І я ж наче тут. Сідаю за руль, давлю на газ, а вона — як укупана. Я їй сяк, я їй так — ні!

А стара з печі:

— Чого ти там шоригаєшся?

Уранці прокинусь, і соромно так зробіться: як маленький...

А відповіді ні чуть, ні видно. Ну, думаю, буде як буде, а ти, Марку, грай. Та їй написав ще раз.

Так ушніпився я в ту машину, що, ви скажіть, іноді спотикнусь, а здається, немов мене на вибої підкинуло. Здурів.

Коли це якось у суботу приходжу з лавки, гульк — у хвіртці конверт стримить. Розриваю, а в самого руки тремтять, як ото колись до шаблі тремтіли.

А воно їй даром.

Машина вам, товаришу Приходько, пишуть, не показана, с'язі з тим, що кульша на два сантиметри довша, ніж треба. Треба п'ятнадцять, а у вас — сімнадцять.

Так що ж, мені оті два сантиметри надрубати, чи як?

Мені вже машини їй не кортить — нехай їй абищо. А от якось не до пуття. То ж було цілий день швендяєш по двору, а самому весело так, наче ось-ось щось хороше зробіться... До хвіртки підійдеш та — зирк уздовж села: чи не видно листоноші?..

Отака зі мною чудасія трапилась, товаришу командарм. Так я ото їй кажу: чи не замовили б ви десь там слівце про мою притчу? А може б, і листа отому причинуватому Хекалу написали? Може ж, хоч ви його погуласте.

Прощавайте, кланяйтесь вашій жінці та діткам і пробачте, що такого довгого листа накрутив.

*Мусій Приходько,
сторож артілі «Вперед».*

ХОЛОДНА М'ЯТА

Над луками, залитими квітневою повинню, холонув оражений вечір, зануривши в мілкі прибережки далеке полум'я хмар. І чим глибше за пагорби поринало сонце, тим пиччою ставала заграва, вужчою — вогняста смуга у воді понад лозами, наче хвилі ткали її кудись під берег.

Андрій підвіся з пенька, на якому відпочивав після ходи по крутій багнюці, розшукав між кущами свого човна. За день води убуло: на тому місці, де вона стояла зранку, залишилася тільки гривка сухих очеретяних сопілок, розбубнявілих сучків і порожніх равликів. Човен лежав на березі, присмоктаний мулом. Цепок, яким він був прикований до вільхи, натягло: видно, повинь, покидаючи цю місцину, хотіла забрати з собою й човна, та не подужала прив'язі...

Андрій одмотав цепок — на вільховій корі залишилася від нього червона попруга — і поволік човна до води, грузнучи кирзовими чобітьми в зеленій муляці.

Доки дістався до заплави, упрів і примостився на корму передихнути. Додому не поспішав, хоч за день добре зголоднів і виморився біля трактора; возив до корівника підстилку, допомагаючи жінкам скидати й накидати важкі солом'яні брили. Від нього й зараз пахло прілим солодом злежаної соломи, соляркою і вистудженим потом.

На сухому пагорбі по той бік річища маячило село, майже зо всіх боків обступлене тихим, оранжевим, як і небо, паводком. Там бубоніло радіо, співали півні, низько слався дим, розбавляючи лугове повітря гірким тліном торішньої огудини.

Андрій упізнав і свою хату, але не відчув при цьому отого солодкого, щемкого поклику рідної оселі, який ще зовсім недавно гнав його підтюпцем додому.

З того дня, як він назавжди відстебнув од шитого офіцерського пояса кортик і пішов на трактор, теща зненавиділа його, почала звати на «ви», і хата, немов зрозумівши свою господиню, спохмурніла й залякла в німому презирстві...

Тепер, як тільки Андрій повертався з роботи, теща неодмінно зустрічала його в сніях і попереджала:

— Ради бога, не напосьте в хату грязюки. Ми тільки що поприбирали... — і демонстративно йшла повз нього у двір, несучи на лацкані начищений значок відмінника паросвіти, схожий на скіфський глек з двома дужками.

Андрій задкував у темний куток, тулився до стіни, щоб дати їй дорогу, і мовчки скаженів: здавалося, вона навмисне зустрічає його в сніях, аби загнати в куток і цим принизити. Потім роззувався, тримаючись за косяк, і ввійшов до кімнати...

Клава лінькувато підводилась йому назустріч, солодко, з хрускотом у плечах, потягалася, спинаючись навшпиньки і крадькома поглядаючи на себе в дзеркало...

Вечеряли мовчки, наче після лайки.

— І де ви в чорта взялися! — бубонів уночі Андрій, блимаючи цигаркою. — В селі й отакі маніжені...

— Там, де й ви! — швидко, завчено, відповідала Клава і розприщджено одверталася до стіни. — А як ми не такі, то знайди собі краших...

Тоді він ненавидів у ній все: тонку викохану талію, гарячі ноги і навіть ім'я: Клава, вокал... — чортзна-що!

Іноді ж серед ночі, після якогось хворобливого фізичного примирення, вона починала плакати, жалітися, що скучає за Владивостоком, за веселою матроською самодіяльністю і що мати, як його немає вдома, дражнить його списаним офіцером, а її обзиває роззявою, щоб знала, за кого виходити заміж...

Тоді Андрій прожогом схоплювався з постелі, смалив цигарки, — никав по хаті, натикаючись на стільці і гуркаючи ними об підлогу, доки теща не починала стогнати з-за дверей:

— Ради бога, дайте мені спокій...

...На заході стало примеркати.

Андрій спустив на воду човна і вже хотів був рушати, як у вільшині запорощало гілля і на луку вибігла захекана дівчина.

— Дядю, перевезіть і мене на той бік! — загукала вона. Потім підійшла ближче і, видно, ввізнавши Андрія, сором'язливо погасила довгими віями бідовий хлоп'ячий погляд.

— Чи це пак — ви... А я думала, дядько Порфіло.

Дівчина знітилась, і Андрій зрозумів, що вона, можливо, непароком, зопалу, сказала йому неправду, бо на цьому була мічманка і старий буденний кітель, а такої одежі ніхто в селі не носив. Він пригадав, що колись бачив цю дівчину, але зовсім не такою, як зараз. Здається, позаторік, коли він приїздив у відпустку і при всіх офіцерських регаліях ішов селом, слідом за ним ушніпився гурток старшокласниць. Дівчатка намагалися випередити його, щоб роздивитись, тишенько перешіптувались і чмихали. Хтось із них голосно сказав:

— А Леся так прямо оче-е-ей не зводитьь...

Андрій озирнувся і побачив серед гурту дівча в довгенькому форменому платті, з чистими, трохи сполоханими очима. Ті очі немов благали його зупинитись, немов казали йому: подивись, які ми гожі... Все те Андрій побачив мельком і швидко забув, але очі йому запам'яталися.

Тепер перед ним стояла дівчина, на яку вже неможливо було просто кинути погляд, але й милуватися нею, тим більше йому, жонатому чоловікові, теж було незручно. Вона

тримала в руках книжки, хоч зодягнута була зовсім не пошкільному: в гумові чоботи великого, чоловічого розміру, простенький сірий піджачок і квітчасту, з китицями, хустку, переп'яту не на півголови, як це роблять дівчата, а з напуском, по-молодичому.

Це якось неприємно шпигнуло Андрія. «Школярка,— подумав,— а вже, мабуть, заміжня. І одяжка — чоловікова...»

— Сідайте,— сказав не дуже привітно, сам з того дивуючись, і побрів у воду, до корми.

Але дівчина підождала, доки він уместився, дужо відштовхнула човна і вже потім плигнула сама.

— Де ж ви були, що так припізналися? — запитав Андрій, аби якось вибачитись за оту, самому йому незрозумілу, чудернацьку неприязнь, якою він зустрів дівчину.

— У школі... Потім одконувала бабусі картоплю.

— Ви — Леся?

Дівчина швиденько кивнула. Очі, приховані шаллю, гаряче, по-жіночому зблиснули.

— В якому ж ви класі?

— В одинадцятому...

— А потім — куди?

Леся усміхнулася, опустила руку за борт і одвернулася.

— Хтозна...

— А вчителі що радять? Хто у вас керівник?

— Степанида Трохимівна. Ваша теща...— тихіше додала дівчина.— Вона каже, щоб ішли в тваринниці, бо їй туди скоро без освіти не прийматимуть...

Андрій почав гребти швидше і зліше. Проте весло не грало у воді й не трудило рук. Човен ішов рівно і м'яко, наче птах на безтрепетних крилах. І здавалося, хатки в садах самі плывуть йому назустріч.

«Он як...— думав,— агітує на корівник. Прудка!»

Над обрієм дотліла і згасла сонячна заграва. Наступила та передвечірня пора, коли повітря стає джерельно-прозорим і навіть якісь непомітні досі тоненькі дубчики, що там і сям стриміли у заплавах, набрали соковитих контурів і непорушно відбилися на воді, створюючи враження бездонної глибочини. Роса потягла з вологих трав густий дух вимороженої бодяги, в'ялої бугили і пожухлого мокрого сіна, що позалишалось в кущах по торішній косовиці.

Пахла чорна земля на пагорбах між заплавами — пахла весняною жагою родити і вимерлими травами, трухлим сухоствоєм і молодим пагіллям — пахла вічністю і скороминучою порою...

І серед тих запахів Андрій ніяк не міг упізнати одного,

що нагадував йому дитинство, пасьбу на купині з пляшкою холодного молока і крайцем хліба в торбині, перший вечір з Клавою отут, посеред лук, клечані святки в бабусиній хаті, примазаній ради празника і струшеній різучою осокою — запах нагадував йому все життя, крім служби на морі.

Андрій перестав гребти, кілька разів глибоко вдихнув повітря, ширшаючи в грудях, і німів, немов прислухаючись до якогось тихого-тихого звуку.

— М'ята...— прошепотіла Леся.— Зійшла холодна м'ята.

Андрієві здалося, що вони з Лесею разом вимовили це слово, тільки він — мовчки, а вона — вголос.

— Ну от, бачите...— почав був і замовк, так і не довівши до кінця. А він хотів сказати, що не можна, соромно людям думати і говорити отак куцо: «списаний офіцер», «тваринник», «механізатор»...— не можна так мислити і жити, коли земля пахне горішніми травами і молодого м'ятою, вічністю і миттю...

Андрій уперше відверто і сміливо подивився на Лесю, бо відчув, що робить це з чистим серцем, і не впізнав її: вона перепнуласть по-дівочому і стала враз юною, нежорканою, як земля на пагорбах.

— Поїхали, як хочете, по м'яту,— запропонувала вона. І Андрій знову помітив бідовий хлоп'ячий зблиск у її очах.

— Вона ж іще й не в листочку,— сказав трохи розгублено і разом з тим жалкуючи, що відмовляється.— Молода вона ще...

— На річищі — більша...— вже несміливо сказала дівчина.— Там береги круті, так їх водою сей год не заливало.

Андрій повернув човна в той бік, де чорним валком ріка зачочувалася у ліс. Незабаром з обох боків звелися справді круті, розмиті береги, з яких соковитими жилами звисало у воду і гуло від найменшого дотику міцне берестове коріння.

Леся пружко стрибнула з човна і зникла в лісі, похрускуючи хмизом. Незабаром вона повернулася з маленьким пучечком холодної м'яти. В один листочок...

— Нічого,— сказала, ховаючи очі і одвертаючись.— В шклянці вона швидко виросте. Такі біленькі ніжки повикидає. Візьміть собі, як хочете...

Човен сам одчалився од берега і тихо вийшов на середину річки.

— Ви мене пам'ятаєте? — раптом спитала Леся, коли він заховав обличчя — самі очі — в зелений кушик м'яти. Вона справді була холодною і пахла пляшкою молока в торбині на пасьбі, клечаними святками в бабиній хаті, струшеній різучою осокою...

— І я вас — теж...

Їх несло течією в сагу. А він забув про весло, що лежало під ногами, і боявся поворухнутися, щоб не сполохнути її голосу — тихого, як паводок, і чистого, як подих землі на пагорбах посеред заплави. І ще перед очима в нього стояв човен з натягнутим цепком — човен, з-під якого пішла вода, так і не подужавши прив'язі...

Вночі Андрій довго не міг заснути, бо в хаті було видно од великих зірок на небі і густо пахло холодною м'ятою...

СМЕРТЬ КАВАЛЕРА

I

Їгорко почув крізь сон, як заторохтіли дошки на полу, потім по долівці зачовгали босі материні ноги — і враз прокинувся. В хаті стояв густий передсвітанковий морок, вікна понамерзали за ніч так, що їх і не видно було. Тільки в одній шибці, од затишку, мерехтіла кругленька просинювата дучка. Крізь неї миготіла знадвору поколота на блискітки зоря.

— Ач, які ведмеді понакручувало, — сказала мати і почала хекати в шибку. Дучка поширшала, впустила до хати ще одну зірочку. — Вставай, Їгоре, бо вже таке, як сіріє.

Їгорко заворочався на лежанці, обмацав черінь, вгадуючи по ній: пора підводитись чи ні. Черінь уже зовсім вичахла, як і завжди перед світом, з-під рядна давко пахло сухим глиняним порошком і вивіреною сажею. Пора.

Доки мати засвічувала бликуна й торохтіла заслінкою біля припічка, лаштуючи снідання, Їгорко ще трохи палежував, по-дитячому склавши долоні між колін'ям і голосно дихаючи в пазуху, щоб востаннє зігрітися на дорогу. Потім пригадав новину й остаточно розбуркався.

— А до нас, мамо, нового замполіта прислали, — похвалився, натягаючи на худенькі плечі пожмакану гімнастерку захисного кольору. — Герой Радянського Союзу! Прямо з фронту. Директор кажуть про нього: наш кавалер...

— Он як! — здивувалася Пріська. — Герой, та ще, бач, і молодий...

— Та ні, мамо, кавалер — це хто має високу нагороду.

Пріська висипала в полумисок залишки вчорашніх галушок. Разом з юшечкою з гирунчика випала синя картоплина і дві галушечки долівчаного кольору.

— То, може, вас тепер і годуватимуть краще, раз герої?

— Та казали хлопці — приварка густіша буде, а хто'на...

Ігорко присів до столу підснідувати. Одколупнув шматочок картоплини, з'їв галушку і, піймавши в ложку кілька жовтогогарячих олійних скалок, запив юшечкою.

— А це, мамо, вам, бо я ж в училищі ще раз поснідаю,— сказав, одсуваючи миску насеред столу. І, може, тому, що галушки були холодні, а од вікна в спину Ігоркові студило, голос у нього тремтів.

— Давайте мені взувачку.

Приська зняла з припічка зашкарублі черевики, попадівані на дровинячки, пару великих онуч з лантушипи і цілий жмут цупких, як дріт, зав'язок. Ігорко порозкладав те причандалля на лаві окремими купками і заходився взуватись. Спочатку понатягав старі безп'яті шкарпетки так, щоб не виглядала боса нога і ніде не мулило, тоді обгорнув онучі поверх черевиків і обмотував їх обривками — тугенько, щоб дорогою не перев'язувати. Головне, добитися хоч до півдороги. Потому онучі обмерзнуть, залуб'яніють і вже не розмотаються аж до міста. А там їх все одно треба знімати, бо така взувачка не по формі.

— Бач, який ти несміливий...— зітхнула мати, допомагаючи Ігоркові зашнуруватись.— І ботинків тобі не перепало... В тата пішов. Він, мабуть, і загинув, козак, того, що отак десь чогось не посмів. Спритніші повертались...

— Ботинки, мамо, давали тільки сиротам з патронату,— одказав Ігорко.

— А шапку?..

Ігорко часто закліпав очима й одвернувся в куток.

По хаті гасали протяги, розгойдували язичок бликувового світла, тому тіні у покутках дихали, мов живі.

На шапку Ігоркові справді не пощастило: велика попалась та ще й з печаткою майже на лобі: «БУ». В інших хлопців теж були печатки, але ж не спереду, а збоку десь або на підкладці.

Тепер як тільки Ігорко потикався увечері до сільбуду, Васюта Скорик, теж ремісник, обіймаючи дівчаток — обов'язково двох зразу,— починав усім підморгувати й приспівувать:

Ой дайте мені,
що думали дати,—
чорної кожушини
шапку налатати...

Дівчатка падали зо сміху, аж в'юнилися у Васютиних обіймах, а він тим часом обмацував їхні стегна. (Васюта

був старостою групи і носив новеньку офіцерську шапку без печатки).

— Дай йому в пику! — радили Їгоркові старші парубки і теж сміялися, бо знали, що він Скорика не подужас.

Їгорко й не сікався битися. Тулився мовчки десь у кутку, ховаючи в темряві не так себе, як шапку з печаткою... А раз таки не втерпів. Підійшов до Васюти впритул і сказав:

— Ти... Чуєш? Ти... не дражнись... Мо', в цій шапці нашого тата вбито... Чув? Д-дурак! — І знов повернувся в куток.

Одначе з того часу до сільбуду більше не ходив і перестав забігати вранці до Васюти, щоб разом добиватися до містечка.

...У когось на кутку заспівав півень. Спочатку весело, хвацько, але десь на півноті похлипувся морозом і засокорив по-квочачому.

Їгорко, запнутий під шапку старою материною хусткою, в сірій шинелі, підперезаний брезентовою ременякою, припав до шибки. Надворі було поночі, але Їгорко знав, що то тільки так видається після бликунчика, а насправді вже розвидняється. Он і велика зірка вже низько — блищить, гострими скалками пострілює на всі боки. А вікна потихеньку гудуть од вітру, наче під ними хтось дратву насмолює...

— Ну то я піду, мамо, бо ще на спіданок спізняюся.

— Ти ж там слухай майстра, Їгоре, — сказала Приська, виряджаючи Їгорка до сіней. — І вчителів слухай. Усіх. Та лице гляди не приморозь, бо сьогодні гобі проти вітру буде...

— Та вже ж, — пообіцяв Їгорко, переступаючи гострепий намет під порогом. — Глядітимусь.

І, похлинувшись морозом, як той півник, що недавно співав, побухикав до вигону.

II

Іти Їгоркові тепло. Ноги аж гарячі. Тільки в спину пошпигує та в носі лоскоче — круте повітря на морозі, не продихнеш. Повернеться Їгорко спиною до вітру: кахи, кахи... Якби на кутку були собаки, то вже б усіх перебудувив. Так немає. Ще під війну як вистріляли німці, то й досі не розвелись. Глухо по дворах. І в селі глухо. Порипує вітер — деревами, старими хлівчиками, воряками, висвистує в пряслах та в мерзлому гіллі.

Їгоркові добре видно, де сніг давній, а де намело за ніч.

Старий чорніший, полискує ожеледдю і гуде під погамп, як порожній кадіб. А перемети білі-білі, поскладані в рубчик і помережені зеленими тінями — місяць зійшов. Великий і червоний. Пнеться вгору, а зірки йому розступаються, дорогу дають...

У Скориковій хаті світиться. Видно, й Васюта вже встав. Нічого, як треба, то дожене. Він завжди доганяє, бо сам ходити боїться. То він тільки біля сільбуду герой...

За селом вітер так і струже. Немає хат — немає затишків. Тільки телефонні стовпи та місяць далеко в степу над скиртою соломи. Горбиться Їгорко, глибше засиляє руки в рукави потертої шинелі.

Гух, гух, гух, — озивається на кроки старий сніг. А кура назустріч по землі гадюччям звивається, сичить, треться об ноги.

Інтересно, що зараз Валерій Максимович роблять? Мабуть, уже теж прокинулись, умиваються. А на стільці — кітель, ордени блищать, Зірка... Їгорко бачив і Зірку, і орден. Багато — страх! Якби на його груди, то й не вмістилися б... Ще б пак, як у замполіта вони втрое ширші!..

А вчора Валерій Максимович і його помітили і навіть обізвалися. Сиділи з хлопцями в червоному кутку, про війну розказували. І Їгорків майстер Полуляк теж був. Він ще більший, ніж замполіт, бо в моряках служив. І ордені носить не так, як Валерій Максимович, а навскоси. На лобі у майстра — ямка од осколка і білий рубець, так і скидається, дихає.

Їгорко, щоправда, не все й чув, що балакалося, бо стояв далеченько. Якби ж не та шапка, то ближче б підійшов, а то...

— Ким же ви починали війну? — спитав майстер у Валерія Максимовича.

А вони усміхнулися та й кажуть:

— Сержантом. Ми, українці, кажуть, усі потенціальні сержанти, бо любимо так, щоб і командувати трохи, і підчинятись...

Майстер як засміється та головою кив, кив... І хлопці засміялися, хоч і не зрозуміли: як це — потенціальний?

Потім Валерій Максимович почали розповідати, за що їм Героя дали. Еге, коли б не герой, як зразу шість танків підпалили самі... Ото! А розказують так, наче й не вони те зробили, а хтось...

Їгорко прислухався, прислухався, тоді взяв та й підійшов ближче. Тут вони його і помітили. Повгенько так розглядали, потім і кажуть:

— Чого ти, хлопчику, так на мене дивишся?

І всі одразу на Їгорка подивилися, чудно якось, немов уперше помітили в училищі...

А він і розгубився.

— Та...— насилу вимовив,— інтересно ж бо... Як німців було он скільки, а ви самі!

Валерій Максимович посміхнувся та:

— Хороший ти, видно, пареньок,— тільки от шапка в тебе, брат, підкачала...

А йому й не образливо зовсім було й не соромно за шапку. Хіба ж він винен, що на складі краших немає?..

— Нічого, орли,— сказали Валерій Максимович до всіх.— Ось ми вам на літо стребуємо чорну форму і картузи чорні, з молоточками. Як твоє прізвище, хлопчику?

— Човновий... Їгор Човновий.

— Так от як буде, Човновий. Гарно?

Коли б, як ще й картузи з молоточками...

...Бух, бух, бух,— веселенько озивається під Їгорковими ногами старий сніг. Вже і в спину не холодно — розігрівся.

На сході поволі розвидняється. Кура вщухла. Місяць з червоного зробився білим, немов одійшов на морозі. Попереду з прозорої імлі виступило містечко: невисока пожежна каланча з грибок снігу на гострому дашку, кілька цегляних будинків між голими загниждженими осоками, а далі хати й хати — рівні й перехняблені, під соломою і черепицею, як у селі.

Біля містка, за яким уже починалася міська бруківка, Їгорка наздогнав Васюта Скорик.

— Не зайшов?..— захекав над вухом.— Ну й дзуськи тобі, а не другої порції. От сьогодні хуторяни, казали, не прийдуть, так я їхні порції патронацьким пооддаю, а тобі дзуськи...

Од Васюти пахло риб'ячими консервами і пригорілою шкуркою з пареного молока. Так пахло, що Їгоркові аж уздрілася та шкурка — рум'яна, хрумка, а по краях біленький пружок... Коли б пак, як у нього батько завфермою, а мати в лавці торгує...

Васюта запалив пахучу цигарку і позакладав руки, як директор училища: одну — за борт шинелі, другу — в кишеню.

— А я вчора коло сільбуду був,— похвалився перегодом.— З Настусею Налісною попообнімалися... Мале, а цілується, стерво, як п'явка. І досі губи щемлять...— чвиркнув крізь щербатий зуб і заспівав:

Ах, заче-гем ти меня ядом напої-ла-а-а... Ха-ха!

На калапчі заklenькали в рейку: бем-бем-бем... Вісім годип. Вже й училище близько. Запахло гарячим чорним хлібом та пісною парою.

Ігорко присів на сніг і заходився розмотувати тверді мерзлі онучки.

III

Під будинком училища, в затишку — товкотнява. Позакладавши руки попід пахви, хлопці гицають один одного плечима, труться в гурті, пританцьовують, аби якимось зігритися. А в скверіку, ховаючись од майстрів за пам'ятник Сталіну, патронацькі продають жінкам вечірні пайки хліба, щоб уторгувати на тютюн або теплі онучі. За ніч пайки повсихали, на двісті грамів уже не тягнуть. Жінки виважують крайчики на долонях, муляються. А продавці біля них тупу-тупу, скік-скок. Губи посиніли, очі сльозяться.

— Та й скільки ж тут? — питає котрась жінка.

— Двісті грамів, тьотю, як з води!

— А просиш скільки?

— Тридцятку, тітуню.

— А як за десятку?

— Хо-го!

А мороз пече — аж вії злипаються. Однак у приміщення ніхто не йде: по-перше, туди до лінійки не пускають, по-друге, всі ждуть Василя Титу, міського дурника. Оно він чимчикує. Високий, худий. У німецькій шинелі з облізлим оксамитовим коміром, а на шапці — широка червона стрічка навкосяк... Юрба ремісників зрушає з місця і з гелготом суне йому назустріч. А Ігорко залишається під стіною. Кишені в нього пооддувалися — онучками напхані. Змерз так, що аж губи звело.

— Ура партизанові! — вигукують хлопці назустріч Титі.

— Ура-а-а! — горлянять усі.

Тита зупиняється, стає по команді струнко і прикладає до скроні червону брудну долоню. Очі в нього моторошно-серйозні, губи щільно стиснуті.

— Хлопці, та він босий! — помічає хтось.

— Ура-а-а!

— Тита, ану гайда на «Тигра»! — пропонує Васюта Скорик.

Дурник піднімає вгору скоцюрблений палець.

— Аймомент! — і босоніж дереться на обмерзлий танк, що стоїть посеред вулиці, уткнувшись гарматою в намет.

— На ліпійку-у! — гукають од училища, і ремісники, облишивши розвагу, гупотять на плац.

...Групи шикуються швидко, бо всім хочеться скоріше потрапити до їдальні. А Їгорко забув, що й ноги померзли — одно стас навшпиньки, щоб побачити за шапками замполіта. Он вони. Стоять посеред плацу з майстрами і викладачами. Ті всі в чорному, а вони в новенькій сивій шинелі, з портупеею. Щось кажуть Полулякові і посміхаються.

Та ось з-за штабеля дощок у дворі вивернувся директор училища Сахацький. Він завжди насакає зненацька, так що на якусь мить усі отетеріли — і ремісники, й майстри. А Валерій Максимович — ні. Ого!

— Училище, р-ренесь! — заволав воєнрук Вітковський, міцно притискуючи до стегна ліву протезну руку.

Лінійка занімала. Голови рвучко повернулися праворуч, але шапки в багатьох так і залишилися на місці... І в Їгорка — теж.

— Псірна-а! — І триста шістдесят носів знову злилися в одну лінію з п'ятикутними слідами зірочок на шапках.

— Здрастуйте, товариші ремісники! — тихо, щоб усі наслухали, сказав директор. Шия в нього товста і коротка, щоки лежать на комірі — червоні, натерті сукном. А очі косі, розбігаються в усі боки, тому кожному ремісникові здається, що директор дивиться саме на нього — і всім трохи не по собі.

— Здра-жла-таш-дирек!.. — ревнула лінійка, вибухаючи білою парою.

Почалася ранкова перевірка. А згодом все училище рушило до їдальні.

— Запева-ай! — наказав фізрук Вітковський.

І ремісники різноголосо, розтягаючи пісню аж до охвістя довгої колони, загорланили:

Я пулеміот-чи-ком ро-ди-вся,
Я полуміот-чи-ком пом-ру!..

Потім попереду почали другий, більш суворий куплет про долю кулеметника, а позаду ще весело дотягали перший:

...и-ком пом-ру!..

Біля їдальні колона розбрелася: ті почали заглядати у вікна хліборізки, слідкуючи, на скільки там не доважують; інші стовпилися біля кухні і загукали в одчинені двері:

— Зінко, винеси м'яса!

— Ей, Подоляк, кипь горбушку. Я ж як чергував, то... Пам'ятасш?

Їгорко стояв у черзі до їдальні, бо його група завжди заходила слідом за двома першими. Але сьогодні її чомусь не впускали. Крізь шибку, затулену марлею, було чути, як усередині торохтіли залізні миски, потім хтось крикнув, і в приміщенні зчинився гвалт — гримнув ослін об підлогу, за рогом брязнула шибка, і на ожеледь під призьбою посилося скло.

Ті, що були надворі, принишкли. Аж ось двері їдальні з гуркотом одлетіли до стіни, з густої пари почали вискакувати розчервонілі, збуджені ремісники.

— Не їж, братва! — вигукнув хтось.

— Доки нас обкрадатимуть?!

— Помії дають...

— Не заходь, хлопці!

Микола Чмутик з третьої групи, прославлений в училищі підсвистувач до пісні про «солов'я-пташечку», що «жалобно поють», заклав у рот чотири брудних, як у Тити, пальці і пронизливо свиснув. Юрба нервово зареготала, колихнулась і поточилася з боку в бік. Їгорка боляче притисли до стіни, тернули об мокрі, звіднілі двері, і він опинився в їдальні. В тиснявині бачив перед собою лише Васютине обличчя і ошкірені щербаті зуби.

— Заходь, хлопці, — злякано бурмотів Скорик. — Нам густішого дадуть! Нам — кращого... Заходь! Кращого, кажу... Ех, каврюки...

— Геть! — хрипко простогнав Їгорко і хотів випручати руку, щоб відштовхнути Васюту, але не зміг: затисли. — Вислужитися хочеш, мордань, геть!

І раптом замовк, уздрівши замполіта. Валерій Максимович стояв у протилежному кутку їдальні, заклавши руку за портунею, і посміхався у спину завпродові. Розчепірівши руки, той вештався між перекинутими столами й дверима і очманіло вигукував:

— Стій! Куди преш?.. Дай столи попідводити... Та що ж це робиться?.. Валерій Максимович... Товаришу замполіт...

Потім Їгорка знову поштовхнули. Позаду хтось палякано крикнув: «Директор!» — і вся група позадкувала до дверей, затупотіла в сінях.

Стало тихо.

— Що тут трапилось? — почув Їгорко і тільки тоді побачив директора. Він стояв коло замполіта, грізно пригнувши голову і закинувши руки за спину. — Я питаю у вас, Валерій Максимович...

Замполіт зробив до нього крок і перестав посміхатись.

— Про це ж саме я хотів запитати у вас.

Сахацький рвучко одкипув голову, так що на підборідді стало видно патерті коміром червоні попруги.

— Ви розумієте, що це — бунт, політична диверсія?..

Валерій Максимович тонко посміхнувся.

— Не розумію... Мені здається, що це лише протест обкрадених.

— Ах, он як...— видихнув Сахацький і раптом крикнув так, що Їгорка аж струснуло.— Ще ви тут порядки свої заводите, свол-л!..

Їгорко завмер: Валерій Максимович рвучко похитнулися вперед і сковзнули рукою по ремінці біля правої кишені.

— Що ви сказали?! Я — свол?.. Ах ти ж кррриса...

Директор набичив голову і проказав дуже тихо:

— Спокійно, товариш гер-рой. «Шашки вон» — минуло-ся... Негаймо ж скличте бюро!

Сахацький з прикладом крутнувся на каблуках і рушив до дверей. Скошені очі налилися кров'ю і зробилися тупими, як у незрячого.

IV

На каланчі пробемкало вже десять годин. Сонце підбилося над містечком і заграло, задзвеніло в бурульках поцід залізними дахами. Однак мороз не сідав. Гостро блищали вікна головного корпусу, порипували дерева у міському сквері, з колодязя у дворі, запрудженому ремісниками, підіймалося вгору сиве маревце.

Жодна група не підходила більше до їдальні. Хлопці шукали сонячних затишків і гнулися там од морозу. Старост не було: їх покликали до директора. Майстрів і викладачів — теж. І саме оце безвладдя найдужче пригнічувало ремісників.

— Тепер будуть дошукуватись заводіїв...— потихеньку гомоніли в натовпі.

— Виганяти почнуть...

— За віщо?..

— От побачиш...

У дворі з'явився Тита: думав, напевне, що сніданок уже закінчився, і йому щось перепаде з кухні. Він ходив од гурту до гурту, прикладав руку до шапки з червоною стрічкою, лагідно посміхався до хлопчаків, але на нього ніхто не звертав уваги... Всі стежили за парадними дверима.

Нарешті з них вийшов воєнрук Вітковський. Руки, жива і протезна, по команді струнко, губи урочисто зімкнені, голову тримає високо, немов йому ось зараз мають причепити бойового ордена на очах у всієї армії, що не витримала натиску ворога й побігла, і лише він, рядовий Вітковський, вистояв і переміг...

— На плац! — хльоснув короткою командою, мов батогом.

Далі команди посипались одна за одною, майже без пауз:

- Р-ренсь!
- Псірна!
- Етставіть...
- Р-ренсь!
- Псірна!
- Етставіть...

Ремісники крутили головами сюди й туди, з німою покорою реагуючи на кожний виляск команди.

Першими з головного корпусу прибігли старости. Як і всяке дрібне начальство, вони були сердиті і водночас трохи пишались тим, що питали саме з них. «От бачите,— говорили їхні обличчя,— вам усе аби жирувати, а нам — плечі підставляй...»

Хлопці почали пошепки розпитувати в них, що воно тепер буде, але тут на плац вийшов директор, оточений свитою в чорних шинелях, і по лінійці знову цьвохнула команда:

— Псірна!

Майстри квапливо розбіглися вздовж першої шеренги і стали кожен біля своєї групи. Перед лінійкою залишилися тільки замполіт, воєнрук Вітковський і директор. В руках у нього бився і лопотів на вітрі аркуш списаного в колонку паперу. Замполіт виступив уперед і важко, з придушеною хрипотою в голосі заговорив:

— Товариші ремісники... Те, що сталося сьогодні в їдальні, є тяжким злочином перед народом, що взуває вас і вдягає... Більше того: це — політична диверсія, гра на руку наших ворогів... Соромно, товариші, за вас, чії батьки ще вчора полягли смертю хоробрих в ім'я...

Він говорив довго, час від часу підіймаючи погляд до верхівок дерев у сквері, з яких дзвінко осипалась ожеледиця, оббиваючи на дубах біле виморожене листя...

— Отже, ті,— закінчив замполіт,— хто зірвав сьогоднішній розклад занять, повинні понести сувору відповідальність перед дирекцією училища, а також перед своїми товаришами...

Валерій Максимович нахилив голову і одійшов убік. Тоді Сахацький підкликав до себе воєнука і, коли той підтюпцем, весь час тримаючи руку «під козирок», підскачав до нього, подав йому списаний аркуш, а сам знову вп'явся очима в лінійку. Він дивився на всіх зразу, тому кожному ремісникові здавалося, ніби директор дивиться саме на нього — і всім було страшно.

— Перша група, слухай! — вигукнув воєнрук Вітковський. — Чабан, Тихонович, Приходько, Рева — два кроки вперед!

— Друга група...

Лінійка заворушилася, задні ряди почали проштовхуватись у перші, ліве крило подалося вперед, утворюючи велику дугу.

— Третя група, слухай!

Майстер Полуляк зробив кілька кроків до Сахацького і, виструнчившись по-військовому, сказав:

— У третій групі порушників нема, товаришу директор. Мої ще не встигли навіть зайти до їдальні...

Однак йому ніхто не відповів. А Васюта крадькома озирнувся на Їгорка і ще дужче випнув груди.

— Третя група... — продовжував Вітковський, — Чмутик, Сябро, Човновий — два кроки...

Почувши своє прізвище, Їгорко швидко заозирався, ніби шукаючи захисту в когось позад себе. Але там нікого не було. Ті, що стояли за ним, давно пропхалися наперед. Позаду остався біля скверу лише Василь Тита. Він стояв у заметі під молодою осичкою, урочисто притуливши брудну долоню до шапки з червоною стрічкою...

— Човновий!

Їгорко проштовхався крізь натовп і став перед лінійкою поруч з майстром. Полуляк ледь нахилився до нього, зашепотів: «Що сталося, Їгоре? Що ти зробив? Ах ти ж біда... Це — Скорик... Більш ніхто. Нас допитували порізно...»

В цей час «штрафникам» скомандували праворуч і повели до складу. «Роздягати»... — зрозумів Їгорко, бо торік з двома уже так зробили, і прикусив губу, щоб не заплакати. Але сльози виступили самі, в очах стало двоїтись. І коли Їгорко озирнувся на замполіта, то йому здалося, що перед лінійкою їх стояло два — два Валерії Максимовичі...

Біля купки дощок, звідки завжди виходив директор, Їгорко спіткнувся через обапіл, що стримів з-під снігу, зашкочив і згубив черевик.

— Доганяй! — сердито крикнув Вітковський.

Їгорко сів під штабелем, почав гарячково натягати чере-

вик, але руки так тіпалися і так гаряче-сліпо було в очах, що він ніяк не міг потрапити шнурком у замерзле вічко. Підбіг Полуляк, присів навпочіпки помагати і тепло захекав у Їгоркове вухо:

— Нічого, Їгорію, нічого... — а ямка на лобі дихає, б'ється, як пульс: тіп-тіп-тіп... — Зараз я побалакаю з Валерою... Він улагодить... Нічого... Все ж таки — герой... Послухають...

— Що?! — вигукнув Їгорко, схоплюючись на ноги. — Герой?!

Рвонувся до лінійки, вдарився головою об дошку і щосили закричав.

— Ви... Ви... Чуєте... Ви?!

І в ту ж мить широка Полулякова долоня затисла Їгоркові рота.

— Цить, дурнику, цить!.. Ах ти ж біда... Захворів хлопець... Ну, що б ти робив? Захворів хлопець...

КЛЕНОВИЙ ПАГІН

Н о в е л а

Під хатою, на широкій старовинній призьбі, пообтиканій трухлими кілочками, сидить дід Христоня. Звуть його Савка. Але то тільки старі знають, що він Савка. А молоді — ні. Молоді кажуть: «Он сидить Христоня».

Сидить у затишку, з того боку, де кленок росте. Вірніш, не росте, а стримить із землі, бо він уже давно всох. І кора на стовбурі облупилась. Тільки один пагінець унизу остався живий, та й той листя губить — осінь почув.

На призьбі грається сонце, лащиться до діда тремтливими тінями од гілля. Не гаряче і не холодне. Затишне. І жовте, наче проціджене крізь осінній лист. З-під стріхи, що ледве не торкається дідової голови, виходять назовні різьблені сволоки — «коні», теж трухлі, побиті шашіллю, наче дробом; блищить павутина — стара, цупка, така, що вже й вітер не порве, хіба, мо', горобець крильцем зачепить. Тоді павутина бринькне і опустить додолу дві блискучі цівки.

Христоня сивий як лунь. Лице, шия і навіть губи — білі, аж світяться немічю. Руки теж білі. Лежать на ціпку одна на одній, мов дві пелюсточки. Тільки ніс у Савки не білий, а в чорному рябинні, наче в нього шевських гвіздочків пошавивано — вугрики вийшли.

Христоня зовсім самотній. У нього ніколи не було дітей.

Жінки були — старі люди це точно пам'ятають. А дітей — «не послав бог». На зиму дідові дають з колгоспу пшона, олії, борошна, а сільські баби по черзі варять йому їсти, садять, полюють, вибирають картоплю на грядках і зсипають її на зиму в хаті, під полом.

Отак він і живе. Взимку вигрівається на печі, в тепло — біля хати.

А якось одного разу, коли Христоня, як завжди, сидів, куняючи, на призьбі, мимо нього йшло до школи хлоп'я. Йшло, йшло, порівнялося з дідовою хатою і зупинилося. Човги-човги черевичком об пилюгу:

— Здрастуйте, діду...

В Савчиних вухах, заснованих сивим волоссям, було тихо, а як хлопчик обізався — зашаруділо щось, наче вода.

— Що? — сказав він.

— Здрастуйте! — вже гукнуло хлоп'я.

— А...— Христоня поворухнув ціпком. Хотів і бровами — так не вийшло. Тільки поморщився.

— Чий ти є? — спитав.

А хлоп'я знову ботинком — човги-човги. Підшморгнуло носом. Очі віями прикрило — під ноги собі дивиться.

— Нічий...

— Ха!

— Патронацький я...

— Оно! А батько ж де — на службі?

Хлоп'я посміхнулося.

— Патронацький, кажу!

— Байстриук, значить?

Христоня довго сидів мовчки, опустивши голову, бо шия зболіла держати її прямо. А коли знову випростався, то побачив, що хлопчик стоїть, як і раніше.

— Ану, йди сюди, — покликав і навіть пальцем поманив.

— Чого? — спитало хлоп'я.

— Іди, брат, поцілуй діда в ніс — дам копійку...

Хлопчик зразу був посміхнувся, потім насурмився, бривчата на очі напустив і позадував на інший бік вулички.

Коли Христоня вдруге підвів голову, його вже не було.

— Хе, суч-чий син, барбос, — ніжно прошамкав старий і ще трохи посидів, гадаючи, мабуть, що хлопчик ось-ось повернеться. Потім йому стало холодно, і він помалу, ледь пересуваючи ноги, почовгав до хати. Довгенько сидів на прогнутій лаві, у темному покутку, а як смеркло, поліз на ніч і вже там сказав: «Байстриук, значить. Бач як...»

Другого дня Христоня знову сидів на призьбі і ні на кого, як і раніше, не звертав уваги. Сидів осінь і літо, і

друге і третє... Ходили мимо нього люди, бігали діти, але не зупинялися напроти і не човгали черевичками — гралися собі остороп, та й годі.

А котроїсь зими, на різдво — старі люди точно знають, коли воно буває — прийшло до Христоні якесь хлоп'я поколядувати. Ніколи ніхто не ходив, а то — прийшло. Може, люди направили, а мо', з інтересу. Хтозна. Але прийшло. Протоптало намет під глухою стіною, з того боку, де віконце на піч умазане. Віконце низько: одне те, що хата сіла, а то ще й снігу понамітало аж під стріху. Ото ж доп'ялося, постукало пальчиком раз і вдруге:

— Чи колядувать? — загукало веселенько і вткнулося носом у шибку.

Христоня довго обертався на печі і стогнав, доки опинився лицем до віконця, і теж уткнувся носом у скло.

— А чий ти будеш? — спитав.

— Василів!

— А... — зобиджено пробелькотав Савка і хотів уже повернутися на влежане місце, однак через деякий час знову спитав:

— А той — де?

— Який, діду? — не зрозумів хлопчик.

— Патронацький... Ходив отут.

Колядник аж рота роззявив.

— Який це? Може, Ілько-патронацький?

Христоня понишпорив рукою по комині і дістав звідти два новеньких гривеники царської чеканки.

— Якщо встрінеш, скажи йому, хай приходить. Осьо дам... — показав у віконце гривеники.

Колядник засміявся.

— Ілька давно немає, діду! Він в армії служить...

Христоня затіпався од кашлю, гривеники поплигали з долові на черинь і задзеленчали.

— Так як мені — колядувати чи не треба? — гукало знадвору.

— Нічого давать! — сердито одказав Савка і почав обертатися так, щоб знову потрапити на влежану місцину.

Колядувати більше ніхто не приходив. Ні в ту зиму, ні надалі...

...Бігають вуличкою діти, ховаються попідтинню — в жмурка грають. Тіні довшають та й довшають, наче кажуть людям: скоро ми станемо ніччю.

От уже й сонце назаходи. Шибки в дідовій хаті зайнялися червоним. Вечір спускається — під стріху до сивої Христонині голови. А він сидить.

З кленового пагона зірвався широкий жовтий лист. Покружляв, покружляв кругом стовбура і поклався Христоні на плече. Але старий не бачить його. Він уже майже нічого не бачить перед собою, крім сонця...

В «конях», під стріхою, лущить шашіль, сіє на холодну призьбу пахучу дубову тирсу, посипає дідові сивину.

Все забув Христоня: і царів, і службу в уланському полку під Краковом, і жінок своїх — старі люди кажуть, що в нього вони точно були, — а хлопчика, Ілька-патронацького — ні. Не забув.

Бо чого б же він ото сидів надворі восени, як призьба вже зовсім холодна, а над головою, в павутині, щось посвітує, немов узимку, а сонце вже не зігріває білих пемічних рук, поскладаних на ціпок, як дві пелюсточки...

СИТО СИТО...

Оце тобі якраз: тільки примостився на стільчику подивитися, як мати в печі розтоплатимуть, а воно вже хтось дверима торгикає. І я знаю — хто: або тітка Харитина, або тітка Олександра, або ще хтось. Ворожити прийшли. Ну, то я вам сьогодні наворожу, раз не дали подивитися, як у печі розтоплатиметься і що на вечерю злагоджено.

— Ану, Ільку, піди одсунь, — кажуть мати, а в самих сльози з очей — кіть, кіть: жарину в клоччі роздмухували, так воно в очі й зайшло.

Біжу в сіни. А там снігу по кісточки: понамітало крізь шпарки в дверях. От і попробуй одчиняти, та ще босяка! Казали колись матері дід Мурмило: кинь мені, молодице, на мого Іванька, а я вже прийду в неділю та двері тобі в лисиці візьму, бо ото ж розсохлися... Поворожили, взнали, що Іванько живий і зараз у танкістах, та й пішли собі. А в сіни як намітало, так і намітає... От і попробуй тепер одчиняти!

— Хто там? — питаю так сердито, що миші па горі, чую, так і приснули в усі боки.

А клямка у мене перед носом стриб-стриб, клац-клац, а сніг у щілини пшак-пшак... І за пазуху трохи сишнуло.

— Хто там? — прискіплююся.

— Та це я, Ілюшо, тітка Олена. Хіба ти не впізнав?

Ба! Не впізнав. Як би ж я впізнав крізь двері! Та ще

вночі. Одсунув швиденько, а сам — шмиг до хати, а мороз мене — хльось по ногах: таки догнав! І тітка ж слідом.

— Добривечір, Одарко! — до матері. А до мене: — Здоров, зятику...

— Драстуйте! — кричу ще сердитіше, ніж у снігах, і розтираю ноги. «Зятику, зятику!» Тут ось ноги померзли, а їм — «зятику». Навприпились.

Вони завжди отак зо мною здоровкаються, та ще й підморгують, як маленькому.

А чого б це я був їхнім зятем? Думають, як у них є Натка, то я на ній непримінно й женитимусь! А мо', я не схожу, мо', я після війни на Донбас поїду й візьму собі лікаря, як он дядько Пилип. «Зятику!» Казали б уже: поворожіть...

— А я оце, Одарко, до тебе, — топчуться біля порога тітка, бо таки ж бачать, що ми й досі не вечеряли, а воно як на те ще й хмизок сирий, не займається, і соломи на розпал немає.

— Хіба щось погане приснилося? — питають мати і знову заходжуються дмухати в жарину.

Тітка Олена теж нахилиються до припічка і теж падувають щоки глечичком — ще дужче, ніж мати, бо мати ж заморилися, а тітка ні.

Дмуть, а клоччя курить і не займається. Куріло-куріло, тоді цоп — зайнялося. В хаті враз повиднішало, і від усього тіні поробилися: і од лави, і від мене, і од тітки з матір'ю. А вікно — як осліпло. Наче його знадвору куликом затулили...

Клоччя горить, а тітка зраділи, хапають бликунчика, світять мерщій і ставлять на карниз. І ми з матір'ю теж зраділи. Всі порадили, бо тітці кортить швидше поворожити, матері оддихнуть, а меші тепер не бігти вдруге до сусідів по жарину.

— Так, кажеш, Олено, сон приснився поганий? — питають мати стурбовано.

А я беру старе одпалене рогачилно і ширяю пим у хмизок: хай розгоряється швидше, бо їсти хочеться.

— Та хтозна, як тобі й сказати, — зітхають тітка. — Мені він сю ніч снився наче й непогано, а оце увечері приходила Горпина Степанівська — вона ж йому дядина — та й розказує: бачився їй Дмитро позавчора, це якраз під п'ятницю, так погано: наче стоїть, сердешний, по груди в зеленій воді, без картуза і в сорочці з червоною мапишкою, а на шиї в нього — крижина, тонка та широка, аж гнеться... А ламатись — чогось не ламається. Стоїть, сміється... А тоді

наче обізвався: «Зніміть з мене, дядино, каже, оцю крижину, бо мені ж у спину холодно...» Так я оце й прийшла до тебе, Одарочко, спитати: к чому воно отой сон?

— Ет,— стиха озиваються мати, нахиляються до печі й дивляться на вогонь.— То якби він приснився комусь із родичів по першому коліну, то ще б можна було вгадувати. А дядина — що? Сказано: чужа чужина...

Тітка зраділи так, аж порожевіли. Чи, може, то од полум'я в печі? А в матері очі смутні чоґось, і жарок у них тріпочеться — теж невеселий.

— А тобі що снилося? — питаються.

Тітка похапцем зітхають і починають розказувати:

— А мені отаке: наче йду я житом, отам десь на Оліяновому ярку...

— Зелене жито чи спіле? — перебивають мати.

— Оцього вже тобі й не скажу, забула...— бідкаються тітка.— Пам'ятаю тільки, що ворущиться й ноги мені остюками лоскоче... Воно таке вітряно, чи що, і хмарно... Іду ж та й іду. Коли це з-під ніг як залопотить крильми — перепел...

— Он диви! — радіють мати.— Це таке, як на свідання. А жито — значить, живий...

— Так вітряно ж і хмарно...— сумніваються тітка.

Тут уже, думаю, і мені можна встряти.

— Коли б не вітряно,— кажу,— й не хмарно! На фронті ж...

А тітка:

— Справді: на хронті ж...— Та до матері:

— Боже ж, розумний у тебе хлопець, Одарко! Пошли, господи, щоб воно й надалі таким росло.

Мати якусь часину примовчують — пишаються, тоді починають гладити мене по голові — раз, і вдруге, і втретє... Довгенько. А згодом:

— Якби ж воно не така лиха година, то, мо', з нього щось і вийшло б. А то ж бачиш: ні вдягти, ні взути... Сидить цілими днями в хаті, як той пічкур у норі. Про школу вже й не нагадую, бо як тільки заїкнусь, так і в плачі... Вже й учителька разів п'ять приходила, кличе, а воно ж ні в чому...

В печі розгоряється дужче й дужче, в хаті робиться червоно, а на шибках так і виграють, так і поводять блискучими дзьобами різьблені з криги та інею «селезні». І сичать... Чи то пак хмизок у челюстях сичить і пускає на холодну черинь білу паруючу пінку — то з нього сирість виходить.

От і куліш закипає в горнятку — знову куліш! — а тітка не йдуть.

— Може б, ти мені, Одарко, й на сито прикинула? — питаються несміливо.

Ну от, я ж так і знав! «Зятику, зятику!»! Кажали б уже зразу: поворожіть... А то ще й підморгують...

— Чом не прикинути, — погоджуються мати. — Можна й прикинути. Лаштуй, сину, примусію.

— Там уже скоро обичайка розколеться, — бубоню сердитенько, однак таки лізу на піч за підситком і ножицями.

Лаштувати примусію недовго. Треба тільки поставити підситок на-попа, затиснути між коліними і вткнуть гостряками в обичайку трохи розчепірені ножиці. Далі мати беруться вказівним пальцем під колючку з одного боку, а я (яким схочу) під колючку з другого боку. Тоді мати кажуть: «Господи, благослови» — і починається...

В підситку, там, де я втикаю ножиці, вже й дірочки поробилися від того ворожіння, і обичайка накололась. Ну, нічого, завтра вколюватиму ще отуто, сьогодні й так обійдеться.

— Налаштував, — кажу.

Беремося з матір'ю пальцями під колючку і йдемо на-серед хати. Од підситка на стіні з'являється велика довгаста тівь, крізь клітинки видно, як у печі виграє полум'я, а в піднебінні займаються дрібненькі цяточки сажі й гапюються одна за одною...

— Ну, господи, благослови, — кажуть мати. А тітка й дихати перестали, і очі в них великі-великі поробилися, до підситка так і прикипіли. От чудні! Краще б на мене дивилися, бо я, як схочу, так і зроблю: схочу — і випаде, що дядько Дмитро живі, а схочу — і випаде, що їх немає! Он учора приходила ворожити баба Шльопчиха, так я й зробив, що їхнього зятя немає... Ото щоб знали, як мене з луки проганяти! Рвав колись на їхній луці квасець, а вони побачили й прогнали... Так я їм учора й зробив!

— Чуєш, господи, благослови, — ще раз кажуть мати і починають нашіптувати причту: — Сито, сито! Ти святу муку сієш — і в добро і в недобро: на хрестини й на поминки, на весілля й на минини... Скажи ж мені святу правду: живий Одарчин Митро чи його немає... Як живий — повернись ліворуч, як немає — праворуч...

Потім ми всі принішкаємо і дивимося на підситок. Оцю хвилину я найдужче люблю, бо тепер усе залежить від мене: підштовхну колючку ліворуч — і підситок обернеться ліворуч, підштовхну праворуч — і підситок обернеться

праворуч... Куди ж його зараз обернути?.. А що як зовсім не підштовхувати?.. Я вже колись так зробив. Ото сміху було! Мати проказали причту, а я не підштовхую; мати ще раз проказали, а я не підштовхую. І стоїть підситок — ні сюди ні туди...

«Чого ж він ото нічого не показує?» — питають у матері. А вони подумали, подумали та й кажуть: «Видно, у полон потрапив козак, бо якби на нашому боці остався, то вже б таки щось показало...»

Оглядаюся на тітку, а вони, бідні, аж тремтять, аж у лиці міняться — видно, і поворожить кортить, і бояться, щоб не випало, немов дядька їхнього немає... Ну, що от мені з ними робити? Прикидаю собі: як-не-як, а тітка Олена таки хороші. Вони мені й базарового раз давали (свистун опішнянський та ще й голосний), і гарбуза печеного волоського приносили восени, і санчата з пеньками отам колись, як я вже зовсім ухоркався був, помогли дотягти аж до самого двору... А лаяли тільки раз: як я вкрав у них чавунчика на дріб до рогатки. Так то ж я сам і гаву піймав: треба було зразу ж його й потрощити, щоб ні сліду, ні виду, а я взяв та й залишив половинку про чорний день. А вони побачили і шибеником мене обізвали. Так то ж я сам і винен! Ні, хай краще дядько Дмитро остаються живі...

Сказав отак сам собі і підштовхнув колечко праворуч (це як од мене, а як од матері, то якраз і вийде ліворуч). Підштовхнув, а підситок враз тільки круть — нате вам, тітко, живі ваші дядько Дмитро!

— От бач,— зраділи мати,— я ж казала: жито — значить, живий.

А тітка так і зацвіла, як маківка. Покрутились-покрутились по хаті, а тоді тиць мені в руки пакуночок з капустаного листка — та до дверей, та вже з порога:

— Спасибі ж вам, побігла я...

Розгортаю пакуночок, коли там яблуко квашене... А мати сміються:

— Бач,— кажуть,— і гостинчика заробив!

А мене — як опекло. Вибіг у сіни, відчинив двері:

— Тітко, тітко! — гукаю в ніч.— То я нароще, тітко... Я й сам не знаю, тітко!..

А вітер хапає слова, рве прямо біля порога і штовхає мене знову в сіни; а крупа, як тертушкою,— по ногах, по ногах... Пішли тітка, не почули...

— Чого ото ти бігаш босий! — докоряють мати.

— Двері ж засував! — кричу на всю хату, паче вони в

чомусь винні, й жбурляю яблуко па мисник: хай хто хоче, той і їсть.

...Вже й хуртовина таке як уляглась, бо не шпусться в шибки й не шарудить попід стінами, а я ніяк не засну. Одно мені вздрівається: то дядько Дмитро з крижиною па плечах, то тато, заметені десь у снігу, то сито на стіні — велике й кризь нього цяточки сажі на чорному тлі...

— Мамо, чуєте, ма,— питаю потихеньку,— а чому ви ніколи на тата не ворожите?

— Ворожу, сину, й на тата,— зітхають мати і довго не озиваються потім.— Ворожу, тільки не сама, а в людей...

— Чого — в людей?

— Та все ж здається, що хтось більше знає...

— А воно?

— А воно однаково...

І ще щось кажуть, і ще щось. Так я вже не чую, бо мені тепло під ряденцями, а в хаті холодно і поночі. І темрява якась глибока-преглибока...

А де ж стеля? Немає стелі. Темрява — од полу й аж до неба... Нічого не думається більше, тільки одне слово ворочається десь у голові ще живе: сито, сито, сито, сито... За нього чіпляються інші слова, злипаються, як цяточки сажі у піднебінні:

Сито, сито! Ти святу муку сієш... А де наш тато?.. Скажи мені правду... Святу правду... А де наш тато?.. Сніг...

ТАЙНА ВЕЧЕРА

— Гей, бички! — гукаю на весь шлях, а вони наче й не чують: плентаються собі помалу, бо знають, що не додому, а з дому йдуть. А тут ще й проти вітру, і губи мені звело так, що кричу «бички», а виходить «мички». Мо', вони то-го й не слухаються, бо бички ж — це одне, а мички — інше...

— Гей, мички!

Правлю дідові Помазану солому в містечко. Він у нашому колгоспі оціп па кузню зробив і крокви пов'язав. Так оце йому плата: сани соломи і ще, кажуть, ячменю півтора центнера. Про ячмінь не знаю — може, й справді за кузню, а про солому знаю: брехня. Соломи дав бригадир за те, що Помазан йому поріжок зробив новий і чотири пари віконниць фельончастих. Так що — брехня.

А втім, яке моє діло? Моє діло привезти солому,

скидати — і давайте, діду, вечеряти! Бригадирові поріжок та вікопниці надурику, а мені — вечеря!

От тільки холодно дуже. Лежав на соломі — ноги мерзнуть, переліз на дишло — бики хвостами б'ються, став іти — продимає наскрізь. Якби ж воно одежина путня, а то шинеля німецька, куца: видно, німець маленький був. Та ще й без кишень. Прорізи є, а кишень нема: поодгнівали. Ото воно в прорізи й піддимає.

— Гей, мички!

А оце вже, мабуть, з півкілометра іду і майже не мерзну. Припоротився. Тулюся до бичачого боку, доки свій бік нагрію — один, правий. Тоді повертаюся спиною до вітру та грію другий — лівий. А правий тим часом дубіє потроху. Ну та нічого, якось доб'юся. Скидаю солому, увійду в хату і — розкошелюйтесь, діду, на вечерю! Ги-ги, а як же!

Он на тому тижні ми як возили солому до голови сільради з Семеном Одарковичем (батько в нього хтозна-хто, а мати — Одарка), то чого тільки й не ставлено нам на стіл: і борщу, і сала мерзлого, з червошеньким усередині, і каші молошної... Пополасували! Тільки на салі трохи не повезло, бо до нього виделки подали. А раз подали, то вже ж руками в миску не полізеш. Взялися ми за виделки (важкі такі, пімецькі), понаколювали по шматочку — і в рот. А сало тільки бринь — і сприснуло. І в Семена, і в мене! От сміха! Так ми тоді руками... Поки головиха в хатині — руками, а як увійде — знов за виделки беремося... Сяк-так упоралися і латата додому. Нікому й не розказували, бо в нас такі люди, що тільки дай порвать — враз придражнять...

— Гей, мички!

Оно вже й містечко видно. Ба, як рано посвітили... І вікна непонамерзані, ясні. А в нас у селі — жовті. Звісно, як на них криги в палець.

...Так що скидаю солому, повечеряю, ляжу в сани, накрию ноги соломкою і ньо-ньо додомцю! Назад бички бігом бігтимуть до ясел, то не встигну й змерзнути.

А може, дід ще й випити дадуть. А чого? Може, й дадуть! Вопи, розказують, страх які багаті. Ще б, як молодих плотників на війні побито, хлопців — у ФЗО на Донбас позабирано, а плотникувати в колгоспах то треба ж комусь. От і наймають усі діда Помазана. Йому хоч і сімдесят років, а теше хіба ж так! Без шнура — і як по струні.

Питають оце в нього жінки:

«Коли помрете, діду?»

То він засміється, поплює в долоні, підморгне та й каже:

«А ви, каже, приходьте до мене вечорами по черзі, по-сидимо, погомонимо, тоді і визнаєте, коли я помру...»

От чудопал! Тут осьо по ділу ніяк не доберешся, а йому — «погомонимо»...

— Гей, ледачі!

Таки ж і холодно. А смеркає — враз. Кліпнеш очима, розплющишся, а воно наче ще поночіше зробилося. І ніде ж нікогісінько. Оно тільки дроти гудуть. Ач понапиналися, як не перервуться. Один, два, три, чотири... Чотири дроти. А гудуть, наче їх сто або тища ціла. І кожен по-своєюму: товстий — товстенько, тонкий — тоненько... А солома на саях і собі підпрігається: сичить, їжитья од морозу і лупчиться усередині — злягається... О, мишка писнула! Мабуть, з навильником укинув. Он кому тепло та добро! І їсти є що: там колосочок невим'ятый знайде, там зернятко з мишію... Хлам-хлам-хлам — уже й не голодна...

Їде в місто. Дурна... Чим ти там ласуватимеш? Це тобі не в стозі!

Ну, їдь, про мене...

— Гей, мурі!

Інтересно, що дід на вечерю поставить? Ну, там — борщу, сала, каші молошної... Чи то пак ми в головихи таке їли! От набалакав: борщу, сала — то ж ми в головихи таке їли! А в діда — побачимо. Мо', вони сьогодні холодчику наварили: як-не-як, чоловік соломи привезе. От якби холодцю! Або ні, не треба холодцю. З холоду й на холод — ні. Краще, якби... Що — якби? Он ди': розперезався! Може, діда і вдома немає, а я вже зазіхаю...

Оце так припікає! Бички аж інеєм взялися. Треба ще за сани схватись, абощо.

— Соб ідіть!

От тобі й заховався! Тільки притулився до соломи, а сани як забіжать та в намет мене як пошпурять! Ото тобі, чуєш, і заховався... І навіщо я проти ночі вирушив? Удень хоч мороз усівся був, а зараз і дихнути не дає.

Тільки отак проказав собі, аж гульк — вже й вітру немає, і солома перестала шарудіти — у вуличку в'їхали. А бички, видно ж, почули, бо зупинилися.

— Гей, бички, вже дома! — поганяю та за налігач, та батіжком цьвох — аж іній з холок посипався.

Ну от ми й добилися.

Вуличка до діда вузенька, занесена снігом врівні з тинами. На заметах — світло з вікон лежить, дими з бовдурів сивіють у садках. І пахнуть. Від кожної хати — різним. Як дроти в полі гули по-різному, так і дими з бовдурів пахнуть

всяк своїм: то кулешем, то оладками гаряченькими, то не розбереш і чим.

А в діда не топиться. Видно, вже й вечерю налаштували, соломки виглядають.

— Цабе, цабе! — вигукую напроти дідового двору хрипко й зморено: хай лишень почують, як я підбився в дорозі і в що мені їхня солома обійшлася...

А дід ні гу-гу: і за поріг не виходять. Оце так ждуть!

Пхаюся заметами до вікна. Зазираю в шибку. Ба! Та дід ще й не самі — з молодницею! Сидять обоє за столом, випивають... На покуті — рушники вишивані купкою, два образи на лаві богами догори, а на них — жмутик сухого дерев'ю. А оно посеред хати — комод з одтрухлою ніжкою, прядка, осліні... Мазати заходилися, чи що? Так хто ж взимку маже?

Стукаю пужалном у віконницю:

— Діду, діду! Вам соломи привезено!

О, почули. Човпуть до вікна, заточуються: видно, вже накубрячилися...

— Що там таке? — питаються і лоскочуть вусами мокру шибку. А самі червоні — як не луснуть.

— Солому, — кажу, — приймайте!

— Угу. Ну, скидай отам біля комори та увіходь погрійся.

Бач: «погрійся», кажуть. Я ж так і знав, що повечеряю! Тільки що пак у них на столі стоїть? От роззявка! Молодицю, комод, богів — усе побачив, а їстівного й не вздрів... Ну, та ще надивлюся. Раз уже сказано «увіходь», то надивлюся. Треба лишень швиденько впоратися.

Дерусь на сани і опицяюся врівні з дідовим бовдуrom. Чути навіть, як у ньому домовики товчуться: сажу трусять... А вітер — аж солому закачує. Та в спину мене, в спину. Хоч би не скинув. Бо вже колись був скидав. Як скіпку: тільки ф'ють — і об землю. А я впав і лежу. А бригадир побачив — це біля конюшні було — та як зарегоче. «Що ж з тебе, каже, за парубок, раз тебе вже й вітер подужає!» А мені дух забило, й не поворухнуся, і слова не вимовлю. Зате вже подивився на нього — як схотів...

А вітер таки молодець: оце тільки-но зачеплю навильник, то він і скине, й скине. Удвох пораємося. Та ще оно домовики товчуться в бовдурі, сажею в мене шпуються і регочуть отак: гу-гу-гу...

— Киш, анциболоти! — кричу.

А півень на горі як заджеркотить, а горобці з-під стріхи як пурхонуть: подумали, що то я па них кишкаю! Вертайтеся, дурпенькі, та спить собі. А то так погребіться в соломі,

там зернятка є. От і буде вам вечеря... А ви, бички, постійте, поремігайте собі. Померзнете — швидше додому доскочимо...

Увіходжу в хату, а дід якраз чарки наливають. Став при порозі, зняв шапку.

— Добривечір! — кажу і долоню туди, де вуса колись виростуть, приклав, щоб не помітили, як ласо я усміхаюся, бо на столі чого тільки й немає: і капуста, і кисіль, і груші солоні, і пелюстки в олії... — Таке як і моя доля не вмирала, — кажу веселенько.

А молодиця на мене зирк-зирк. Почервоніла — страх. Видно ж, соромиться, що я їх з дідом на слизькому застав. Чого там соромитися, я під війну ще й не таке бачив!

Та вже до молодиці:

— Драстуйте, тітко! З новосіллям вас, чи як?

А дід сміються та чарку мені, та хліба шматочок з пелюстиною.

— Пий, отроче, — мимрять, бо вже такі п'яні, що і язиком не володають і чаркою мені в руки не попадуть: водять нею сюди-туди перед моїми очима, а я ж хочу вловити та й собі сюди-туди рукою воджу. Насилу впіймав! Випив. А вона, як полум'я, — так у скронях і загуло. Якби ж я хоч наїдений — а то натщесерце...

— Пий ще! — наврипилися дід. — Пий та звиняй, що до столу не саджаємо, позаяк у нас сьогодні з Христею — тайна вечеря! Чув, що це таке? Тайна вечеря! Адже ж так я кажу, Христіно? Чи чого ти шулися — ге? Чого привиділа — ге?

Ай, чогось милка приупила-а-а,
Не сли-хать єя ре-че-єй...

— Так я співаю, отр-роче? Апу ж підсоби дідові!

«А чом би й не допомогти, — кажу собі. Дід — хороші, горілка — добряча... Бички стоять... Трудодень заробив, вечеря оно, як на весіллі... Чом не посидіти в компанії та не потюгукати?..»

— Стійте, діду! — кричу. — Ви не так. От як треба. — Та як почну високо-превисоко:

Ой ти, пта-шка, коно-ре-гейка-а-а,
Не літай ти г-висо-ко-о-о,
Бо са-г-ма ж я добре зна-га-ю-у,
Що г-мій милий далеко-о-о...

— Хет, анхтемський! — підскочили дід. — Оце так зачепив!

Та й собі:

Бо са-г-ма ж я добре зна-га-ю-у-у...

— Чуєш, Христе, — «знаю»!! Ото — внімай! Зри! І да воздасця тобі сторицею... Ану, брат, налий нам ще по чарці... І собі — налий!

— Ви б краще оно хлопця посадили, бо його вже розхитусь, — тихо озвалася молодиця.

— Нічого, — кажу, — я й постою, я ще в ріст іду, то не з-зава-дять... Давайте краще по чарці, бо я ж соломки вам не сяк-так пакидав, а з натоптом! Ану, ке-лиш, розкоше-люйтесь!

— О, чула? — варнякають дід. — Наливай!

— Так за те, що з натоптом, — гукаю.

— Ні! Стій! — перебивають дід. — Христе, давай вип'ємо вдвох, щоб ізмени не було! Щоб ти мені — й-як по струні ходила! Пойняла?

А я й собі:

— Жона — да убоїться мужа!

Хотів ще й рукою махнути, і махнув би був, так упав...

...Прокинувся аж біля села. Сніг під полозками рипить, витьохкус. Дроти гудуть, місяць прямо в очі мені світить. І бички біжать підтюпцем, парою хекають. Видно, холодно їм. А мені — байдуже. Лежу, як у колиці. В головах — місяць, а біля піг — мати... Плачуть... Чого це вони? Де вони взялися? Труть мені ноги, а я й не чую! Затерпли, чи що?..

— Мамо!

О, щезли! І місяць зайшов... Чи то пак я заплющився?

О, знову є місяць... І знову зайшов...

Отак на бічку я й лежатиму аж до дому. Укриюся бича-чою парою — та й лежатиму... Додомцю ньо-ньо!

Це ж село? Ні, то — скирти. А де ж село?

Ну, годі. Треба спати...

ПЕЧЕНА КАРТОПЛЯ

Під сосною, на теплому твердому піску, змінапому з па-далишньою глицею, лежить Тимоха — смирний, неговіркий, трохи тюхтійкуватий хлопець. Лежить і дивиться в небо. Поруч, на зеленій галявині, що клинцем видається з віль-шини, і далі, в лузі, на купині, пасуться корови. Тимосі чути, як вони густо, волого дмухають у траву, повільно джвьякають пашу, риплять ратицями, переступаючи з ноги на ногу.

Сонце вже перейшло за полудень. Червонясте, по-осіп-

ньому лишаве його проміня навскіс. лежить ~~земік~~ сосна-ми, зогріває жовті воцані стовбури, точить з подряпин та надчухрів густу жовтогарячу живицю, і від неї в бору пахне ладаном.

Тимоха майже щодня буває в сосні — то гіллячко збирає, то шишки, то глицю гребе на топливо про зиму — і знає, на якій сосні й скільки живиці виступить за день, бо влочі вона тужавіє і не тече, а пригріє сонце — розм'яка, бубнявіє і сповзає по корі вниз. Тимоха дере її потроху в бляшану баночку з-під консервів і складає дома в старий, непотрібний у господарстві глечик. Потім зносить його на гору, ставить десь у кутку, а сам лягає на оберемок сіна чи околоту й лежить, заплющивши очі, тихо посміхаючись сам до себе, бо живиця пахне молодими шишками, стріха шарудить од вітру, і Тимосі здається, що він у сосні...

— Тимохо, Тимохо! А йди сюди... — гукає з лугу Палажечка, чепуренька, метка, хоч уже трохи й підтоптана дівчина, з котрою Тимосі випала черга пасти.

«І чого б я ото йшов?» — мляво розмірковує хлопець, не одводячи погляду від неба, соснового гілля, що ледь помітно гойдається на тлі білої пухнастої хмарини, наче змітаючи її геть з високості.

«Чого я там не бачив?»

— Тимохо, ти чув чи ні?

«Он диви, наврипилась!» — дивується хлопець, знехотя повертаючи голову в той бік, звідки чути Палажеччин голос.

— Чого тобі?

Дівчина стоїть на високій купинці з верчиком золотавого рясного хмелю і усміхаючись тицькає його теляті.

— Ну, на, дурне, понюхай... Це ж хміль! Бач — хміль...

— Чого тобі? — ще раз питає Тимоха і, не чекаючи відповіді, знов прилягає на пісок.

— Погнали до картоплища, — каже Палажечка, ховаючись лукавими очима в хміль.

— З якої напасті?

— Там паша краща...

— Ги! «Краща»... — посміхасться в небо Тимоха. — Кращої, ніж тут, ніде немає.

— А тобі ліньки?

— Хи! «Ліньки»... Кажу ж тобі, що кращої папі ніде більш немає...

Потім довгенько мовчить, стежачи за тим, як хмарина підкрадається до сонця, займаючись одним краєм, і вже згодом додає:

— Раз я кажу, то, видно ж, знаю...

Палажечка голосно зітхає, пестить телятко долонею по м'яких рожевих губах:

— Геть, студай собі!

Присіла на купинку, погралася жовтими пухнастими горішками хмелю, приміряла з них намисто і знову зітхнула:

— Ми б там картоплі напекли...

— Те! Придумалося...— пхикає Тимоха.— «Картоплі»...
До картоплі солі треба.

— Так у мене сало в...

— Скільки?

— Четвертинка...

В лузі чути гомін, хтось мантачить косу — вжіть, вжіть, вжіть. То чоловіки, в кого є худобина, обкошують осоку навколо кущів — правління дозволило. Над вільшиною підіймається прозорий цигарчаний димок і, ледве виткнувшись із-поміж листя, цепає, розмаяний вітром.

— Так погнали? — допитується Палажечка.

Тимоха неохоче підводиться з теплою піску, довгенько гребеться п'ятірнею в густій, давно не стриженій чуприні, вибираючи з неї суху покручену глицю.

— Якщо заради картоплі, то про мене...— бурмоче,— а якщо заради паші, то кращої, кажу...

Однак Палажечка вже не слухає його, прудко стрибас з купинки на купинку, і за хвилину її дзвінкий раденький голос чути вже з луку:

— Гей іди, Шута! Ач'ка!

Корови одна по одній, обчухруючи рогами листя з вільшичок, вибродять на галявину. Вздрівши Тимоху, зупиняються, кліпають на нього лагідними довірливими очима, в котрих ще не згасла п'янка насолода від зеленої трав'яної юшки, що так і залишилася на заїдах від дотику чутливих губ до запавної лугової мішаниці.

Тимосі стає шкода корів, і дзвінкий голос Палажечки, і те, що вона крутиться, мов дзига, навертаючи корів до картопляща, викликає в нього похмуру глузливу посмішку: «Ач як басус, стара!»

Супроти Тимохи Палажечка й справді вже немолода: йому дев'ятнадцятий, а їй двадцять чотири. Пора б заміж, та нікому брати, позаяк хлопців, її однолітків, призвано на службу, а ті, що демобілізувалися, побачивши світу, в селі залишатися не схотіли: той у Донбас подався, на шахти, інший в місто, на заводи. Були, щоправда, й такі, котрим немає за ким покинути стару матір чи батька, і вони пішли в механізатори. Але таких знаходилося небагато, та й жили вони якось по-чудернацькому: або на зовсім молодень-

ких, вчорашніх школярках, або йшли в прийми до вдів, у котрих уже й хати є, і хазяйство бодай латане, та своє — як-не-як, а з тріски все ж не починати...

Так і лишилася Палажечка незаміжньо, хоч і гарна собою, і до роботи щира. Вечорами ходила до сільбуду, співала з молодшими дівчатками тих пісень, що й вони, перебувалася танцювати по-їхньому, а не так, як уміла раніше, поблажливо сміялася, коли хлопці з нового покоління парубків сміливо, хай трохи й незграбно, пробували обійняти її за плечі, а то й за стан, знаючи, що Палажечка нічия й тому гоноритися їй не видне око...

Поступово навчилася Палажечка вдавати з себе молодшу, щасливішу й безтурботнішу, аніж то було насправді. І молодь, падо дівчатка, не проминали нагоди поглузувати з неї проміж себе, а як на поганий настрій, то й прямо у вічі. Тоді Палажечка по кілька днів не потикалася до сільбуду, цілі вечори висиджувала дома за старою німичною матір'ю, а бувало, що й плакала потихеньку від неї, вже нікого з себе не вдаючи і ні під кого не підробляючись...

Улітку ж, коли в село наїздили Палажеччині подруги, понаряджувані, звісно, в найдорожчі свої плаття, огрядненькі, з чистими невиробленими обличчями, з бідовими дітьми й чоловіками — залізничниками або шахтарями, дівчині було найтяжче. І не тому, що подруги безпреміно співчували їй, кликали з собою наввипередки, обіцяючи влаштувати на чисту роботу й оддати заміж. «В нас это просто», — запевняли вони енергійно, особливо підкреслюючи оте «в нас», бо вважали себе, звичайно, нетутешніми...

...В ярку, біля картопляща, глухо, затишно і навіть млоно від крутого, незайманого вітром духу прогрітих лопухів та курячої сліпоти, сирії, захованої від сонця низової землі й трухлого вільхового паліччя.

Паші немає, і корови стоять купною, нудьгуються, раз по раз поглядаючи на пастухів. Лише теляткам розвага: гасають у лопушаччі, бо воно їх лоскоче, розгедзькує, чіпляючи на хвості тугі кім'яхи червоних реп'яшків.

Тимоха розіклав багаття, намостив під боки сухого картопляння і знову, як під сосною, ліг, уп'явшись очима в небо. З ярка воно, мов з ями, здавалося нижчим і кудішим, а сам ярк — глибшим, крутосхилішим.

Палажечка принесла в пелені картоплі — не дуже великої, але й не дрібної: щоб пвидше спеклася.

— Ти яку любиш? — поспитала Тимоху лагідненько й заклопотано, так, немов вони були чоловік і жінка, — червоно чи білу?

Тимоха помовчав, роздумуючи над тим, яка краща, але так нічого й не придумавши, сказав:

— Усяку. Аби тільки пісковата, а не водяна...

— А у вас заведено пекти картопельку в грубці? — не вмовче Палажечка.

— В кого це у нас? — не второпає Тимоха.

— Ну, дома...

— Гя! «Заведено»... Як нічого вечеряти, то заведено, а як є, то не заведено...

Сонце вже сховалося за вільшечки, пустило крізь листя тоненькі рожеві стріли. І дим угорі, над багаттям, порожевів, як узимку на сході сонця з бовдурів. Розгарячені грою телятка насакаували спрожгу на вогнище, зупинялися, хекали, широко розчепірюючи передні ноги, і дивилися на полум'я дурненькими очима. Палажечці стало сумно сидіти мовчки, і вона загомоніла до телят:

— А що, жижа? Бач — жижа... Мень-мень-мень... Іди я тобі на шийці пограю... Оттакої ми любимо, оттакої...

Картопля перестала сичати. Жарок пригас. У ярку смачно запахло підпеченою скоринкою. А лопухи, почувши холодок, — настовбурчилися, тихо зарипіли, випростовуючись, і теж запахли — низовинням, росою, ніччю...

Палажечка вигорнула з жару кілька картоплип, де дрібніших, погралася ними, як у крейماشки, щоб остудити, й тихенько засміялася.

— Чого ти? — спитав Тимоха.

— А я тебе обдурила!..

— Як?

— А так! Бо сала в мене немає...

— А навіщо ж ти дурила?

— Так. Закортіло...

— Хи! Чудна... «Закортіло!» А тепер люди лятимуть, що корів не напасли...

— Те, подумаєш! — усміхнулася Палажечка, ховаючи під рясними чорними віями глузливий збуджений погляд. — Краще бери ось картоплю. Страх яка добра!

Тимоха підвівся й, опинившись лицем до лица з Палажечкою, побачив, як затремтіли її блискучі, зламані посередині брови, а вії миттю злетіли вгору, одтуливши терпкі смоляні очі.

— А тепер, чуєш, лятимуть... — пробурмотів ніяково і хотів був одвернутися, та не зміг — так близько були перед ним Палажеччині очі і стільки було в них чогось рідного, близького, нового, ще ніколи не знаного...

...Додому череда йшла попаски. Палажечка бігцем завер-

тала теляток, картаючи їх усякими ніжними словами. А Тимоха покрикував на них твердим, самому собі незнайомим голосом, і теж не сердито...

По той бік річки, напроти сосни, заходило сонце, пославши на воду од берега й до берега шматок червоного полотна. З бору пахло ладаном, холонучим піском і прілою глицею.

— Ну, я пішов по живицю...— сказав Тимоха, повертаючи в бір.— Так що бувай...

— А до сільбуду прийдеш увечері?— запитала Палажечка, граючись дубчиком.

— Хтозна... Якщо мати роботи якоїсь не придумають, то, мо', й прийду...

— Там сьогодні кіно привезуть...

— Хтозна, кажу...— і побрів у сосну, намацуючи в кишені бляшанку з-під консервів.

Потім, коли череда вже підіймалася вгору до села, вийшов на галявину, постояв вагаючись і нарешті крикнув навздогін Палажечці:

— Егей, Полько! Я прийду... Чуєш? Прийду!

Та Палажечка була далеко, і луна, вихопившись із лугу, вже не доскочила до неї...

ГВИНТ

Аж різь у очах — так ясно, так жовтогаряче надворі від прив'ялого осіннього сонця, спілих динь-дубівок, жовтосподих гарбузів, позбираних у купки, та запізнілого цвіту гарбузового, на котрий уже й бджоли не сідають, бо не про нього пора, а летять собі далі, на червоний будяк чи падалишню гречку.

Летять через Ониськів двір, позаяк їм тут просторо — пі деревця, пі кущика, навіть бузини за хатою або дерези, де кублилися б кури, немає в Ониська. Пустир. Та й сама хата так низько при землі, що в осінні попури почі, як погаспе у віконцях світло, вона видається проти інших копичкою злежаного сіна.

— Дзик-дзик-дзик...— бринить цілими днями в Ониськовому дворі, пошідвіконню, понад стріхою, паче то вітер на скрипці зі струнами-волосінню витинає... Тому коли повз Ониськову садибу йде хтось до лавки або з лавки, господар неодмінно зачепить його словом-другим, а далі, вже немов так собі, між іншим уверне:

— Оце мені, братця, якби весілля справляти, то й музик наймати не треба...

Скаже й примовкне на якусь часину, мружачи на співбесідника підсліпувате око, аж доки той не запитає, чого ж це воно так, що — не треба... Тоді Онисько помуляється, похизується трохи, наче має щось, та не хоче показати, і вже по тому пояснить:

— ...бо Павлушкові бджоли через мій двір шлях собі на поле проклали. Чуєш, оно як виграють?

Буває, іноді хтось і пристоє з Ониськом, і послухає ту бджолину музику, й погомонить про се, про те. Однак більшість, особливо молодь, проходять мимо, сказавши тільки «здрастуйте, дядьку» або й того не сказавши, бо знають, що дядько тугенькі на вухо: все одно не почують.

Вдався Онисько ще замолоду собою непоказний, безтелефий, як висушена тютюнова бадиллина. Що не натягне на плечі, все на ньому теліпається, мов на одводині, і враз цівочками-стрьопами обростає: чи то батькову сірячицу, чи шинелю мадярську, схожу кольором на молоде жабуриння, чи якусь новітню одежину — армійський бушлат, приміром, або пальто лавошне, дешевеньке.

І вже зовсім негодящий Онисько до будь-якої роботи: косит з чоловіками сіно — ручку бере таку, як стежка завширшки; сторожує вночі колгоспну худобу — теля в нього одв'яжеться та в ясла вкинеться; заходитьсь вдома грядку полоти — городину позрубє, а бур'ян обійде, бо ото ж — підсліпуватий...

Однак хоч би як там цуралася доля котроїсь людини, хоч би як там обмишала, а, дивись, таки навернеться до неї хоч раз на житті і зробить її невпізнанною...

Навернулася вона й до Ониська.

* * *

Сталося це давно, ще за війни.

Була рання осінь. Годило. Поміж грядками, на обніжках, цілими півмітками спувалося павутиння і блищало проти місяця, як весняні води в ручаях. Раденько цвірінькали горобці, гойдаючись на соняшниках — літо з шапок допивали, і, порожніючи, шапки ті скидалися на новенькі стільники. В селі було тихо, мирно, як усякої пори. І раптом серед цієї крутої, неторканої тиші гримнув вибух на курному Полтавському шляху, струсопув хати, дужою хвилюю наліг на шибки і довго стояв потім у безвітряному степу

рудим куцем, наче прип'ятий вихор. Трохи згодом у село прибігла оглушена конячина, впряжена в борону, а навздогінці за нею — блідий, закривавлений погонич Семен, старший Ониськів син, з одбитою по лікоть правицею і видзьобнутим оком: міну розряджав...

Здавалося, Ониськові того лиха ні розплескати, ні по вітру розвіяти, коли б до нього не прилучилася отака нежданниця (згодом п'яний Онисько любив казати «благословіння, братця»): до борони, якою хлопець волочив груддя на грейдері, був примотузований орывком блискучий, гарно змащений солідолом гвинт ледь не метрової довжини — Семенова знахідка. (Саме з цієї okazji і починалися Ониськові спогоди про своє, хоч і нетривале, зате хмільне щастя бути в селі першою людиною, з котрою навіть фінагент Білан почав здоровкатись не інакше, як за руку, знімаючи при цьому форменного картуза з мідною кокардою).

Доки син лежав у лікарні, про гвинт було забуто, а як повернувся та ще й з новеньким скляним оком під розсіченою навпіл бровою — підсліпуватуму Ониськові зопалу здалося було, що воно красивіше за живе, — та як показав батькові, як хвацько навчився він крутити одноруч тугі рівенькі цигарки, у старого й од серця одлягло: живуть якість люди з куксами, вирішив, проживе й Семен.

Отоді й згадав Онисько про гвинт. Кілька днів приглядався до нього пильненько, обертав саяк і так, ставив «на цона», обмацував широку міцну різьбу, потім загорнув у ганчірку і поніс через місток до свого однолітка Кіндрата Шовкуна, що славився на всю округу вмінням робити жорна, тертушки на трибках, дротяні крупорушки, ступки безпогим та всяку іншу примусію в залежності від попиту: тертушки — як картопля вродить, жорна та крупорушки — як молоти нічим, ступки — як безногих прибуло...

Хтозна, об чім гомоніли чоловіки до самого вечора, бо навіть Шовкуниху, жінку рахубну, потайну, на час тої розмови було спроваджено до сусідів. Однак смерком, коли Онисько з гвинтом під пахвою вирушив додому, Кіндрат наздогнав його біля містка і, стримуючи лихоманицю в усьому тілі, як той мисливець, що нарешті висидів дичину, зашепотів:

— Якщо в пай, кажу, в пайове, приймеш — поміркую, куди твій товар повернути, а як ні, то дивись. Чуєш, дивись, Онисью Титовичу...

І те, що Кіндрат аж двічі, до того ж несміливо, солодсько якість вимовив «дивись», і те, що він, либонь, упершо в житті назвав свого певдаху однолітка повним, як у

святцях, ім'ям, та ще й по батькові, так вразило Ониська, що він зовсім був осліп від хвилювання і, мабуть би, впав у річку, помацки йдучи містком, якби поперед нього не гуркотіла якась підвода.

Тижнів зо два, як і слід людині, в котрої зроду-віку не було в руках нічого путячого й раптом опинилося, Онисько гонорився перед Кіндратом з усієї сили, бив бурла, як то кажуть, всяк натякаючи тим, що він і сам своєму добру ради дасть, однак таки не дав і змушений був погодитися на пай.

Звідтоді він уже не стримів цілоденно біля свого обідрапого плоту, аби підбити когось на балачку, а нап'явши обстрьопану мадярську шинелю, цибав щовечора через місток до Кіндрата, високо тримаючи голову й загадково посміхаючись зустрічним, наче хотів сказати їм: «А в мене щось є!»

Тим часом у Кіндратовому хлівчику місячними ночами виспівував рубанок, пахла деревієм суха дубова стружка, веселенько цебеніло крізь шалівку каганчикове світло і було чути, як господар вряди-годи мугиче пісні або гомонить сам до себе. Коли ж приходив Онисько, чоловіки співали вдвох, виводячи чогось старовинного, що неодмінно будить у похилих селян рясні спогади про роменські рушники в кутку на образах, завзяту різдвяну бійку посеред річки, дівочі сорочки, пісненько вишиті на рукавах чорним або калиновим хрестиком, та гнучкі вербові кладки через рови з весняною водою, що й досі ділять старе українське село на кутки й прикутки.

Після кожної такої пісні, розчулені спогадами, а ще дужче — своєю таємницею, приятелі випивали по ковтку «домашньої», прихованої в тирсі під верстаком, і закурювали. Тоді в хлівчику западала тиша, крізь шалівку разом із світлом просмоктувався цигарчаний дим, витягаючи за собою на місячне подвір'я шепіт прихованої від усього світу мрії:

— А макушки які будуть?

— Та такі, як з полумисок, а мо', трохи й менші — подивимось...

— Угу... І мірчук, значить, братимемо...

— Коли б даром!

І знову, десь аж запівніч, витьохкував у хліві рубанок, пахла деревієм суха дубова стружка, снувалася й завмирала під стріхою старовинна пісня про двох лебедиків-молодців у смушевих шапках набакир та голубих стрічках, що так і стеляться по вітру, по морю, по тихій воді...

Так воно йшлося довгенько. А як рушили пізні осінні

дощі і ночі зробилися мулкими та невеселими, всі кутки й прикутки на селі облетіла неждана-негадана чутка: Онисько в паю з Кіндратом Шовкуном пускають власну олійницю!

Потяглися до Кіндратового двору, мов до млина, валки піших і кінних забійчан — з хуторів, сіл, слобід. Над річкою густо запахло гарячою олією, день і ніч біля Кіндратових воріт не вгавав ярмарковий гармидер, від котрого, за словами рибалок, навіть щуки попід лозами перестали скидатися й змандрували в глухі ковбані між очеретами.

Село перестало бути глухоманню.

До нього, спочатку коли-не-коли, а далі все частіше й частіше, почали наїздити різні уповноважені, фінагент Білан, а також дільничний міліціонер Гапошка — трусій самогонки, крадених буряків, кукурудзи, сіна, соломи, вільшичок з лугу та іншого колгоспного майна, яке не видавалося на трудодень.

Всі ці високі гості безпремінно зупинялися на почівлю в Кіндрата Шовкуненка (хоч до райцентру рукою подати), бо знали напевне, що господар і пригостити як слід спроможеться, і тепленької олійки жбанок у бідарку вкине з обережком сінця чи соломки та ще й прикаже: «щоб у бічок не мулило»...

Робилося все це вдосвіта, поки людське око спить. А як тільки з-за пруга випиналося сонце, біля олійниці тільки й чути було:

— Онисью... А бий мене сила божа — забудь, як вас по батькові! Онисью Титовичу, як би мені той... до полудня забити, бо таки ж їхати далеко... — А там, дивись, очима морморг, по пазусі долонею ляп-ляп. І палець угору: мовляв — первак...

— До полудня, кажу...

— Та вже раз іздалеку... — добрішає Онисько, бічком наставляючи дядькові кишеню під важку, зогріту в пазусі пляшку, і запускає в лантух із соньками широку, як цебро, гільзу з-під німецького снаряда, мірку. — Раз треба, братця, то треба...

За короткий час олійникування придбав собі Онисько нову кухвайку, прострочену на спині двома красивими дугами, повненьке кавалеристське галіфе, обшите шкіряними леями на колінах і в паху, хромові чоботи-висяжки з парубоцькими брижами в халявах, і тепер, ідучи селом, уже не тулився до воряччя, аби поступитися стежкою зустрічним, бо люди, забачивши Ониська ще здалеку, самі давали йому дорогу, улесливо посміхаючись при цьому, хоч добре знали, що Ониськова гільза-мірчук, доведися бити олію, меншою від

тої посмішки не стане, а гвинт не придавить макушки дужче, ніж треба...

Взимку ж, холодними забійними вечорами, до Ониська внадилися сільські чоловіки — той погрітися (адже соломи у господаря повен двір), інший олійки купити або позичити (її в Ониська, як у криниці води), — і починалася балачка:

— От ви всі тут мудрі, розумаки... — прискалюючи п'янецьке око, заводив Онисько. — Ану ж скажіть мені, чого сало замерзас, а олія — ні! — І, виймаючи з миски прозелєнувату картоплю, вщерть залиту олією, пояснював:

— Того, к приміру, що соньок теж не замерзас, який би там мороз не брався. А свиня — мерзне. Я сам під хронт бачив у полі мерзлых підсвинків...

— Тобі, Онисю Титовичу, — озветься, бувало, котрийсь із дядьків, — поки оце твоя бере, хату б зіп'ясти, а то й повернутися ніде...

— Хе, хату... — поблажливо всміхався Онисько. — А навіщо воца мені здалася — хата? Ти в мене питав? Ні... А отаке чув — не красить ізба вуглами, а красить пирогами? Теж ні... Так дивись!

При цих словах Онисько скидав з полу ряденце і показував дядькам глибоке підпілля, щільно заставлене пляшками з олією, що од шийки до шийки були вткані цупкою сірою павутиною.

— Бачили? Отож! Я зараз що схочу, те й придбаю: хату, дівку, духову музику — все! Так не хочу... Така моя воля!

Однак найчастіше Онисько повертався додому опівночі п'яний, осліплений від горілки і, якщо йому щастило бодай навпомацки здибати десь у кутку свою жінку, починав люто бити її сухими, гострими в щиколотках кулачками, доки не втручався Семен. Тоді Онисько враз одходив, хапав хлопця за куксу, яловив по ній мокрими слизькими губами й варнякав:

— Сьома! Чув, синок... Я тебе озолочу! За гвипт — озолочу! Діжурку, галіфе, самокатку — що хочеш! Невістку? — Вибирай! За нас усяка вискочить, ще й богу дякуватиме!..

Скляне Семенове око підпливало сльозою і гостро блищало при каганці. А Онищика, дивлячись на те, починала ще дужче плакати й дорікати чоловікові:

— Боже, боже, де твоя воля! Дитина через той клятий гвинт руки позбулася, а він отаке верзе.

— Що рука! — вигукував Онисько. — Рука! Зате ж гвипт оно — як рука! Макушку як придавить, то олія з неї так і чвиркає в усі боки!

А одного разу перед світом Онисько прокинувся ще п'єтверезий, з глухими дзвонами в голові, й роздягнутий, простоволосий прибіг до Кіндрата.

— Ану лишень угадай, чого я прийшов? — стримуючи підступну посмішку, запитав у спантеличеного зі сну односума.

— Та скажеш, Онисію Титовичу...

— Прийшов виймати гвинт!

— Навіщо?! — отетерів Кіндрат.

— А на те, щоб ти попробував забити олії без гвинта... Хе-хе, зумієш? М-мудрець превеликий!..

І хтозна, чим кінчився б Ониськів блуд, якби все на світі не заморювалося, навіть залізо.

Якось повесні приїхали в олійницю слобідські хлопці, щойно демобілізовані з-під Берліна, в орденах і медалях, кремезні, бідові, налягли на гвинт, допомагаючи Кіндратові, і — перервали...

— Устало железо, — сказав один з них Ониськові, видно, колишній механік, роздивляючись два уламки. — Капут, старік. Алес капут.

Порвався гвинт, а разом з ним, як сон, як привид, увірвалася й Ониськова доля — б л а г о с л о в і н н я...

— А що — «музики», «духовий оркестр»?.. — сміялися з Ониська сільські дядьки, коли він уже зносив і кухвайку, і чоботи-втяжки, і галіфе з шкіряними леями. — Кунив, кажеш? Багатир!..

* * *

— Дзик-дзик-дзик... — бринить цілими днями пад Ониськовою головою, вже густо посивілою, попідвіконню, понад стріхою. Бджоли летять. Просторо їм тут, позаяк ні деревця, ні кущика немає в Ониськовому дворі. Пустир. А похизуватися старому за давньою звичкою кортить. В'їлося. Так нічим... Хіба ото Павлушковими бджільми, що проклали собі шлях на поле саме через його подвір'я...

Онисько, певне, уже б давно помер, коли б у його душі, мов зернятко в цвілому зовні горіхові, не кублилася надія на якийсь чудернацький випадок. Благословіння...

ПРОТИ МІСЯЦЯ

— Ладку, та заграй ще... Ладимире, та не цієї ж бо! Ладко напівпрезирливо, напівсонно замружує очі, притуляється щокою до баяна й спроквола, ледаченько снує пальцями по блискучих при місяці гудзиках.

На лавочці, під бузком, шушукаються і чмихотять дівчата, біліють хустинки, солодко пахне духами збита полькою курявичка. В яру поміж деревами ворухаються тіні — куці то, чи хлопці з дівчатами, чи, може, хтось телятко прип'яв на ніч попастися, щоб голова сільради не бачив, бо то ярок сільрадівський...

Хлопці теж сидять на лавочці, однак не біля дівчат, а під оградкою, де баяніст. Курять, шеретують насіння, а буває, що й зареготять, як хтось чудне «одпалить». Іноді котрийсь підведеться, позасиляє руки в кишені й неквапом, розгойдуючи не такими вже й широкими плечима, рушить до дівчат. Тоді під бузком на мить принишкнуть і знову: чмих-чмих-чмих... Не глузливо, але не дуже й привітно, а так, немов даючи знати, чия де сидить...

— Нацю, ану посунься!

— Не хо'...

— Скину!

— То бре'...

— Нацю!

Потім — вереск, зойкання, регіт. Хтось упав з лавочки, і його підводять усі гуртом.

Угорі над яром шелестять осички. Їхні крони, осяяні низьким місяцем, займаються червоним і тремтять, як полум'я на свічках. Шоломи у бійців над братською могилою, що напроти сільбуду, теж червоніють, кладуть на гіпсові обличчя солдатів суворі непорушні тіні.

Ладко прислухається до шелесту осичок, глушить баян, і тоді стає чути, як зітхають міхи влад невеселій і нікому, навіть гармоністові не відомій мелодії — бо він її не видумує нарощне й не слухає, а тільки бачить поміж хатами в кінці вулички близько розвішане крайнебо, наче там, за городами, воно й починається, тільки чує, як десь у вільшині сонно озивається одуд, повіває молодою осінню холодна річка з низів, гуркочуть дубові дошки на мосту — видно, з табору молоко повезли на сепаратор, — і ніч не одразу ковтає той гуркіт, а якусь хвилю котить його лугом, складає попід куцями верболозу в дупласті пні, щоб узимку, як селяни при-

йдуть з лантухами бити їх на топливо, той гуркіт ожив і подався ще далі, в сагу, на торф'яні кар'єри за селом, а то й до самих байраків під горою...

Ладко підводить голову, наче прокидається, і з подивом, однак не розплющуючись, прислухається до басів, у котрих ще відлунює даленіюче гуркотіння, а над ним високо-високо в небі в'ється лагідний дзюркіт осокозячого листя... Аж ось мелодія увірвалася, немов засоромилася, що її підслухають, та й перелетіла в яроч, на осички... Ладко голосно, з дитячим прихлипом, зітхнув і почепив баян на оградку — грубо, недбало, як візник порожню шаньку.

— Ладку, та заграй же й нам! — улесливенько просять дівчата, бо знають, що гармоніст любить, аби його вкоськували, отак аж причучикували любенькими словами, однак не дуже й настирливо, а то зовсім покине грати.

— Я ж пиляв,— понуро одказує хлопець.

— Так то ж ти щось городське. Ми не знаємо, як його й танцювати. Аж померзли вже...

— А-а! — хмеліє раптовою радістю Ладко.— Так ви б так одразу й казали!

Підвдється, закидає назад важку скуйовджену чуприну і гупає чобітьми під бузок.

— Ану, хто тут змерз?..— питається шибеникувато і, за-тамувавши подих, сторожко, ревниво вичікує якусь мить, щоб усі — і хлопці, й дівчата — встигли злякатися: хлопці за своїх дівчат, а дівчата — самі за себе...

Ладко бо страх який дужий. В селі й досі пам'ятають, як він з батьком ще до парубкування зрубав одного разу вільху в лузі на сволочок — украв. Вільха була товстенька, тому батько, чоловічок уже вутлий, в годах, узявся за верхняк, а Ладко виважив окоренок та так і вгруз по коліна в гливкій купині. Постояв трохи, пересапнув з вільхою на плечах, а тоді й каже батькові: «Ану лишень, тату, покиньте, мо', я не так грузнутиму»,— і потяг вільху самотужки. А па рапок упіймали з батьком лікарського жеребчика, врягли в майбутній сволочок, щоб попробувати — потягне чи ні? Жеребчик смикнув разів зо два і впав на передні ноги...

— Так хто тут змерз, питаю? — вже прискіпується Ладко, і чим довше мовчать під бузком та біля оградки, тим гучніше гамселить у його просторих грудях велике й лагідне серце, і гаряча хвиля збудження трепетно лоскочеться в жилах. Дівчата щільніше туляться одна до одної, прискають у долоні й не озиваються — так, наче їх і немає. Тоді Ладко не витримує, ступає до лавочки ще один крок і, розчепі-

ривши руки так, що тінь від них злітає аж на сільбудській стіні, хапає в обійми першу-ліпшу.

І знову гвалт, і знову регіт. Не чути вже більше, як шелестить-видзвонює листя на осичках, видно тільки, як вопо тремтить і перекидається млинка, полискуючи при місяці білими підспіддячками. Замоває в низах біля річки здивований одуд, і солдати над братською могилою — теж хлопці молоді — мовчать, ховаючи скорботну суворість своїх облич у місячно-рожеві тіні від шоломів...

Раніше парубки сердилися на Ладка, що він отак любі-сінько залицяється до їхніх дівчат. А зараз — ні. Бо не подужають його навіть гуртом. Пробували вже. Понапивалися якось на Жовтневі свята, змовилися між собою та й обступили Ладка з усіх боків.

— Чого ти тут розперізуєшся? — почав найсміливіший і поворушив кулаками в кишенях.

— А то що? — невинно запитав Ладко.

— А то — в пику...

— Мене?

— Тебе!

— Ти?!

— Всі...

— Ану ж!

— Ось ходім...

— Пішли.

І гурт мовчки, урочисто посунув за сільбуд. Ладко попереду, хлопці — слідом. Доки йшли — охололи й знову, але вже не так упевнено заходилися сердити самі себе:

— Так що?

— Тоді визнаєш...

— Ану ж удар!

— Та ні, бий ти...

Довгенько отак гедзькалися, проштовхувалися по черзі до Ладка, рінуче гасили цигарки, замірялися, тоді таки зчепилися. Ладко згріб кількох нарубчаків у обійми, стулив докупи й притис до стіни. Притис — і надержув. Хлопці пручаються, стогнуть, вже й потверезішали, а Ладко не знає, що з ними далі робити, і серце в нього б'ється рівно та лагідно, як уві сні.

— А що, — питається, — погуляли?..

А хлопці:

— Та не дуже палягай, Ладимире, бо сільбуд розвалимо!

На тому й розійшлися. Ладко враз посумнішав, начепив баян через плече і пограв на свій куток, а хлопці знову

поп'яніли і довго ще вихвалялися перед дівчатами, що взяла таки їхня і що в них теж душа не з лопуцька...

...Вже й місяць підбився височенько, вийшов з-за дерев у ярку та й став посеред неба, викрадаючи на світло дівочі намиста, сережки, скляні приколки. Хлопці почали цигикати на баяні, тюгувати, співати, аби якось одманити Ладка від дівчат до оградки:

Ой пригортала ненька,
Як був я маленький.
А тепер, тепер пригортає
Дружина вірненька...

Прокинувся одуд, теж у пісню встряв, перебиває хлопців:
— У-ду-ду... у-ду-ду...

А Ладко не чує ні одуда, ні пісні сумної, хоч страх як любить співати її, а ще дужче — підгравати на баяні. Не чує, бо сталася з ним дивина: обіймаючи знайомі плечі «своїх» дівчат, натрапив зненацька на незнайомі... Вузенькі, тендітні, вони враз ніби скам'яніли, як тільки до них доторкнулися важкі, глухі на силу руки, і в груди Ладкові рішуче вперлися дві маленькі теплі долоні.

— Облиште, як вам не соромно! — прошепотіла дівчина, низько нахилиючи голову.

— Ти ба, які ми! — здивувався хлопець. — Ану ж чи й справді цяці?..

Дістав сірники і, як робив це завжди зі «своїми» дівчатами, присвітив біля самого обличчя «чужої». Дівчина прудко одвернулася, проте Ладко таки встиг побачити великі налякані й водночас лагідні очі, які бувають в слухняних сиріт і підстрелених пташок.

— То я ненарошне... — примирливо буркнув хлопець і навіть відсунувся трохи геть. — Хіба ж воно виночі розбереш...

Потім ще кілька разів черкав сірником, вдаючи, буцім ніяк не припалить цигарки. Але дівчина щоразу одверталася до ярка або затулялася ліктем, так що Ладко бачив тільки тоненьку білу шию та блискучі рогові шпильки в густому, сніговатому при місяці волоссі, дбайливо зібраному в простенький вузол.

— Чия ви є, що я вас не бачив? — осмілився парешті запитати і відсунувся ще далі, не знаючи, яким чином показати свою делікатність до чужої людини.

— Я нетутешня, — тихо озвалася дівчина. — Мене прислали сюди викладати музику та співи...

— А! — зрадів Ладко відверто, по-дитячому, як звук робити це завжди, коли йому справді було радісно. — Та й як вам у нас?

— Нічого,— дівчина вишувато посміхнулася.— Дико тільки якось...

— А ви не бійтеся! — вигукнув Ладко, раптом захвилювавшись, і хлопці під оградкою, що припишкли були на перекур, пранцювато реготнули.

— ...не бійтеся, кажу. Приїжджим у нас завжди так му-ро видається. А далі — звикнете. Ось побачите!

Дівчина обережно зітхнула, глянула скося на Ладка і склала руки на колінах, як першокласниця.

От уже й місяць став угорі, як дозорець, і вітер улігся, припишк на досвіття. Деся за річкою глухо озвався з-під стріхи перший півень. А одуд замовк — мабуть, теж приморився.

— Ви гарно граєте,— сказала дівчина переогодом.

— Якби ж то! — сумно озвався Ладко і, вже не сміючи присунутися ближче (вчителька ж!), гаряче зашепотів: — От скажіть мені, чого воно так: як граю й не слухаю, виходить щось інтересне-інтересне... І красиве! А почну прислухатися — тікає... І пальці мені наче судомою зводить, наче я, як той Кожум'яка, цілий день кожі м'яв...

— А звідки ж ви знаєте, що — красиве? — лукаво посміхнулася дівчина.

— Хтозна,— зітхнув Ладко.— На слух не беру, а знать — знаю.

— То ви просто не довіряєте собі. Вірніше, не насмієте довіритися... А ви — насмійте! Візьміть і насмійте! Це, звичайно, грубо — «візьміть насмійте», але, розумієте... само воно може і не прийде... До мене ось, наприклад, не прийшло, хоч я і вчилася гарно і пробувала насміти... Не прийшло.

Дівчата вже давно пересіли од бузку до оградки, пошумукалися, почмихотіли, всяк даючи Ладкові знати, що то вони з нього, з його залицянь до «чужої», — і заспівали тієї ж таки пісні, що й хлопці, але вже на свій лад:

Ой пригортала пенька,
Як була я маленька.
А тепер, тепер пригортає
Мій милий-миленький...

Потім вулиця почала розходитися. Дівчата — зітхаючи, бо не натанцювалися; хлопці — тюгукаючи, бо не охрипли, як завжди, горланячи під Ладків баян. Дівчина теж пішла слідом за гуртом, нахиливши голову і не озираючись на Ладка, — видно, соромилася, — а він стояв біля сільбуду з баяном на грудях, освітлений місяцем і сумний, що не наважився провести її до школи або хоч на півдороги — не посмів...

Перед світом з лугу хвилястими валками покотив туман. Бовтнулася в річці перша, видно найголодніша щука. Місяць зблід, і разом з ним зблідли скорботні солдатські обличчя, схилені до бронзового вінка біля ніг... А туман все котив і котив селом, обгортаючи й зрошуючи гіпсові скатки на широких солдатських плечах.

І вже перед тим, як на сході затремтіло бузкове родиво дня, біля річки, за густими просинюватими лозами, тихо озвалися баци, спочатку самі, потім непомітно, як два ручаї у виярку, злилися з несміливими тремтливими підголосками і вже в парі пішли на левади, у вулички змореного зорею села, переціджуючи голубий ранок чистою рососою першої радості лершого відкриття...

ДЕРЕВІЙ

Як тільки тихі весняні повені зійдуть з лук та лугових видолинків, полишивши на молоденькій траві рудий слизькуватий мул, занесений хтозна-звідки, з яких земель, Данило Коряк, чоловік худий, цибатий, плоскогрудий, але широкий у кості — сорочка на його плечах розіп'ята, мовби кроляча шкурка на граблищі, — лаштується в путь. Вона йому недалеко, на розсадник, що тулиться між річищем Псла та крутою правобережною горою, — це кілометрів за шість од села. Споряджатися Данилові приємно, хоча й клопітно, бо треба захопити не лише ту примусію, що торік брав, а ще й те, що взимку надумав, без чого минулого літа обходився так-сяк, а цього вже не обійдеться. Воно в нього все записане довгими зимовими вечорами на аркушику паперу з шкільного зошита — гарненько, в стовпчик, старанно наслиняним хімічним олівцем — і пронумероване:

«1. Сітки рибальської не п'ять метрів узяти, а два з лишком, бо рів повужчав, то вистачить.

2. Лопатку саперську в Кошкалди випросить. Вона хоч і стара, та зручна, бо складається.

3. Сікач у лавці купити або сокирчину, тільки обух щоб не варений був, а клепааний.

4. Ніж Антипові замовить з ресори, бо лавошні або м'які, або сухі, ламаються. Торік два поламав.

5. Торбу тютюну Іванового не забути, бо свій сю зиму вимерз, слабкий, не продирає.

Ну оце й усе начебто. А як надумаю ще щось, то запишу.

6. Еге ж, а про деревій забув. Треба взяти спопик, доки молодий паросте, бо жолудь хоча й пахне, але не так».

До деревію у Данила пристрасть мало кому зрозуміла, і те, що він понад усе любить деревіїв дух, пояснюють одним: змалечку Коряк чинбарував з батьком, то й звук, щоб у хаті міцним, колючим, як нашатир, дубовим настоєм пахло. Сам же Данило каже: «Мені воно що мочений дуб, що деревій — як ладан, тільки краще, бо аж здоровля прибуває...»

На розсаднику Данило сторожує. Не так удень, як упочі, коли ведри виходять з барлогів попастися: жолуді риють на розсаднику ось уже кілька років, а лісникам клопіт. От і найняли Данила в сторожі. Він хоча й погано бачить, зате чує, мов сова: вуж повзтиме десь неподалік — почує і скаже: «Отамо вуж не спить». А на очі слабує. І дивується: «Хіба то не морока? На два сажні все мені наче в тумані, а зорі бачу, хоч які дрібні!»

Далекозорий він.

Натоптавши лантух усяким необхідним збіжжям, Данило виносить його у двір, закурює на дорогу, потім вертається в хату й каже до жінки:

— Ну, то я пішов, значить...

— Ти ж упочі там, гляди, без ружжа не виходь,— наказує вона, запинаючи хустку, бо має провести його до порома і переправити, щоб зосліпу у воду не впав. І більш нічого не каже, знаючи, що дорогою, як буде в тому потреба, встигнуть про все перегомоніти.

І вирушають. Данило з лантухом та берданкою за плечима, вона з біленьким вузликом, у котрому на тиждень харчів зав'язано. Данило в куфайці та гумових чоботях, і Полька (хоча вже давно не Полька, а Палажка) теж у куфайці та гумових чоботях. Тільки й різниці, що в неї хляви якраз об носі, тугенько литки обтискають, а в нього хляпають, бо тонконогий — як швидко йде чи біжить, то крила старого суконного галіфе обмотуються навколо ніг вище колін, аж присвистують...

Данило цibaє широко й дивиться кудись поперед себе, а Полька — під ноги. Трапиться де калюжа або рівець, обводить його за руку, як поводир, примовляючи:

— Сюди, сюди... О!

А він іноді йде-йде та й зупиниться, ткне пальцем у далечінь:

— Диви, он дзьоб лелечий над тумашцем червоніє.

— Еге ж, так я й побачу...— каже Полька, бо знає, що справді не побачить: раз Данило вгледів щось, то це вже страх далеко.

Потім луки кінчаються, і вони прошкують лісовою стежиною. Ліс низовий, набряклий душною вологою та п'янким духом розбухлої брості. Й обоє вони, вдихаючи його, думають про одне й те ж: «Оце б тільки жити та жити, а бач — старість...» — і зітхають, міцніше тримаються за руки, обходячи калюжі, як молоді круг аналоя.

На сопячних галявинах трави такі, що вже й на випас годилися б, але ж який з них наїдок? Вода водою. У затінках попід гінкою ліщиною (рибалки тут щоосені вудлища собі ріжуть) прозоро-зелені шпичаки конвалій, кропива з-під торішнього листя пнеться, молоденька, ще не жалка, якраз на борщ, сям і там стримлять замшілі пні, що пахнуть, як їх повернути, старими грибами й тропешки йодом.

Ідуть, а довкола жовті квіти аж киплять. То жаб'яче мило. Рапньої весни, коли ще не цвітуть конвалії, півники й тендітні сокирки, школярки носять до школи ті жовті, соковиті, аж рипучі квіти, бо й вони веселі, дарма що не пахнуть, лише водою віддають, сирію землею та молодим жабуринням.

От і зараз школярі сунуть ватагою назустріч Данилові та Польці, щойно з порома, видно. Гелготять, шльопають по калюжах, розбризкуючи з них сонце, а в руках у кожного жовті пучечки — жаб'яче мило...

— Добрий день, дядьку й тітко! — поступаються стежкою.

— А, здрастуйте, здрастуйте! До школи?

— Угу...

— Ич, парубота... — всміхається до найменших хлопчаків

Данило.

Вони йому теж усміхаються.

— Он як! Ну, тоді... мужики!

— Ха-ха, хи-хи... Таке скажуть!

— Поромом з того боку?

— Атож.

— Ич, зайці...

І розходяться. Школярки біжка луками, Данило та Полька — неквапом, намацуючи чобітьми твердину. Аж назустріч їм ще двоє школярів, років по шістнадцять, а може, й під сімнадцять. За руки взялися, одне на одного не дивляться, і квітів ні в неї, ні в нього — ці вже бояться жовтого. Забачивши старших, пустилися, пішли порізно, нахиливши низенько голови, очі ховають...

— Добридень, — тихенько мовили, а поминувши старих, озирнулись і знову за руки взялися... Полька всміхається собі тихо, під ноги, молодіє видом. Потім:

— Колись, може, згадусш, як ми отакої пори гуртом у ладки на луках грали? Ти тоді вже на вулицю вчашав, а мене увечері ще й за двір тато не пускали...

— Це отам, на Кулининій пуші?

— Авжеж. То я тебе тоді догнала, оддала ладку...

— Того ж і оддала, що я не хотів тікати...

— Та може... А додому прийшла, цілий вечір ту долоплю, котрою тебе торкнулася, до серця тулила. Господи, дурні ми тоді були...

— Не дурні, а молоді,— якомога поважніше вимовляє ці слова Данило і бровами щось таке робить: то вгору їх підкине, то на очі напустить, а вони йому тремтять — усміхається. Тоді зітхає.— Було, було, та вже не буде...

І обом їм робиться трохи сумно, бо знають, що таки не буде.

Попереду чути стукіт сокири, аж виляски над водою. То поромщик підлагоджує пором після зими, бо має час, доки підоспіє хтось, щоб перехопитися на інший берег.

Забачивши Данила й Польку, він шапкує до них укліпно, бо довго не бачилися — цілу зиму.

— Живі-здорові?

— Та слава богу!

— Що там у вас, у Вищій?

— Весна...

— А новенького?

Та й розгомоняться на часину, хоч те новеньке відоме всім-трьом. А вже коли сонечко вимахне з-за дерев і настил на поромі закурить сріблястим відпаром, просихаючи, вирушають на той бік. За дротянку, що перекинута з берега на берег і провисла середною аж у воду, беруться двоє, поромщик і Полька, а Данило сідає на мішок і дивиться по річці в далечінь. До дротянки його не підпускають, щоб не оступився, бува, та у воду не впав або руку в шківець не встромив, бо такий щирий у роботі, що аж похапливий.

І пливуть: скрип, скрип, тьох, тьох,— виспіває дротянка, а вода поза поромом обтікає та шелестить: прудка весною течія, води багато.

Приставши до берега, Данило й Полька виходять на галявину, стоять якийсь час мовчки, поглядають у той бік, куди Данилові йти, потім Полька йому:

— Ну ти ж глядися там...

А він:

— Дивися ж там за хазяйством...— це так, за звичкою, бо хазяйства, вважай, немає, кури та квочка підсипана, та трос гусей осталося з зими на розплід.

Далі Данило йде сам, а Полька з поромом поволі одпливає на той бік не оглядаючись. Він теж ні разу не озирнеться, тільки наслухає, як дротянка над водою витьохкує, підкидає зручніше лантушок на плечі й дибаче петлястою стежкою, вже не обминаючи калюж.

* * *

На розсаднику ані дуні, навіть слідів людських немає — неторкана земля. Тільки рівненькі, посаджені під шнур клеючки, тополі, дубки, ясени до сонця пнуться та напружуються в бруньках — ось-ось вони луснуть. Край плантації під старою побитою громом вербою тулиться хата, вірніше не хата, а курінь о чотирьох стінах. Це і сторожка, і насінниця, і затишок для добрих людей у негоду. Торік біленька, вимазана Полькою хата зчорніла за зиму, скло у вікнах взялося жовто-червоними розводами та кружечками, райдугою проти сонця виграє.

Данило відсунув двері, вдихнув сирої погрібної пільми, напоєної духом підопрілого сіна з примістки й торішнього акацієвого насіння, що лишилося невисіяним, і сів на поріжку, відчуваючи, що вже ніколи в світі, до смерті, до сліпоти, не піде звідси, з розсадника, що тільки й жив узимку мрією про цю мить... І хоч на нього чекало багато роботи: треба було винести з хати сіно й жолобки з-під насіння, щоб просихали на сонці, протерти вікна, розікласти свою примусію, щоб всяка річ своє місце знала, поставити сітку на ярку, розтикати попід стелею деревій, щоб зміцнити вологий весняний дух у своїй загородці, де примістка, — а він сидів на поріжку нерухомо, всміхаючись перед собою, й дрібно-дрібно ворухив пальцями рук, покладених на гострі коліна, у котрих ще гула втома від довгої, незвичної після зими ходи.

Нарешті підвівся, вломив дрівець на всохлому куці черемхи й розіклав багаттячко. Тоненький струмок диму поволі піднявся над сторожкою, понад віттям дерев та й послався над ними прозорою хмаркою. А перегадом на горі, що голо височіла за лісом, пролунало, як над порожнею:

— А-га-га-га...

«О, вже сошеняни пасіку привезли, — подумав Данило. — Знов на те місце, що й торік. Ну, воно й правильно, бо в цьому краї, як узяти по Пелу, найбільше дикої яблуні та груші, а ще ж і терну, і черемхи скільки...»

— То ти, Даниле?.. — лунко запитали з гори.

«А вже ж не хто»,— відповів у думці Коряк, міркуючи, що горланити йому, старому чоловікові, не личить, а як там комусь треба буде переконатися, він це чи не він, то прийдуть.

Ходив до нього завжди старший сошенянський пасічник дід Прокіпко — не про щось там дрібне погомоніти, а про життя.

Він і розмову так починав: «Давай, лишень, Даниле, про життя поміркуємо... Які дива за зиму чував або видав?»

Коряк любив такий зачин, однак першим балачки не заводив, зважаючи на те, що Прокіпко старший за нього на цілих п'ятнадцять років, а отже й мудріший на цілий ківш.

«Н-да...— починав пасічник, закручуючи цигарку з Данилового кріпачку.— Життя наше, як тее колесо: котиться, кститься, з гори на гору, з гори на гору, тоді цоп — упало...»

І починалася балачка.

«Ну, як сю зиму сторожувалося?» — цікавиться Прокіпко, вмоцнюючись під вербою так, щоб стовбур у спину не муляв.

«Ет, не питаєте»,— одказував Данило й заходжувався розважливо, з довгими значущими паузами, оповідати, яка на нього оце недавно, вже напровесні, незгода трапилася.

«Сиджу якось уночі під коморою, курю, наслухаю, що де робиться. В конторі саме якась нарада закрилася, люди розходяться. Бачу, і до мене хтось чимчикує. Підійшло, чую, постояло, похекало. Думав обізватися, спитати, хто, а тоді така гадка: як треба чогось од мене, само скаже, не треба — піде...»

При словах «постояло, похекало» Прокіпко нашорошувався, зводив на співбесідника очі, що з ним траплялося дуже рідко, очікуючи на щось незвичайне, якесь диво, а Данило, помовчавши, вів далі:

«Одсторожував я, пішов додому, сів снідати... Коли це рип — посильний. Так і так, товариш голова викликають. Приходжу. Тільки на поріг, а він: «То ви, Даниле Кіндратовичу, може, скажете голові в очі, откровенно, що не уважаєте його, що він для вас не авторитет?»

«Чого, з якої речі?» — питаю.

«Ну як,— одказує,— підійшов учора до вас, а ви курите, очима дивитесь і — ні «здрастуйте», ні «до побачення». Я все ж таки голова...»

«Кажу йому: чув, що підходив хтось, а здоровкатися не здоровкався, бо не впізнав — бачу погано».

«Ну да,— сміється,— зірки на небі, самі ж хвалилися, бачите, а голови їй за крок не признали?»

«Та, кажу, може б, і признав, якби ж трохи далі стояли. Обидився...»

Прокіпко на те ані пари з уст, попихкає димом, похитає головою та й подається на гору до пасіки. А вже другого дня, знову завітавши на розмову, скаже:

«Так, гомониш, обидився... Угу... Ну, хай пообиджається. А ти мені краще поясни, бо ти молодший, грамотніший, чого воно так, що в нас дванадцять місяців на рік, а у калмиків тринадцять?»

І то вже йому аж до вечора вистачить — міркувати та дивуватися, чого ж воно так сталося...

Взагалі Данило за багато років приятелювання з пасічником помітив, що той не любить бувальщин («Я таке й без тебе знаю, падивився»), а все навертає розмову на щось незвичайне, дивовижне, хоча воно й вигадане, якщо не кимось, то самим Прокіпком...

Погрівши над багаттям руки, що затерпли од лантуха, та коліна — вони в нього завжди мерзнуть,— Данило виймає сітку і йде на рів ставити: до вечора, поки прийде Прокіпко, треба юшки зварити.

У рові води мало, на вершок-два, але риба є, здебільшого в'язь, що виходить у повінь пастися на луки, а як вода спадає, повертається в річку. То Данило, вважає, не ловить його і піколи не скаже, що ходив рибу ловити, а скаже: «Перейняв двойко на вечерю».

Коли сітка виставлена — зяє угорі діромаччям, тільки внизу ціла, залаштована сировою ниткою, Коряк повертається до сторожки, вимітає звідти прілі гриби, що проросли по кутках і під примісткою ще восени, сушить, переколошкує сіно, розкладає на полицках своє начиння, але найприємніша йому робота — розперезати снопик деревію і ощадливо, по одній стеблині уквітчати ним стіни, низеньку стелю, холодні темні кутки, а тоді сісти на коритце, перекинуте догори дном, і дихати, дихати так розкішно, глибоко, що аж у грудях щем... Тільки після цього він може сказати лісникові, Польці чи Прокіпкові, що вже обжився і до самої осені навіть гадки не має в село повертатися, хіба на неділю або як гості з Харкова прибудуть — дочка, зять і онука.

О, ті часи для Данила любі та жадані. Порається, бувало, на розсаднику, там бур'янину висмикне, там саджанець до тички підв'яже, щоб рівненько ріс, аж гульк — хлоп'я стежкою лопотить і ще здалеку: «Дядьку, дядьку! Казали

тітка Полька, щоб ви додому йшли, вані, хе, хе, хух...— не здишется,— гості з Харкова приїхали».

Тоді Данила вже не втримають біля сторожки пі дощ, ні град, ані каміння з неба. Біжить з малим посланцем, хе-кає по-дитячому та гостинця йому на бігу тиче: молодих горішків ліщинових, меду стільниковою, загорнутого в широкий кленовий лист, чи ляща, спійманого вдосвіта — що під руку підвернулося, а галіфе обмотується йому крилампо об ноги вище колін: хльось, хльось, хльось... «Хоч би ж по-ром по сей бік був!»

І не так йому дочка мила — хоч, звісно, хто ж рідної дитини не любить? — як зять Ігор та онука. Дочка, та більше до матері тулиться, про ганчір'я шулюкаються, а то, дивись, і на карти кинуть, як нікого з чоловіків поблизу немає, а зять — о, то хлопець! Простий, добрий, неп'ющий і освічений — інженер.

Приїхав позаторік уперше — хтозна, що за людина, не бачились, не говорили, тільки привіти в доччиних листах приписував. Словом — і своє начебто, і чуже. Увійшов у хату, підждав, доки жінка з батьком та матір'ю наобнімаються, сердитеньким, щоправда, трохи здався, брови зведені, губи лише ледь-ледь у посмішці тремтять. Потім дитину жінці передав: «Здрастуйте, тату! Здрастуйте, мамо! — обняв, поцілував тричі. — Так оце той зять...» — сказав і так усміхнувся, що... як же ти його не полюбиш!..

Вже й сонце сіло за гору. Від неї на ліс, на черемховий цвіт, що деінде вже проклюнувся білими вічками, лягла широченна, мабуть, вона сягала жа до Псла, тінь. Дим од багаття погустішав у ній, духом став крутіший, бо вологість палягла.

Данило став навколішки, хотів заглянути в казанок, та тільки диму набрав у очі, заплющився і так навзаплюшки мішав щербатою дерев'яною ложкою запашну юшку з двох в'язів — решту випустив, — розмірковуючи про те, що вже б час і Прокіпкові прийти, а його немає.

І саме в цей момент на стежці, що вела з гори до сторожки, почувся хрускіт сухенького хмизу, а незабаром з диму, покашлюючи, вийшов і сам Прокіпко — з ключкою в руці, в довгій куфайчині, в тій же шапці шкіряній, потрісканій, що й торік. Але постарів, подався пасічник: згорбився дужче, верхня губа з рідкими прозеленуватими вусами дужче запала...

З'яв шапку, пригладив ті вуса.

— Добровечір, Даниле! — Руки не подав, бо не мав такої звички. — А що воно видать, що чувать у білому світі?

Висидів цілісіньку зиму на печі, подурнішав дід, то кортить якогось дива начуватися, щоб мізки розворушить...

— Та які ж дива,— спроквола, розважливо мовив Коряк.— Перезимували, от і слава богу. Тепер літувати доведеться.

— Так-то так...— Прокіпко зняв шапку, поклав під вербою і став уможуватися так, щоб у спину не муляло.— А знаку на небі ніякого не довелось бачити, як сторожував? Кажуть — я не чув, а люди подекують,— що літають зараз у небі якісь чудовиська і світяться, і крізь них видпо, як там усередині їдять, п'ють, гопки вибивають... Не чув? Гм... А я вірю, бо чудес на світі багато було та ще й буде...

Потім вони їли юшку, підставляючи під ложки висохлі старечі долоні, курили міцний Данилів тютюн, позичений у сусіди Івана, і мовчали. А сонячне проміння згасало над горою, де пасіка, небо роздвоїлося на синє, од степену,— нічне й червоне, од гори,— вечорове; з річки, де пором, долинав гомін та регіт (учні саме поверталися з школи, щоб по сей бік лісом розбрестися стежками по нагірних хуторах). Насувалася ніч.

Коли внизу між стовбурами дерев за річкою зрипуло червоне коло місяця, Данило увійшов до сторожки, намацав примістку й ліг: доки вепри вийдуть на пасовисько, можна трохи перепочити. І думалося йому про те, що зараз робить Полька, про дива, що літають чи не літають у небі,— бог з ними,— про дітей та онуку десь там, у далекому невідомому Харкові, коли б то хоч вони пожили по-людськи, в мирі, тиші та супокій.

А в сторожці пахло сонцем, що цілий день угрівало долівку та стіни, сухими теплими ящиками з-під насіння та деревісм. І грудям дихалося легко, просторо, тільки щеміло там щось на самісінькому дпі...

ПОМИНАЛИ МАРКІЯНА

Ховали Маркіяна в полудень — без музики ховали і без попа, тому що більшість колгоспних «духовиків», як називали в селі самодіяльних музикантів, поїхали на стацію по жом, а попа сам небіжчик не велів запрошувати, бо з того часу, як у селі розібрали церкву, в бога не вірував.

День був похмурий і холодний. Ще зранку рушила кура, а під обід так захурделило, що ті, хто взяв на себе турботу про похорон,— це були далекі Маркіянові родичі з хуторів

та слобід,— час від часу тривожно перешіптувалися, радячи раду, чи не пора, мовляв, уже й на кладовище вирушати, бо ще, чого доброго, яму замете, то буде морока...

Над покійником ніхто не плакав, бо ніхто його за життя не любив: ні жінка, Стеха, весела й добра за вдачею, але зморена багаторотою сім'єю та Маркіяновими стусанами, ні родичі, ні односельці, ба навіть діти, що тільки й зазнали від батька якоїсь витрішкатої, часто-густо безпричинної лайки та образливих, завжди неочікуваних ляпасів або ж палиці навкидя. Тому й лежав Маркіян у своєму останньому притулку неоплаканий, посеред гнітючої тиші й ледь чутного шепоту та зітхань — вуса йому прилипли кінцями до запалих щік, худе виснажене обличчя взялося воском, лише брови, як і при житті, були сердито зведені на переніссі, й тим, хто добре знав старого, здавалося, що він ось-ось підведеться і, вирячивши налиті гнівом очі, крикне одразу на всіх: «Порядок треба знать!»

Коли ж хтось із новоприбулих на похорон, переступивши поріг, зопалу, швидше за звичаєм, аніж від щирого жалю, починав голосно тужити або ще й приказувати, всім, хто був у хаті, ставало незручно, й тоді кожен починав шморгати носом, тіпався в плечах, вдаючи, буцімто плаче...

Потім знову западала тиша, і було чути, як на печі сваряться пайменші Маркіянові діти, Андрійко та Манька:

— Оддай, кажу! Твій осьо з капустою.

— А я хочу з я-а-агодами...

— Ну, на, вдавись!

— І-і-і... Не бийся!

— Цс-с! Замовч! Оно тато вмерли.

В хаті пахло живицею, що сям і там виступала з нових недосушених дощок (труну зробили нашвидкуруч і не пофарбували), новим коленкором, гарячим воском із свічки і морозом од забужавілих вікон, а з хатини, де варився обід,— капустою, узваром, домашньою локшиною, свіжим хлібом та самогонкою.

Нарешті з колгоспу приїхала підвода — широкі, услані околотом сапи, запряжені парою коней,— прийшов голова сільради, який мав пести Маркіянову медаль «За трудову відзнаку» і виголосити на кладовищі промову; в сінях заторохтіли ночвами та діжками, звільняючи куток, щоб двері ширше відчинялися, потім хтось сказав:

— То воно таке, що можна б уже й виносити, бо коні померзнуть.

Чоловіки, ті, що були надворі, постягали шапки і, причесавшись п'ятірнями, попхалися в хату допомогти винести

господаря, жінки вийняли з-поміж холодних Маркіянових пальців жовту, в теплих і м'яких патьоках свічку і поставили її на покуття, де висіли дві вінчальних ікони — одна Маркіянова, друга Стєшина, — зап'яті обидві червоним роменським рушником. Кухарки в хатині перестали торохтіти рогаками і примовкли. Через поріг до світлиці вкотилася сиза студена завороть, і домовина попливла в ній, немов чо-всн у тумані...

Аж тоді Стєха, заклопотана й зморена коло печі та коло дітей, заплакала, уткнувшись лицем у китиці великої на-кидної хустки, і баби охоче заходилися втішати її сумирно-лагідними словами; хлопці, старші Маркіянові сини, теж насурмилися, нахилили голови і теж, аби щось робити, взяли були за труну, однак їх легенько відштовхнули до неї, пояснивши, що «рідним не можна виносити покійника, не заведено так»...

Кура надворі не впухала, а ніби ще дужче розбурхалася на вечір. Вітер шарпонував Маркіянові вуса, розпушив їх, пастовбурчив, і лице покійника стало враз не сердитим, а навіть якимось розбишакувато веселим і добродушним. Та-ким був Маркіян лише в компанії: на Перше травня, на Жовтневі, а ще як у село повернулися з війни ті, хто зостався живий. Тоді він, п'янений звісно, з рожевими пля-мами на вилицях, навіть підспівував молодцям, хрумаючи між іншим огірок чи целюстку (Маркіян любив попоїсти), а коли хтось зривався на гопак чи там бариню, притупував під столом чобітьми, чепуривав долонею вуса і хвацько вигу-кував рипучим, хрипким од незвички співати голосом:

А бариня шита, брита.
Любив бариню Микита!
Бариня, бариня...—

і знов шукав очима, що б його з'їсти...

По дорозі на кладовище процесія порідшала, бо люди мерзли і, відставши непомітно, завертали кожен до свого двору. Коням теж було холодно, і вони сіпалися бігти, але їх придержували їздові — один за віжки, другий за оброть-ку, щоб часом не наїхали на голову сільради, котрий ішов попереду з медаллю на подушечці.

Яму й справді замело снігом ледь не вщерть, над нею нависли гострі козири, що куріли блискучо-білою порохня-вою, наче димом бралися; вгорі, над ямою, шаруділи плю-склими стручечками старі акації; порипували од морозу сірі потріскані хрести й оградки. Дядько заходилися одки-дати сніг, а голова сільради, чоловік уже немолодий, подзьо-

баний вісною, червопий від холоду та й від чарки, випитої перед тим, як вирушати на кладовище, виголосив тим часом коротку промову:

— Товарищі! Сьогодні ми, мо'на ска'ть, навіки прощаємося з нашим дорогим Маркіяном Гнатовичем, людиною чесною, роботящою і безкомпромісною, що касалось інтересів усіх нас разом узятих, і яким всі ми його знали, мо'на ска'ть, щодня. Так що прощайте, Маркіяне Гнатовичу, і пробачте, що ховаємо вас отак без нічого... Та воно хоч би й були хлопці, то в таку лиху годину хтозна чи й заграли б.

Потім усе було так, як завжди буває: домовипу забили, спустили на двох ниматках полотна в яму, люди вкинули по грудці мерзлої землі й почали розходитися — де молодші, а старші жінки та чоловіки, котрі свого часу співали на криласі, збилися в гурточок, щоб затишніше було, і заснівали «Всичную память»...

На обід йшли купками, залишаючи на спігу жовті одгання сліди, й потихеньку гомоніли між собою про покійного.

— Бач, як воно виходить,— казав Грицько Маптачечка, колишній мірошник і Маркіянів приятель,— був чоловік, і немає чоловіка...

— Всі ми колись туди одчалимо...

— Еге, якби він не такий чесний був, то ще б жив та жив...

— Або не такий дурний...

— Хе-хе... Та й то таке!

— І вам ото не гріх?

— А чого — гріх? Хіба неправда?

— Казав покійний батюшка Терлецький: не суди ближнього, а ушедшего й поготів:

— Та хто ж судить...

Надвечір хуга втихла, хмари на заході почервоніли, сніг служавів і гостро заблищав, а повітря стало таким прозорим, що було далеко видно голі, де-не-де листочок, дерева понад поляхом, низькі, вже понадбирані скирти соломи в полі та синюваті сніги на чіткому, немов одрізаному від неба обрії. Та сумна і велична синювата далечінь повернула Маркіянових односельців до думки про власну смерть, і розмова про небіжчика якось сама собою увірвалася.

* * *

Доки люди були на кладовищі, кухарки вже встигли прибрати в хаті, розставили столи, позичені у сусідів,— той вищий, той нижчий, той пакритий клейонкою, той скатер-

тиною, — поклали вздовж них холодні знадвір'я дошки, бо лав та ослонів на всіх не ставало, і почався обід.

По першій чарці поминальнички (тут були переважно ті, хто колись разом із Маркіяном та Стехою починали правнувати свою молодість) розмовляли тихо і співали «божественних»: «Упокой, спасе», «Плачу і ридаю» і з особливим почуттям — «Со духі праведними скончавшуся»...

У хаті було душно від натопленої печі, що аж поруділа і потріскалася в коминах, а ще від тісноти, горілки й гарячих страв. Люди, випивши по другій (а хто молодший та ласий на дурику, то й по третій), повеселішали, розсілися купками і почали, кожна купка на свій лад, згадувати покійника.

Говорили одночасно в усіх кінцях столу, то було годі дослухатися, хто, як і про що саме говорить, отже оповідачі не дуже турбувалися про те, простить їх бог чи не простить, а казали про небіжчика, що думали.

— Пам'ятаю, — гомонів до найближчих сусідів сивий, давно не стрижений (бо зима!) Герасим Ковтюх, — як повертався я в шістнадцятому з германської. Діло восени було, десь отак після спасівки. Вийшов я удосвіта за Полтаву. думка така — на вечір додому доб'юся. То й іду собі, на ноги налягаю. Вже й Шведську могилу поминув, уже мені й Побиванку¹ ось-ось буде видно. Коли чую: гукає хтось позаду. Озирнувся — аж воно Маркіян. При формі й при Георгії і рука на перев'язі. Теж одвоювався, знаця... Мені ж ото в шістнадцятому оцю клешию зробило, — Герасим показав слухачам правицю, на котрій замість п'яти було тільки два пальці — великий і мізинний. — Підходить ближче, дивлюся, а в нього на одному чоботі острог, а на другому залізяка якась ремінцями до халяви присупопепа. Таке, сказати б, як тертушка, тільки дірки більші. Поздоровкалися ми, звісно, обнялися. Йдемо, про се, про те гомонимо: хто де воював, що кому з домівки прописували та що воно далі буде... За балачкою незчулися, як і день минув. Уже й краї наші почалися. Гарно так доокруж, господи... А тут ще й місяць зійшов. Садками, пашницею всякою пахне (кін ще не звозили) — одне слово, нашими землями. І тихо як у вусі. Тільки залізяка ота Маркіянова брязь-брязь, туп-дзень... Я й питаю: що воно в тебе ото за чортівня на чоботі? Похорошому так, не те, щоб під'юдити хотів. А він як розсердиться, як скипить... «Какая така чортівня? — сливе кричить. — Ти що, устава не знаєш? Какою же з тіб'я солдат

¹ Побиванка — хутір під Полтавою.

був! А в устаті що сказано — їздовому конної артилерії полагаєцца імєть щпору на лєвом, корєшном, сапогє і зашит-ную решотку — на правом, подкорєнном, штоб подкорєнная лошадь не повредила йому поги. Добрав?» Та, кажє, чом не добрати... Тїльки на лиху годину його, оте брязкало, в таку далєчїнь телїпать? Скинув би, причєпив другий острог і — козак козаком! А вїн: «Що я, порядку не знаю?! Сказано в устатї: не положєно — умри, но не поруш!»

Єт, думая, з тобою зв'яжїсь. Та й завїв балачку про Георгїя: коли, питаю, і за вїщо дали, та яка стєпень — я в цих орєнах, нї в тодїшнїх, нї в тепєрїшнїх, і досї нї бе нї ме. Тут мого Маркїяна як пїдмїнили: одїйшов ураз, повєселїщав і, таєє сказати б, аж загордував. «Цє, кажє, мєнє прапорщїк Пїткєвич прєдставїли... Одчаюга булї їхнє благородїє! Як крикнуть, бувало, «бат-таррєя!», то аж п'яти холєнуть. Ото як би там не обстрїлювали нашу позицію, їм байдужє: папїроску в зуби і на бруствєр! Ну-ка, кричить, братци, хто мнє огля прїнесьоть?! А шрапнєлї кругом — як джмєлї гудуть. Хто ж пїдє па вїрну смєрть? А я пїшов. Викрєсав швидєнько вогню і теж на бруствєр: пожалуста, ваше благородїє! Щє її пїд козирьок узаяв. А вони: отєто орьол! От тїбє і хохол! На пєрвую стєпень прєдставляю! І другого дня — до генєрала мєнє... Ти, конєшно, єтого не поїмїюш, бо не прєдставлявєся. А мєнї оцє й досї не вїрїтьєся: чи цє я, чи не я! Фї-гї-гї-гї...»

Герасим так вишкїрївєся з-пїд вусїв і так скрипучє-дурнувато засмїявєся, як би то й не вїн був, а сам Маркїян. Поминальнїки, що сїдїли поблїзу, вєсєло рєготнулї, алє, згадавши, дє вони й навїщо зїбралїєся, нїяково заозїралїєся і хутєнько потягнулїєся до чарок.

— Нєхай жє йому зємля пухкєнькою будє,— сказала котрєсь молодїца і скорботно зїтхнула.

— Авжєж,— погодївєся Герасим.— Хїба я що? Цє так, згадалоєся на грїх...

Грїцько Мантачєчка, що досї сїдїв мовчки, мружачи на людєй швїдкї розумнї очї, одкашлявєся, абї прївернутї до сєбє увагу, і сказав:

— Порядок вїн любїв, що там балакать... За цє з ним і рєководитєлї ручкалїєся і вповноважєнї. Чулї, що голова на похоронї казав — «бєзконпромїснїй»? О! Ото воно і є — порядочок. Ну раз такї й вїн, покїйнїй, не влчїв. Кхє... Якоєь за Махна пїшли ми з ним на базар. Я — товару на чоботи купїть, а Маркїян — «подївлюєся, що воно за людї, отї махновцї, кажуть, що в шїх порядкї їнтєрєспї».

Прїходїмо в Зїнькїв, а там вїєьска — курцї нїдє клїону-

ти. І ні одного пішого. Все на конях та на тачанках. Ну, думаю, тут побазаруєш. Тут би якось позатишно назад вібратися, додому. А Маркіян: «Ходім, оно біля олійниці парод товпиться, мо', там збори якісь», — і туди. До зборів же він страх охочий був, та ще як дадуть виступити — квит! Пішов. Дивлюся, вже порядкує: руками розмахує, кричить, вуса ваїжилися... Підходжу й собі — аж там грабіж: той олію в цебро цідить, той соняшниковим зерням пазуху натовкує, той макуху котить. А сусіда мій уже за поли когось водить. «Куди прешся, — кричить, — у чергу стань! А чи порядку не знаєш!» Воно б, може, й пічого, обійшлося, та тут, на лихо, візьми й нагодися двоє махновців кінних. Одип такий, як оце я, миршавенький, а другий мордатий, шня — хоч обіддя гни. «Хто здесь порядок наводить?» — питає і товаришеві своєму підморгує. А Маркіян вуса пальцем підбив, оскиряється: «Я, ваше благородіє!» — «Угу, — каже мордатий. — Ну-ка, йди сюди... Фамілія? Так-с... Значить, ти порядку хочеш? А ти знаєш те, рожа немитая, що ми анархія? Що ми за свободу, за повний безпорядок то їсть, кров свою проливаєм?» Та як оперіщить його канчуком уздовж спини, як оперіщить! Народ регоче, стовпився. «Так його, так!» — підауджують. Звісно, який паш брат мужик: одного б'ють, а десять радіє, що не їх!..

Кинувся я до того морданя: пустить, кажу, чоловіка, він же хотів як краще. Ледве впросив...

Тоді вже, як за Зіньків вийшли, кажу Маркіяпові: на 'кого біса ти туди ліз? А він: «Хіба ж я знав, що в них такі порядки, щоб за порядок бить?!»

І знову реготала компанія, тепер уже не озираючись ні на Стеху, що примостилася на лежанці перепочити — молодші кухарки поралися біля столів самі, — ні на Маркіянових родичів, що й собі, підпивши, потайки усміхалися і вже не проти були утнути пісні, аж доки хтось із них таки не втримався й почав своєї, хутірської:

За лесом, за дремучим
ізбушка стояла-а-а,
а в етой, у ізбушкі,
там вдовушка іжила-а-а...

На нього дехто з тверезіших зацитькав був, боячись, що пісня про вдовушку лише розтроюдить Стешине горе, однак Стеха сказала: «Хай співають люди, якщо вже потягло», — і люди заспівали одностайніше, злагодженіше, геть віддаючи себе пісні й приємній підсвідомій радості з того, що вони живі, що їх ждуть натоплені хати, жінки, чоловіки, діти,

що хуга вляглася і зійшов місяць, тож додому буде видно йти...

Скажи, скажи, хозязьчка,
с каких ти пор вдова-а-а?
Вдова я з того года,
як почалась і'война-а-а...

Стеха схилилася на подушку і тихо заплакала, згадавши найстарших своїх синів, котрих забрала у неї війна, — один згорів у тапку під Кіровоградом, а другий поліг десь на чужині, під якимось німецьким селищем з такою трудною і довгою назвою, що вона ніяк не могла вимовити.

Потім поминальниці співали й вигопкували про Гандзю-цяцю. Гандзю-птицю, Гандзю — гарну молодицю, а Стеха бачила перед собою тоді ще молодого, кароокого, з лихомапковим блиском в очах Маркіяна...

Ось він швендяє по двору, сердито смикаючи себе за вуса, і гукає їй на грядки: «Ти знов кролям трави вкинула? А я тобі що кавав? У книжці оно прописують: хай калієву сіль лижуть, тоді шкурки линяють не будуть».

«Еге ж, — сміється вона, підтримуючи рукою великий під фартухом живіт (саме з третім, Павлом, ходила), — якби я твоя книжка слухала, то вже усі видохли б, а так ще двійко зосталося!..»

А ось він виступає на зборах у колгоспній конторі — веселий, збуджений, під вусами молодо зуби блищать:

«Якщо, товариші, райком і лічно товариш голова Кривобік вимагають від нас активної вивозки фікалію на поля, то ми й по цих показниках повинні випередити «Червоний партизан»! І якщо правління не проти, я, як активіст, перший очолив би цей рух!»

В конторі душно, чадно від торф'яного диму; сміх, вигук, блимають каганці на лутках. «Згодні! Фікалій доручити Маркіянові!» Маркіян с'є, обіцяючи правлінню виправдати довір'я, а їй давко дихати, лице горить від сорому і хочеться плакати...

По війні, коли вже постарів так, що й вуса не трималися врізнобіч, а опали на куточки рота й просвічувалися наскрізь, — хіба не ліз він по коліна в спігу темними вечорами на засідання правління, де його вже ніхто не слухав і ні про що з ним не радився, а лише питалися в'їдливо: «І чого ви, дядьку, в таку лиху годину сюди йшли? Сиділи б собі вдома...»

«Еге ж, чого йшов! — сердився Маркіян. — Он з глибини люди хліб серед білого дня пазухами розносять. Хіба ж це порядок? А ви — чого прийшов...»

І таки виходив: призначило його правління сторожем до заготзерна, бо знало, що Маркіян не тільки іншим не дасть украсти й пшеничини, а й сам не візьме.

Відтоді він геть зійшов з дому, а якщо й заявлявся, то хіба задля того, щоб гвиптівку-трилінійку почистити в теплі, «як помагається по уставу», та попоїсти чогось гарячого.

Стоїть, бувало, з тою гвиптівкою біля виходу з сільбуду (іншого приміщення під зерно в колгоспі не було, бо німці, відступаючи, спалили комори), на вусах іній голками виступив, хукає в долоні, кричить: «Ти куди ото пішов — га? А з чобіт зерно висипав? Чи, може, думаєш, я не бачив, як ти нарошне грузився по вороху, щоб за халяви набралояся? Апу лишень вертайся!»

Не обминув і Стехи, котрій сам таки ж і на роботу загадував, бо «зерно гріється, а рук не вистачає». Одного разу, коли вона, зморена, натягнувшись лантухів, рушила додому, Маркіян загукав їй у спину: «А ти що — найкраща? Іди мені витруси пшеницю з-за халяв!»

Оберпулася, здивована, ховаючи в хустку незлостиву посмішку: «А хіба тобі, чоловіче, повилазило, що я в калошах?..»

Потім зерно вивезли в плац, і Маркіян знову запудгував, сидячи вдома. Пішов би в колгосп на нараду або на засідання виконкому — чоботи несправні, почитав би зведення в райгазеті — діти скельця з окулярів повиймали та замаюсили десь. Набився б, так не знає, хто нашкодив, а всіх бити — непорядок. Отож і одлежувався на печі щоднини та лаявся через комин, якщо дівтора зчиняла в хаті гармидер.

Якось у педілю, на храмний день, назмітала Стеха якого-такого борошна, стулила з чим придумала жаровню пирогів: кілька з макушкою та калиною, кілька з квасолею. Роздала дітям по одному, Маркіянові два подала, а собі лишила той, що припалився одним боком. Діти заходилися їсти — повільно, ошадливо, смакуючи святкове їство. В хаті було тепло й урочисто, долівка новенькою соломою потрушена, козенята вицокували ратичками по лаві, і на них за те не сердилися — храм.

З'ївши свою долю, Маркіян визирнув з-за комина й запитав: «Там більше немає? Гм, таке, тільки жолудок роздратував», — і замовк. Та згодом знову заворушився й тихо, ніжно мовив до наймолодшої дочки: «Маню, подай татові ще хоч півпиріжка».

Маня, витріщивши в стелю великі, чорні, як у батька, очі, ні з сього ні з того хихикнула:

«Де ж я вам візьму, як немає!»

«А в тебе, Андрійку?»

«Ги,— здивувався Андрійко.— Я свій уже давно змегелів!»

Маркіян зітхнув і замовк. Однак ненадовго.

«Павлушо,— покликав трохи згодом найстаршого.— Подивися, сину: там на жаровні ні одного пиріжка більш не осталося?»

Павло одвів погляд од вікна, за котрим навкіс летів сніг, понуро зирнув на піч:

«Є один, мамин. Нам усім припало по одному, а вам — два. Ви їх з'їли? З'їли. А той нехай мамі. Треба ж якійсь порядок звать!»

Маркіян, здається, й дихати перестав і довго лежав перухомо. Затим зліз на долівку, дістав з-під лави маленький чавунчик і вибачливо, несміливо якось усміхаючись до Стеха, сказав:

«Я, жінко, картопельки собі зварю... Або юшки. Вигреби мені жару на припічок». Налив у чавунчик води, поставив у жар і почав роздмухувати його, вмочаючи одвислий вус у попіл. Жар заіскрився, зайнявся куценьким полум'ям. А коли Маркіян випростався знову, то одного вуса в нього вже не було, осмалився...

Таким і запам'ятала його Стеха в останній день перед хворобою: стоїть сутулий біля печі, поскубуючи той сивий недопалок, і жалібно, по-дитячому усміхається до неї.

«Отакої тобі, на старість вуса позбувся!» — тільки й сказав.

А дітям розвага: збилися на полу докупи, прискають один одному в потилицю та перештовхуються ліктями, вдаючи, що не з батька сміються, а жирують між собою...

Тоді вона взяла з жаровні свій пиріг і поклала йому в руку. «Лізь па піч,— сказала,— бо ще ноги простудиш. А юшку я й сама доварю».

З того часу Маркіян занедужав і до самої смерті, либонь, ніколи вже не згадував про порядок. Тільки одного разу, коли на відвідини до нього прийшов давній приятель Грицько Мантачечка, сказав тихо, ледве володаючи сухим язиком: «Смерті мені, Грицьку, не страшно... А от шкода чогось... Пожити кортить, побачити, що воно за порядки надалі будуть».

«А звісно...— лагідно погодився Мантачечка і, щоб одвести хворого від думки про смерть, заговорив про інше: — А пам'ятаєш, Маркушо, оту ніч у тридцять п'ятому, що дуже вітряна вдалася? У-у... По всіх садках тоді тільки й

чути було: гуп-гуп, гуп-гуп... Яблука та груші падали. Визирне місяць з-за хмари, а в траві попід деревами білі токи від того плоду... Я тоді й млина не відчиняв, бо куди там молоти — рамена пообламувало б ураз. Геройський вітер був!»

«Е ні, не пам'ятаю... Я тоді у Полтаву на зльот їздив. От коли б ти побачив та почув, що там робилося!.. — Маркіян швидко забігав пальцями по сорочці на впалих грудях, а щокі йому взялися нетривким хворобливим рум'янцем. — Духова музика... Оплески... Все обласне керівництво виступало... І мені тоді слово дали... А ночували в готелі... Патефони, їжа — яка хочеш... Порядок, порядок...» — і замовк, хрипко одхекуючись.

А другого дня його не стало.

!
* * *

Перейшло вже далеко за північ. Компанія заморилася пити, їсти й веселитися, до того ж чоловіки за віщось побилися в снігах, так що їх ледве розтягли, — і поминальники почали розходитися по домівках, провалюючись у глибокому снігу, і вже ніхто не думав про Маркіяна, а кожен лаяв себе, що так довго засидівся.

Лише Грицько Мантачечка, колишній мірошник і Маркіянів приятель, йдучи додому повз кладовище, зупинився напроти одинокої, чорної могили, зняв шапку і п'яно проварнякав: «А що, порядок треба знать? Хе! От тобі й порядок!..»

ВУТОЧКА

На піщаному косогорі, з котрого далеко видно луки, річку й околиці лугового хутора Княжа Слобода, трохи на одшибі від великого нагірного села стоїть хата — верх побіля димаря запав (видно, крокви попідгнивали), а вікна подалися до землі так близько, що коли б заманулося комусь зазирнути в них, то нахилитися довелось б, як до копанки води набрати. Та охочих зазирати негусто, хіба дітвори коли заманеться, бо живе в хаті стара сліпа баба Ганна, прозвава в селі Вуточкою. Хто й коли її так охрестив, уже нікому не впомку, тому що було те давно, ще за Ганниного дівування.

Осліпла Вуточка не враз. Спочатку прикинулися біль-ма — невеликі, з макове зерня, потім почали рости, щодень потроху затуляючи від баби річку, луки й околиці Княжої Слободи, котрі стара вечорами, на заході сонця, любила розглядати з-під долоні, впізнаючи вдальску старовинні, з плетеними бовдурами хати своїх однолітків, до кого ходила, доки була прудкішою, на храм, празникувати або й так собі на одвідини. Ті вечори будили у Вуточки нерясні, примерклі спогади про молодість, про те, як, було, папрядала за зиму на два, а то й на три шматки полотна, як пав'язувала в жнива по вісім, а то й дев'ять кіп жита, як ходила до ополонки прати в маленьких чобітках на босу ногу, як молоділа з непокритою головою в лютий хрещенський мороз і не чула того морозу, лише вуха цвіли, мов дві макові пелюстки, та серце витьохувало під вишитою сорочкою, віщуючи довге щастя, довге життя...

І от не стало цих вечорів, як і не було. Прийшла темінь і затулила від старої не тільки сонце, а й оті нерясні спогади, бо ніщо вже їх не будило.

Заходилися Вуточку рятувати хто як міг: водили до шептухи, возили до цілющої ікони, шпували в очі перетертим цукром через соломину, аж доки стара не осліпла навіки.

Поприїздили зі служби Вуточчині сини, викликані телеграмами — обидва старші сержанти надстрокової служби, в офіцерських картузах, з блискучими, під слюдою, личками на погонах та в рипучому реміняччі. В хаті запахло добре вичиненим товаром, ваксою і повим злежаним сукном.

Зустріла Ганна синів уже напомацки, однак не плакала і не побивалася своїм лихом, бо вважала себе ж таки й винною, що не сповістила про нього завчасно, — лише всміхалася на radoщах тихою самовідреченою усмішкою та простягала до синів невидючі руки, натикаючись ними то на тверді португеї, то на холодні значки, то на гострі козирки офіцерських картузів.

Побачивши матір такою безпорадною, покірно усміхненою кудись у порожнечу, сини вкрай знітилися і навіть сплакнули, хоч це аж ніяк не личило їм при такій строгій формі. А коли перше, найгостріше й найболючіше враження від материної сліпоти дещо пригоїлося, сини лагідненько висварили стару, бо теж вважали її винною в тому, що скоїлося, наввипередки хвалилися своїм добрим знайомством із військовими лікарями, «яких на гражданке ішо нада поіскать», а ввечері випили за приїзд, повеселішали і

показували дівчатам у клубі, як танцювати солдатської польки — з огакім собі вихиллясом та з прикляцуванням начищеними підборами.

Другого дня, понадівання старі материлі ватянки, брати полагодили тин, підрізали старою іржавою косою побитий горобцями острішок, нарубали півхлівчика вільхових дров, а покінчивши з тим, убгали матері в долопю по кільका новеньких лопотючих десяток і вирушили в дорогу: служба є служба.

І знову зажила Вуточка самотиною, потроху звикаючи до вічної темряви та до стежок, котрими сходила все своє життя — на роботу й з роботи, в луг по дрівця і з дрівцями, до криниці й від криниці — і знов на роботу.

По весні, коли старі стежки губилися в калюжах та багні й протоптувалися нові, Вуточка здебільшого сиділа вдома, а коли підсихало, виходила до хвіртки й питалася у перехожих:

— А де воно тепер стежки?

Перехожі, якщо їм нікуди було поспішати, брали бабу за руку й виводили на протопти, а далі вона йшла вже сама, несучи на вустах лагідну, ніби назавжди зашерхлу посмішку вдячності...

* * *

Душно й солодко пахне в низовому бабиному садку тернів цвіт, гудуть у ньому бджоли з теплого, підсонячного боку та оси, що налітають сюди з лісу попастися. Трапляється їм і в хату до Вуточки завітати. Тоді в ній робиться веселіше, і вже не тхне прілою пусткою, як то буває взимку чи пізньої осені: оси тоненько видзвонюють під стелею, лунко, з розгону б'ються хобітками об шибки або пасуться собі нишком на лаві під образами, де ще з великодня зберігаються у Вуточки блюдце солодкого колива та пригірці недорогих цукерок — може, хтось із малечі нагодиться, то буде чим поласувати.

Іноді приходять Вуточці тоненькі листи з трикутними штампами й перекази — завжди рівно на десять карбованців. Сини писали, що служба проходить нормально, що діти, себто її, Вуточчині, внуки, котрих вона ніколи не бачила, ростуть і що війни — хай мати не турбується — ще скоро не буде. В кінці кожного листа обов'язково приписувалося, щоб мати берегла себе, ходила до лавки не шляхом, а луками, щоб топила в лежанці не лише про сухі

стіш, а й для душку і т. п. А далі, в самому низу, після синівських поклонів, уже іншим почерком писалося: «Дорогая мамаша!!! Примите также привет от ваших невесток Лили и Юси, а также от ваших внуков Жорика и Генрика. Пошляем вам 10 руб. на повседневные расходы. Пока все. Добрачшшшя».

Одержавши листа, Вуточка просила сусідів прочитати його раз і вдруге, потім заходжувалася диктувати відповідь, котра починалася завжди одними й тими ж словами:

«Дорогі мої діти і внучки мої брильянтови. Кланяється вам низенько ваша мати і баба та жде вас у гості хоч на днину, якщо вже не можна вирватись надовше, бо страх як кортить побачити онучків — так кортить, що начеб знялася й полетіла...»

У цьому місці сусіда перебивав Ганну й питався обережненько:

— Як же ви їх, тітко, побачите, невидюші?..

— Так уже ж хоч обмацаю та голосочки послухаю,— усміхалася в стелю стара, аж ніяк не ображаючись на зауваження.

Далі вона сповіщала про те, що недавно присвоїли їй пенсію з колгоспу, дванадцять карбованців, і просила, щоб грошей більше не слали, бо їй вистачить і казенних, а купували собі більше теплої одежі на зиму та харчів «де кращеньких». До лавки ж їй, воля-пемоля, доводиться ходити шляхом, позаяк луки переорали й засадили осокорчиками, так що тепер ніде й квасцю на борщ ущипнути. Однак хай вони лишень не турбуються: якщо мати й вирветься коли-не-коли до лавки по хліб чи оселедець, то шофери бачать її ще здалеку і обминають або зупиняються й тутукають...

І знову клапцалась низенько, тепер уже не тільки синовому сімейству, а й товаришам по службі, «котрі без матерів росли», і знову просила приїхати хоч на днину, обіцяючи внукам новенький рапшчок на рибалку, невісткам — по старовинній вишитій сорочці й по два роменських рушники, «бо вони вже скоро виведуться», а синам церковне повітря в хаті вечорами, настойку й солоного теренцю на закуску.

По тому, як листа було вкинуто, Вуточка заходжувалася чепурити хату: споліскувала цеберку, в котрій час від часу збирався на дні рудий колодязний мулок, мила пахучий вербовий кружок, що пим накривала воду, шкребла стіл, ослони, лави, примазувала долівку, тримаючи віхтя в правій руці, а лівою обмацаючи вже примазане, щоб не

залишити, бува, сухої латки, протирала рушничком кольорові картички, поприколювані до стін акацієвими шпичками. Тільки синових портретів, обіп'ятих вишиваними рушниками, та ще образів не чіпала, боячись звалити додолу, і павучки спокійно засновували їх густою, мов ятеріна, павутиною.

Однак найдужче любила Вуточка той день, коли, за її розрахунками, син уже мав одержати листа і вирушити на домівку. Тоді вона вдягала чистеньку одежу, взувала нові офіцерські чоботи з тупими форменими носками і, прихопивши по ціпку в обидві руки, повагом ішла до лавки по гостинці — пряники, горілку та тверде, як глей, повидло: їй чомусь здавалося, що більш вишуканих ласощів, ніж «фабричне повидло», для невістки й бути не може...

Щоразу, як тільки Вуточка, надибавши стежку, входила в село, її тої ж миті обаранювала малеча, що гралася собі на вигоні посеред будяччя: то пристрояться за бабою і навипиньки, чмихаючи, перекривляють її обережну ходу, то забіжать наперед і висолоплюють їй язика, щоб переконатися, чи такі ж зовсім баба сліпа, чи не зовсім; а то відбіжаться рівно настільки, щоб до них не дістав бабин костюр, і починають тоненько дражнити:

— Вуць-вуць-вуць-вуць...

— Тась-тась-тась...

— Гиля!

Вуточка не сердилась на ту забаву, бо знала, що тим лиш підстьобне, заохотить малечу і тоді від неї не одв'яжешся, а тільки посміхалася в небо або зупинялася й питала:

— А чие це ти таке голосне та бидове, га? А йди лишень, будеш бабі за поводиря! — І йшла собі далі, майже не відриваючи ніг од землі, щоб стежки не загубити.

Коли ж дорогою траплявся хтось знайомий і озивався з привітанням чи отак собі покашлював через тин, даючи про себе знати, Вуточка охоче зупинялася погемоніти якусь часину, бо знала, що її неодмінно почнуть розпитувати, куди це вона вирядилася та по що, то буде нагода й синами похвалитися й порадитись, як його краще гостей почастувати: чи курочку до оцту зварити, чи холодчику до хрону, чи на молошне налягати, бо хто ж знає, що воно руським та ще й городським більш до вподоби.

Якщо на таку розмову нагоджалися жінки, то любенько радили старій і се і те; чоловіки ж охотніше розпитували про сишів: де вони й ким служать, у яких частях і яке получають жалування.

— Та жалування таке, що жити можна,— охоче розповідала стара.— А ким служити, хтозна, що вам і сказати... Грицько, молодший, так той вобщі мовчить, як спитаси, а Мусія, старшого, питалася, то не признається. Ніззя, каже, заборонено. То я вже й не набридала.

— Значить, коло ракет,— робили висновок дядьки і заводили балачку вже про своїх служивих, більшість яких теж «одбувала зверхстрочну», аж доки не доходило до суперечки: один доводив, що його Колько молодший сержант і механік біля танків, другий казав, що це брехня, бо як же Колько може бути механіком, та ще й при званні, коли він тупенький, насилу до сьомої групи доплуганився, та й то військкомат примусив. Що ж він у тих танках пертрас!

Кінчалася суперечка тим, що дядьки нишком зарікалися більш ніколи не здоровкатись один до одного, а той, у котрого був колодязь, забороняв єхидному сусідові ходити до нього по воду...

Тим часом Вуточка, скупившись у лавці, поверталася додому, складала гостинці в чистенько вимитий мисник, приправляла горілку сухими стебельцями «животкової чапюлочі», березовою бростю або ще якимсь, тільки їй відомим зіллям і, заткнувши пляшку ганчір'яним чопиком, ставила її під лаву на покуття — де темніше й прохолодніше.

Так минали дні й місяці, нижче ходило сонце, сивів, наче брався димком, терен у низовому бабиному садку й осипався дололу в перші рапкові приморозки; ночами в хату навідувалася сирість і липла до стін волохатими грибками — тільки тоді стара зрозуміла, що сини не приїдуть, і вперше за кілька років сліпоти заплакала, витираючи більма сухими покарлюченими пальцями.

А якось, уже пізньої осені, прийшов Вуточці лист — як завжди, від старшого, Мусія, бо молодший, Грицько, був на листування юлавий і озивався нечасто. Мусій писав, що вирватися додому за літа ні йому, ні Грицькові не вдалося (начальство не пустило), а невістки та внуки самі їхати не хотіли, бо «какой же им в этом интерес?».

— Одне слово, чужа чужипа... — тільки й сказала Вуточка, навіть не дослухавши листа, і важко було зрозуміти: стосувалося те лише невісток та онуків чи й синів...

І от знову прийшла весна, і знову зацвів тереп у Вуточчиному садку, принаджуючи своїми пахощами ос та бджіл на молоду квітку; прилетіли в село ластівки та лелеки на давні свої гнізда і заходились оповлювати їх; людя шпарували окола, палили за ворітьми торішнє листя — тільки Вуточчина хата, що присіла й почорнішала за зиму ще дужче, стояла посеред того весняного руху й оповлення одинока і теж ніби сліпа.

Та одного разу — це сталося перед самим святом — завітав до Вуточки гість, молоденький солдатик у значках на всі груди та шкіряних рукавичках, хоч надворі було вже тепло й сонячно. Весело привітавшись від порога, гість якусь хвилю мовчав, мабуть, роздивлявся по хаті, потім уже не так браво запитав:

— Тут живе Ганна Кошкалда?

— Тут, сину, тут.— захвилювалася Вуточка, вловивши знайомий військовий дух, що враз заповнив хату.— Проходьте ближчєцько та сідайте.

Солдат обережно рипнув лавою.

— Я, бабусю, од вашого сина, Мусія Прокоповича, привіт вам привіз,— сказав і коротко, невміло зітхнув.— А ще ось гостинці тут, бабусю.

— А... сам же він, Мусій,— тихо спитала Вуточка.— Чого ж він сам не прискочив?

— Йому, бабусю, зараз приїхати ніяк не можна. Він у нашому полковому оркестрі — перша труба, грати на параді буде...

— Он як...— чи то здивувалася, чи то зпїтилася Вуточка й довго мовчала потому. Коли ж відчула, що гостеві, мабуть, незручно сидіти отак мовчки, спитала: — А ким же Грицько, молодший мій, числиться, не чули?

— Він уже давно демобілізувався,— охоче пояснив солдат,— і зараз працює в охороні десь на заводі, точно не скажу...

Потім солдат пішов. А Вуточка ще довго сиділа самотиною у напівтемній хаті і вперше за багато років відчула, як усе її тіло наливається незнайомою досі зморою і немовби терпне.

Та ось, нарешті, сонце сіло так низько, що зазирнуло в бабині вікна, ласкавєнько полоскотало старій щоку, зогріло темні прожилки на руках і сховалося за річкою, поставивши над Княжою Слободою високий рожевий стовп.

ОБНОВА

Купаюся в річці поміж лататтям. Ряска лоскочеться, гусяче пір'я плаває попід берегами, на мліні,— вода там гаряча і м'яка, як дощове літепло,— а по мосту люди йдуть, базарові. Малеча гукає до них з річки:

— Тітко, чуєте, тітко! Дайте базарового!

Дядьків не чіпають, бо ті сердитіші та й не з нашого села, а з Опішні — у нас їх називають «горщешниками». Везуть хурами горшки, пересипані половою: не розпроділися, того й тверезі всі і небалакучі...

Сунуть люди та й сунуть, гурточками й поодиноці — мовчки: немає базарового. Хитається під ногами й колесами вутленький місток — улітку він завжди хитається, а взимку ні, бо палі обмерзають до самого дна.

Аж ось і мати йдуть. Піджачок сіренький у смужку, хустка, чоботи, спідниця — все старе, а кошик новий, жовтий, з рогозу.

— Мамо, мамо! — кличу, підпливаючи до мосту. — Чого ви там пакупили?

А вони стали, кошик до ніг притулили, посміхаються невесело.

— Та нічого такого, — кажуть. — Кошик ось і калощі тобі. Вдягайся, підемо додому обідати, та приміряєш.

Пливу сажнями до берега — це мене тато, як ще живі були, сажнями навчили плавати, — хапаюся руками за теплі верболозові коси і видираюся на кручу. Потім швиденько вдягаюся.

Сорочка на мені — аж торохтить. Дебела одежина! Нощу вже п'ятий рік, і не рветься, бо з плащ-палатки. Оце, буває, мати виперуть, поставлять на спориші посеред двору сушити, то вона й стоїть, як жлукто, і не падає. А як вітряно, то ще й гуде потихеньку...

Вдягаю сорочку, тремчу, аж зуб на зуб не попадає — перекупався. Тоді довгенько витанцьовую на одній нозі, доки в холошу влучу, а заодно ще й приказую, щоб вода з вуха вилілася: «Коту, коту, вилий воду — чи на дощ, чи на грім, чи на блискавку...»

Штани в мене чудні. Привезли оце якось у лавку картинки всякі — на тій сливи намальовано, сині, великі, як воляче око, на тій груші червонобокі в листочках — і матерії сувій для пайщиків: одна смуга зелена, друга сиза,

третя теж зелена, четверта теж сиза... Так мама й пабрала. «Парубчак уже,— сказали,— пора штащі шить із сиравжньої матерії».

Понесли кроїти, а дядько Чмут, кравець, подивились-подивились на ту матерію та й кажуть: «Оце, Прісько, як хочеш: або зверху до паху буде зелене, а нижченько сизе, або одна холоша буде сиза, а друга зелена. Так що вибирай».

Мати зітхнули й сказали: «Та хай уже буде одна така, а друга така».

Натягую штани і попадаю спочатку в зелену холошу, а потім у сизу. Зелена трохи ширша, видно, дядько Чмут десь не так різнули — старі вони вже, підсліпуваті, та й рука нетверда.

— Змерз? — питаються мати з мосту.

А качки попід очеретами: ках-ках-ках... — наче реготять. Хіба ж парубки мерзнуть? Це мама частенько мені кажуть. А я сміюся сам собі, червонію та й думаю: який там парубок, як у мене холоші неоднакові!

Збігаю на міст. Дошки гарячі, пахнуть сіном, дьогтем і трухлявиною. А мама рушник з кошика — рвиць:

— Оце тобі обнова,— кажуть і цвітуть: раді.

Зазираю в кошик, а там калози. Головами на мене блись-блись. Нові, аж сміються.

— А вони однакові?..— питаю.

— Авжеж. Одинадцятий номер.

— Так великі ж...

— Нічого. Якраз на валянки. Пошиємо на зиму з отої татової діжурки — я вже й клоччя напирала,— та й поситимеш.

— А зараз як?

— А зараз... — мама трохи зпїтилася,— а зараз напхаємо чогось у носки, то не спадатимуть. Вдень босенький побігаєш, а ввечері, до сільбуду, взуватимеш.

— Та, мо', коли і взую... А так — чого мені до того сільбуду?

— Отакої! А Наталя ж? — шепочуть на вухо, всміхаючись.— Невісточка ж наша.

— Та,— кажу,— гетьте...

Хоч самому так радісно, так солодко. Невісточка... Може, й справді, хтозна. Як їй тато з війни й самокатку привіз, женську, без рами, і на плаття, і на спідниці, і хрому на чоботи, і годинничок маленький на руку... А в мене ж ото штани смугасті й сорочка-горохтун. Хтозна.

А мама:

— Бач, засоромшлося парубча...— і «брехушку» мені пальцями лоскочуть, наче я маленький.— А ти,— сміються,— сором'язливий, як і тато. Колись — тоді тебе ще й на світі не було, ну ось-ось мав знайтися — пригорнув мене до себе та й каже: «А я тебе, Прісю, боявся. Оце, було, побачу в сільбуді й кажу собі: от зараз візьму й підійду,— а сам і з місця не зрушу. Так ноги й в'януть. Тоді починаю лічити: раз, два, три... І так інколи до сотні, а все не насмію». Й регоче, було. І я сміюся, бо такі ж я перша до нього підійшла...

Мама зітхають, і ми довго йдемо мовчки. Я знаю, про що вони зараз думають, і не хочу заважати їм. Толочу босими погами прив'ялу гарячу траву в покосах, з неї раз по раз вилітають великі й дрібні, руді й зелені коники, хурчать крильцями і знову зникають, ховаються. Над лужками стоїть волога отав'яча задуха, хоч сонце вже й не пече, а в лузі поміж верболозами миготить павутиння, жовтіє майже стиглий хміль — скоро осінь...

От уже й хату нашу видно. Щоправда, не нашу, а покійної баби Погончихи. Бабу не вбило — сама вмерла, бо її так довго жила: дев'яносто дев'ять років і шість місяців. Оце, лучалося, йде селом, згорбилася, аж ціпок у підборіддя тиць, тиць... Маленька така, як вузлик. І хата в неї була маленька й теж стара. Прожили вони один вік: баба сто років, і хата сто років, баба згорбилася, і хата згорбилася. Потім баба вмерла. Якраз під війну. Несла з низу гарбуз, спіткнулася, впала і вмерла. А гарбуз покотився вниз і шубовснув у криницю. Тоді в ній ще вода була — холодна та чиста, і на березі по вінцях м'ята росла, а тепер тільки жаби живуть, мулок допивають, та вільхові горішки плавають...

Звідтоді ми й живемо в бабиній хаті, бо нашу розбомбило. Поночі у нас завжди: стріха низько, вікна теж, улітку кропивою заростають, а взимку їх снігом замітає. Оце, буває, побачить курка якусь мурашу на шибці, підбіжить та дзьобом у скло тук-тук. Наче гості. А де в нас ті гості візьмуться?..

Сідаю обідати, а стіна на покутті випнулася, підпирає мене до столу і полускує десь усередині. Мабуть, вона скоро впаде. Можна б стіл відсунути далі, та з місця не зрушається: ніжки вмазані в долівку ледь не на чверть — скільки разів баба примазувала хату за свій вік?

Однак думати мені про це ніколи, бо мама вже якусь побовтюшку на стіл ставляють, і я припадаю до неї з ложкою.

А їм петерплячка. Дістають з кошика обнову та:

— Ну ж бо, примір.

Хтозна, що їй робити: і їсти хочегься, й калоці прибути кортить.

— Ось ми по-городському зробимо, — обіцяють мама, довго нишпорять у запічку і дістають звідти панчохи. Халявки в них ще сякі-такі, а там, де були ступні, саме рам'я. — Зараз ми двох зайців уб'ємо: халявки, де ціліші, попідв'язуємо — під холошами воно не видно буде, а оце, з діромачням, у носок заховасмо. От і не спадатимуть.

Доки злаштувалися, сонце за байрак скотилося. В хаті од заходу зробилося червоно й прохолодніше, перестало луццати в стінах, — певне, шашіль поснула, — горобці понід стріхою запурхали, вмощуючись на ночівлю. А надворі по небу — багряне мереживо, деркачі в лазу турчать, ластів'яччя поміж дворами в'ється — незабаром йому відлітати...

І враз мені так сумно стає, так незатишно, ніби я оце востаннє йду селом у великих нових калошах, що з незвички трохи водять мене по стежці, — ніби й мені скоро теж кудись відлітати...

Йду до мосту, де парубота збирається. Парубота — це такі, як і я, тільки холоші в них однакові та попідстригані вони чепурніше, без покосів на потилиці, як оце в мене, бо ж у них дядьки, діди, у декого навіть батьки с, а ми з мамою самі вже сьомий рік.

На греблі, біля пожежного ящика, з котрого дівтора вже давно виносила пісок на хатки, зборище: хлопці сидять на перилах, розхитують місток, дівчата верещать, наче їм і справді страшно. Від води холодком тягне, туманець понад купцями лепехи моститься — тепла піч буде.

От уже й пісні хтось заводить:

Ой, у полі корито,
Ой, у полі корито,
Ой, у полі корито,
Повне води наліто...

Це хлопці. А дівчата, знаючи, що далі слова пісні буде нібито ненароком перероблено на сороміцькі, грубі, спішать перебити хлопців і починають свої:

Біла кофта, чорний бантик,
Ох, зачем розв'язував?
Я любила тіб'я тайно,
Ох, зачем розказував?..

Мене вже помітили, гукають:

— Егей, Ванько! Іди швидше, бо пікому хтору брать.
— Го-го-го!

— Ха-ха!

— Тепер ми дамо!

І враз у гурті знишкли, притислися до перил. А я вже зірвався був бігти і теж став: мостом, поминаючи гурт, ішла Наталя, а поруч з нею — батько, завжди похмурий, з приплющеними очима, наче боявся, що в них хтось колись загляне. Він ніколи не повертає голови до людей, коли проходить мимо, і ніколи не каже повністю «здрастуйте» або «добридень», а каже «ндра» або «дрень».

Я його не соромлюсь, як інші хлопці батьків своїх дівчат, я його боюсь і намагаюся обходити. Особливо після того, як він колись викликав мене до себе в кабінет і сказав, заплющивши очі:

«Поганай у райком комсомолу і скажи, щоб виписали тобі путівку на стройку нафтопроводу. Хоч па штани зробиш... Та гляди бовкни, що твій батько в полоні був, то ще й не пошлють».

«Тато вже три роки, як загинули,— кажу,— при чім же тут вони?»

А він: «Ну якщо ти такий розумний, то виходь завтра па свинарник».

З того часу і по сей день він до мене ні разу більше не обізвався, навіть свого «ндра» не сказав. І зараз не скаже, хоч і з Наталею.

Як би мені їх обминути?..

А вони вже близько. Від хвилювання я не бачу їх, тільки чую, як порипують його чоботи і хльоскає по халявах цупкий німецький плащ — наче туман мені в очах став. А коли вони порівнялися зі мною, я кинувся мимо них до гурту, немов страх поспішаю, але не зробив і двох кроків, як спіткнувся, зашкопиртав, калоші мої поспадали й посунулися з греблі, а панчохи, саме рам'я, розмоталися на півдороги, як гадюччя.

Я ще встиг помітити, як Наталя низько нахилила голову і сказала, мабуть, згарячу, проте дуже тихо: «Здрастуйте...» А він бгикнув, позирнув на панчохи, знову заплющився і порипів чобітьми геть, глухо кинувши Наталі якесь слово. Я не почув його. І взагалі вже нічого не чув, крім тиші, що враз запала в гурті на мосту, і гупання власного серця.

Потім сталося те, чого я згодом і сам не міг збагнути, бо не знав, звідки воно взялося: я вхопив грудку, крикнув: «І-і-іх!» — і доки вона летіла, волав:

— Так вам смішно? Так вам — потіха? То нате вам, соббаки! Н-на!

Грудка влучила в Паталіну голову. Я почув, як вона зойкнула, як здивовано і злякано зойкнули на мосту, як загупали по моїй спині його важкі кулаки, забиваючи мещі дух, а від мосту хтось топенько й не дуже рішуче гукав:

— Як вам не соромно, дядьку? Як вам можна!.. А ще..

Потім хтось надівав мені калоші, тихенько плакав і шепотів:

— Навіщо ти його, Ванько, займав... Навіщо?

— Ех, чудопал!..

НА ПЕРЕКАТІ

Німий сидів у човні й важко відсапувався. По його твердих, як жорнове каміння, грудях, налитих дикою молодією силою, скочувалися крапельки води; вони поблискували в густих, зведених до перенісся бровах і на плечах, що вичахали від недавньої ще напруги і ледь помітно тремтіли.

Німий діставав з рубцюватого піщаного дна на перекаті круглобоке, одшліфоване бистроводдям каміння, човном возив його до берега і складав попід кручами — те каміння мало стати фундаментом майбутньої хати. Чиєї саме — німому було байдуже: йому були потрібні гроші.

Над річкою стояла тиша, тільки коли-не-коли в лісі диркотів на сухому довгому сучку дятел — чи то кликав самицю, чи то бавився, скупаний сонцем, — густо гули оси, що поселилися торік у старих вербових дуплах над самою водою. Човен, прип'ятий ланцюгом до шелюжиння, трохи водило по завороті, притискало бортом до берега і знову тягло на бистрину; вода на перекаті ледь чутно шепелявила, тручись об високі чорні валуни, і пахло криничною свіжістю.

Німий нахилився до корми, де лежала його одежа і в'язочка осоки з пляшкою молока всередині, дістав звідти холодну червонобоку кислицю і став їсти, важко рухаючи враз отерплими щелепами.

З-за кущів на кручі долинули людські голоси — чоловічий і жіночий, зарипіли на твердому піску колеса і кіпські копита, однак німий того не чув, а видобув з картуза цигарку, скручену ще на березі сухими руками, і закурив, затягаючись з такою силою, що йому аж щокі западали двома глибокими ямками.

Підвода зупинилась якраз напроти човна, і згори загукали:

— Ага-га, Павлентію! Де ти с?

Потім шелеснули куші, з кручі покотилися і забулькали коло човна грудочки землі — тільки тоді німий озирнувся, широко заусміхався дядькові, що стояв угорі з батоном за халявою, і показав на мигах, що він, мовляв, відпочиває, а каміння вже натяг — ондечки воно. Виплигнув з човна і заходився викидати валунці на кручу, напружуючи кожен м'яз, кожну жилочку на засмаглому, зрошеному бризками тілі й показуючи на пальцях, скільки коштів кожен валунець: оцей, менший, пудів на три (три пальці), — тридцять копійок, а оцей, більший, пудів на чотири (чотири пальці), — сорок копійок...

Дядько з жінкою клали по одному каменю на лантух і, згорблені, хекаючи та заточуючись, зносили до підвода. А німий, дивлячись на них, сміявся, прицмокуючи язиком, і співчутливо кивав головою. -

Коли розраховувались, дядько довго длубався в кишенях, зітхав, наморщував лоба, перемацуючи мокрі, пожмакані, обліплені тютюновою потертою карбованці, і клав їх у широкую Павлентієву долоню, приказуючи весело скоромовкою:

— Двадцять камінців по тридцять копійок — це два карбованці. Та п'ять по сорок — руб сорок... Так що якраз на півлітра! Бери — і по руках! Де наше не пропадало...

Німий, вдаючи, буцімто невдоволений, сердито поводив плечима і йшов до човна, а коли підвода рушала, доганяв дядька, тицькав йому карбованця здачі, весело сміявся очима й гучно ляпав його межі плечі: мовляв, Павлентій зайвого не бере, — хоча й знав, що одержав лише половину заробленого...

Йому було потрібно лише два карбованці — на вечір. І він щодня терпляче ждав тої миті, коли сонце торкнеться гори по той бік річки, під кручами в тіні задзижчать комарі, а оси зникнуть у дуплах, заснуть, тоді приковував човен і луками навпростець ішов до села, посвистуючи на лелек, що цибали поміж покосами сіна, та ганяючись за ящірками, щоб хоч одна покинула хвіст...

Дома він одягав чисту сорочку, що аж рипіла на його натруджених м'язах, суконне галіфе, хромові чоботи і йшов до лавки.

Купивши чвертку і сто грамів дорогих цукерок, німий ховався тут-таки ж, у лавошному дворі, за хуру ящиків та порожніх бочок з-під гасу, навхильці випивав горілку

і, загорнувши цукерки в холодний лопух, щоб не розтали в кишені, йшов до клубу. Там уже грали на баяні, танцювали на круглому цементованому тічку і витриндикували частівок, завезених студентами, що приїздили недавно цюлоту картоплю.

По проспекту ветер ввет,
Время к ночи клонится,
Парень девушку целует —
Хочет познакомиться...

Німії одразу впізнавав свою дівчину, натоптувату рожевоцоку Ганю, міцно брав її за руку і виводив з кола. Галя потихеньку сміялась, лескотно ялось і м'яко, пробувала для годиться випручати руку, а коли відходили від гурту і світло, що падало з двох стовпів на тічок, лишалося позаду, припадала голівкою до його плеча і заплюшувала покірні лагідні очі: веди, мовляв, куди хочеш, куди заманеться...

Потім вони ходили луками, їли цукерки і обіймалися посеред пахошів скошеного сіна, аж доки на сході не займалася велика, як яблуко, досвітня зоря...

А другого дня німії знову вергав каміння або викопував з круч над водою чорні, важкі, немов одліті з чавуну дуби, підмиті рікою ще кілька століть тому — місцеві теслі розкошелювалися за ті дубки іноді на десятку, а то й на дві, бо з них виходили добрячі меблі, лутки, одвірки, а якщо дуб траплявся довгенький, то й сволоки, — перевозив човном сіно з лісового берега на присільський або трусив кислиці на узвар про зиму, заробляючи собі на вечір два карбованці, а то й більше — аби до лавки було з чим сходити...

Однак сьогодні Павлентій не поспішав додому, хоч сонце вже давненько зайшло і вода на переказі зашуміла тихіше й потаємніше, а попід кручами в заворотях, де попочіше, почали скидатися соменята.

Німії чекав на свого давнього ворога — колишнього об'їждчика, потім голову кооперації, потім заготовача ясьц та приймальника металобрухту — нинішнього лісника Захарія Шашла.

В полудень, відпочиваючи у човні на сіні, котрим було вислано днище, Павлентій бачив, як Шашло, з ружжом за плечима, перехопився лісницьким човном через річку і зник у шалині — видно, пішов на колгоспну пасіку, до котрої, як господар лісу, підставив і своїх три вулики...

Та раптом він знову вискочив на кручу, постояв якусь хвилю нашорошившись і притьмом кинувся за куц.

Незабаром неподалік від нього заворушився у верхів'ях верболіз, і на берег вийшло двійко хлоп'ят з в'язанками обчухраного шелюгу за плечима — мабуть, на верші¹ або кошики порізали. Вони прошкували прямо на засідку, про щось розмовляючи і сміючись.

Німий підхопився з днища і, вчепившись руками в борти, увесь напружився, немов звір перед стрибком. З горла у нього вирвалося щось схоже на клекіт старого припуття, але хлопчики на тому боці не почули його. І в цю ж мить з-за куща, під котрим засів Шашло, вихопилося полум'я; блискуче проти сонця тиховоддя вкрилося великими й маленькими колами — то сплеснулася від пострілу риба. Хлопчики отетеріло зупинилися, кинули в'язанки — по десятку хворостин, стрибнули з переляку у воду, і течія понесла їх униз, до перекаату. Шашло вискочив із засідки, кричав їм щось і розмахував дробовиком, потім забрав шелюг і пішов геть.

Німий, різко палягаючи на весло, погнав човна за хлопчиками, легко, одною рукою, повитягав їх з води, висадив на берег і, доки вони підтюпцем бігли до села, хляпаючи мокрими холішками, задумливо дивився їм услід, і в горлі у нього перекачувалися якісь ніжні, нікому не зрозумілі звуки...

Тепер німий сидів у човні й ждав, коли Шашло повернеться, ще й сам не знаючи, як помститься йому — і за себе, і за хлопчиків з великими переляканими очима та мокрими холішками, — ждав, забувши навіть про Ганю, і про чвертку, і про запашні ночі посеред лук з великою, як яблуко, зорею край неба...

* * *

Те сталося давно, коли німому було десять чи одинадцять років, коли він, як і всі діти, пас череду і, як усі діти, бігав на стернища по колоски.

Осінь того року випала дощова, вимочені й підпалені сонцем стерні зчорпіли, колоски лежали на землі, немов упечатані в неї — так їх прибило зливами, — і вже ось-ось мали прорости, бо пахли солодом. Павлушко збирав їх у старенький лантушок, натоштував погою, щоб заодно вони й обмочувалися — дома буде менше роботи, — і знову збирав, рачкуючи від колоска до колоска і грузнучи коліннями в пухкій проволоженій землі.

¹ Верша — один з видів ятера, сплетеного з тоненьких лозинок.

Далеко в степу за ожередами соломи вставала, вищала й розпухала чорна грозова туча. Вона раз у раз заюшувалася червоними блискавицями, а грохи перегадом над стернями прокочувався грім — глухий, далекий і нестрашний. Павлушко поспішав, бо лантух був іще не повен, а туча насувалася швидко — тому він майже не підводив голови, похапцем вибирав з-поміж пожухлих стернин важкі, одсирілі на дощ колоски, аж доки йому боляче, наче вогнем, обпекло спину. Павлушко упав з переляку на землю: подумав спочатку, що його вдарила блискавка, а коли глянув гарячими од сліз очима вгору, то побачив верхи на коні колгоспного об'їждчика Захарія Шашла з батіжком в одній руці і з кількома порожніми мішечками в другій, — знову зіщулився і припав до землі, як перепеля. Захарій щось кричав і гарцював навколо нього, а коли замахнувся вдруге, Павлушко підхопився на ноги і, волочачи за собою лантушок, щодуху побіг до села.

Дома він не плакав і не жалівся матері, а обмолотив качалкою колоски, провіяв на поривчастому передгрозовому вітрі зерно і забився за піч, навіть не повечерявши. А вночі, перевертаючись з боку на бік, сичав, скімлив від болю і гарячково, спросоння дряпав нігтями стіну...

Відтоді німий, забачивши Шашла, не усміхався до нього довірливо і лагідно, як то робив при зустрічі з односельцями, а зводив до переніся густі широкі брови і зорив на колишнього об'їждчика такими дикими, недобрими очима, що той аж не витримав якось, ухопив хлопця за плече і, повернувши до себе обличчям, сказав:

— Ти ди', яке скажене та злопам'ятне! Пойми, дурнику без'язикий: сказано мені було гнать — я й гнав... Усіх, пойми, всіх! Кхе-хе... А ти думав, тільки тебе? Всіх, брат, усіх... Ну от бач! Приходь, я тобі солодких яблук натрушу... І свистун зроблю. То хоч свистітимеш, якщо вже бог речі позбавив...

По тому, як він улесливо сміявся та прицмокував товстими, мов кінські п'явки, губами, і по тому, як запобігливо зазиравав йому в очі, німий зрозумів, що Шашло боїться його — тоді вже міцного, дебелого хлопчача — і хоче помиритися.

З того часу він уже не позирав на Шашла спідлоба недобрими потайними очима. Тепер у них було більше зневаги. Але й усміхатися — єдине, чим німий виказував свою симпатію до знайомих і незнайомих, — теж не усміхавсь, а дивився здебільшого кудись мимо Шашла...

На річку налягла ніч — суха і тепла, як перед грозою. Сміливіше почали скидатися соми, ляпаючи хвостами то там, то сям; зашелестіли крильми якісь нічні птахи, а німий сидів у човні, пильно вдивляючись у протилежний берег, увесь напружений і зіркий, як беркут на полюванні... Потім тихо причалив до лісного човна, котрий ніколи ніким не приковувався, і, зіпхнувши його з берега, пустив за водою. Човен одразу зник у темряві, і було чути, як він лунко бився на перекаті об каміння, тріщав, а затим похлинувся водою, і на річці знову стало тихо. Німий пристав до свого берега, якраз напроти того місця, звідки мав з'явитися Шашло, і запалив цигарку.

Невдовзі на протилежному боці шелеснули куці, й на синювату при зорях піщану косу вийшла чітко окреслена людська постать. Німий одразу ж помітив її і рвучко, глибоко затагся цигаркою.

— Х-ет, чорти! — пробубонів Шашло. — Знову зцибрили човна... Шукай тепер... Ей, хто там блискає? Ану, келиш перевези! Це я, Шашло, лісник!..

Павлентій відчув, що його кличуть, проте не поспішав, а раз по раз пахкав димом і недобре посміхався в темряву.

— Он ди', чи не німак, бува? — здогадався Шашло, підкинув рушницю і вистрелив.

Тільки тоді німий відштовхнувся веслом од кручі і, беручи трохи проти течії, рушив до протилежного берега.

— О, я ж бо й знав, що це ти! — зрадів Захарій. — Кричу, кричу, а ти, брат, ні гу-гу...

Він ухопив човен за носок, стяг на косу, потім обережно вмонівав у сіно глечик — Павлентій здогадався, що то мед, — укинув два кулики шелюгу, зв'язані тепер в один, і, розхитуючи човна, усівся сам.

— Паняй, — махнув рукою.

Німий вигріб на течію, поклав весло на коліна, і човен, набираючи швидкість, боком пішов на перекат.

Сходив місяць, і було видно, як над водою струмує прозорими пасомцями молоденький туман, а в кущах зблискує дрібна, ще недорідна роса... Сомки вже не скидалися й не чмокали попід берегами — злякалися світла.

Шашло спочатку сидів спокійно, гадаючи, що Павлентій хоче висадити його якнайближче до села, одначе, коли до перекату лишилося вже палицею докинути і вода під

човном зловісно засичала, бо тут було мілко, став навколішки і закричав:

— Ти що, здурів? Верни до берега! Верни, кажу, зара за німа!

Павлентій спритно виплигнув з човна, хитнувся від натиску сильної течії, що аж підламувала йому ноги в колінах, проте не впав, а лише сперся на весло, відчуваючи, як ступні занурюються в холодний різучий пісок. Він бачив, як човен — його човен! — ударило кормою об валун, окрутило, знову вдарило і ще з більшою швидкістю понесло на цілу низку каміння, зеленкуватого при низькому місяці.

— А-а-а...— несамовито заволав Шашло уже десь далеко вниз. Потім звідти долинув тріск, буйне, переможне завивання течії, котру ніби враз перетнули греблю, і все стихло.

Німий вибрався на берег і сів на кручі.

Трохи переогодом повз нього, тоскно підвиваючи і схлипуючи, пробіг Шашло. У цівках дробовика, що теліпався в нього за плечима, хлюпотіла вода.

Незабаром у селі завалували собаки і довго ще не вгамовувалися. Але німий того не чув. Він дістав з картуза кисет, шматок газети і заходився крутити цигарку спокійними, безтрепетними пальцями.

ДЯДЬКО НИКІН

Виходимо з двору вдосвіта. У селі ще ні в кого й не світить. Тільки де-не-де на стовпах уздовж вулиці лампочки ліниво-жовто поблискують на ранок. Дядько Никін відчиняє ворота, прикручені до стовпців іржавим дротом так, що їх треба трохи піднімати, бо інакше з місця не зрушиш, а я тягну тачку з нашим товаром — свіжиною: закололи вчора кабана, то повеземо оце на базар у Полтаву.

За селом я трохи наджидаю, поки дядько впорається з ворітьми, а далі дупимо тачку вдвох. Дядько Никін у новому, виїзаному, як він каже, протезі, взутому в черевик, теж новий і рипучий, і без цівка, то дуже пришкапидбує: дишло смикається управоруч і тачку водить. Отак і плуганимося селом, як два необ'їжджених бички в ярмі, дядько рвицькає дишло на себе, а я заточуюся, бо в руці слабший за дядька, та рвицькаю на себе.

— Якби попутна машина трапилась, то краще,— міркує дядько вголос.

Це так, аби не мовчати. А спитай у нього, чому краще «попутною», а не автобусом,— не скаже, бо й сам не знає. Однак я таки питаю.

— Того краще,— каже дядько,— що... краще.

Ну от, я ж так і знав!

Під ногами в нас та під колесами тачки полускус мерзле, прибите інеєм листя, шурхотить тверда найжачена трава, теж біла, з темним од морозу прозеленцем, а по хлівах та горищах по всьому селі співають півні — вже по-зимовому, хрипкувато.

Можна було б, звичайно, побазарувати й дядьковою машиною, інвалідською, так несправна ще з літа. Щось там дядько так одрегулював у моторі (він каже: «мóтор»), що як заведе, то дим валує, мов із цегельні, й огортас всю машину. А він ще й гукає з кабіни:

«Ану лишень, плем'яшу, подивись, який там дим!»

«Чорний!» — кричу на весь куток, бо треба ж гуркіт перекричати.

Дядько Никін глушить мотор, вилазить із кабіни й з виглядом механіка-аса прорікає:

«Значить, бензин старий. Треба заливати пового, а його катма».

Або:

«Значить, карбюратор підгуляв. Треба знімать та нести хлопцям у табір, хай ладнають».

Знімає й несе. І я вже наперед знаю: по дорозі в табір він зайде до лавки за чверткою, зміркувавши, що «дурно музика не грає», а ввечері повернеться трохи папідпитку, з «настрoєним» карбюратором, довго порпатиметься, доки прилаштує його на місце, і нарешті скаже, виважуючи протез у кабіну:

«Ану, Ільку, штовхни, спробуємо завести».

Тоді я впираюся руками в зарослий пилюгою задок машини і кроків з десяток пхаю її до Вишневого ярка, а далі вона котиться сама. чмихаючи холодним димком меїї в коліна. Буває, що й заводиться. За такої удачі ми, весело вигукуючи один одному на вухо, що таки наша взяла, вилітаємо на повному газі з ярка в степ і робимо «обкатку», доки набридне. А буває, що машина скочується в ярк, так і не завівшись, бо, як виявляється потім, дядько Никін забув увімкнути «зажигання»... Тоді ми або ж кидавмо її в ярку, або ждемо, доки з молочарпі повертатиметься

двокінкою наш сусіда, молоковоз,— той уже не відмовить, притягне її до двору.

І так щоліта, од початку й до кінця моїх вакацій, хіба, мо', автоінспектор відбере у дядька права за якусь там провину. Тоді машина безвиїзно стоїть у дворі, накрита од дощу й сонця старими куфайками та витертими до фіолетового блиску тітчиними плюшками, а дядько нудиться без діла та метикує, яким чином визволити права.

Та визволяти їх не доводиться, бо інспектор — паш дільничний — незабаром сам приїздить мотоциклом до двору, віддає дядькові права й каже:

— Тільки ж смотріть мені, Христофоровичу, щоб більше не повторювалося, щоб — гарантія. А то як же це так: уключили левий поворот, а жарите прямо...

— То я ж забув, що влючив його, ще як виїжджав із двору, хай йому абищо! — покаянно вигукує дядько Нікін, і вони йдуть у хату. («Загляньте ж хоч, як ми живемо», — припрошує дядько)...

З'їжджаємо з кладовищенського піщаного косогору. Пісок примерз, узявся зверху тонкою скоринкою й шахає під ногами — ламається. Крізь ріденькі сосни попереду прозирає східень — вузька білувата смуга з ледь помітним рожевим пружком угорі. Розвидняється.

На зупинці анікогісінько. В сільбуді, що навпроти, — поночі, і він був би схожий на покинутий барак, якби обіч нього 'в березах не світилася між голим віттям червона кулька на пам'ятникові полеглим воїнам — звичайний плафон, пофарбований у червоне, під яким горить лампочка. То — Вічний вогонь. Коли електрики чогось там вимикають з лінії паш куток, гасне й Вічний вогонь — немовби на відпочинок...

Не встигаємо ми з дядьком скинути лантух із свіжкою й закотити тачку за сільбуд (тітка витопить та прийде забере), як од мосту, повівши фарами по верхів'ях тополь, гурчить машина. Дядько Нікін, за кожним кроком послаючи праве плече вперед, виходить на асфальт, махає рукою і каже так, немовби шофер те почує:

— Двох... до Полтави... підкинь... що тобі... трояк на дорозі валяється?

Машина скрипить гальмами, з кабіни, блимаючи цигаркою, лінькуватو питають:

— Куди?

— До Полтави, кажу... — рипить протезом дядько, — трояк даю... А як до базару підкинеш, то ще й на «Біломор» доточу!

— Давайте, тільки в кабіну хай сідає хтось один, більше місця нема. Там у кузові солома й кожух, то не пробере. А проте — дивіться.

Вже на ходу дядько Никін подає мені з кабіни через вікно свою товстувату цупку діжурку й гукає:

— За кабіною, в затишку лягай, та гляди, щоб діжурку не знесло вітром, бо тоді виторгуємо чортів пляшку!

Я роблю в соломі кубло, накидаю на плечі поверх куфайки ще й дядькову діжурку, таку важку, що її ураган з місця не зворухне, ноги вкриваю водієвим кожухом — він міцно пахне бензином та холодним хутром — і блаженно заплющую очі: од того, що над моїм затишком гуде вітер-свіжак, а мені тепло, як у тій казковій рукавичці; що дорогою бачитиму все довкола, бо так люблю цей шлях — од села до Полтави. Я й зараз, із заплющеними очима, бачу, як на дротах від стовпа до стовпа куняють синьокрилі ракші, прошмигують через дорогу підняті світлом од фар нерелякані зайці, як проносяться повз машину жовтолисті дубки та осокори — печальні знамена осені... А ще в мені й досі живе од учорашнього дня оте велике торжество, як по всьому селу ще з досвітку то там, то там шугали вгору червоні проти синього-пресинього неба стовписька полум'я, поміж дворами тягло уже напівзабудим, аж солодким околотяним димом — колійське свято! — а дядько Никін, веселий, осяяний багаттям, шаркав ножем об брусок і наспівував, мов той язичник:

Зарізали,
зарізали,
зарізали кабапа...

У настрої він завжди наспіває те, про що думає. Якщо, приміром, йому треба в магазин, і справна машина, і гроші, то, одягаючись або шукаючи в коробочці з тітчиними нитками ключ од «зажигання», він неодмінно приспівуватиме:

Поїдемо,
поїдемо,
поїдемо в магазин...

І то не тому він такий веселий, аж ва пісню зривається, що купить у магазині якусь там абишицю, — пі: тому, що поїде... Урочисто отак вийде у двір до машини, постукає ціпком по манюніх скатах (з цього дядько Никін завжди починає ритуал поїздки), тоді сідає в кабіну і... Пі, одразу він не заводить мотор, а сидить якийсь час нерухомо,

зосереджено осмислюючи, що за чим має робити водій, тоді по-молодецькому збиває бриля на потилицю, кидає в зуби лавошну цигарку і каже:

«Одчиняй, Ільку, ворота́ — їде пан сирота!»

Коли ворота одчинено, машина, завиваючи, як аероплан, робить кілька стрибків, вилітає повз мене на вигін, блиснувши червоним оком «левого повороту», і мчить селом з таким ревом, що кури та гуси не біжать з-поперед неї, а летять...

Не повернеться дядько Никін, звичайно, аж до самого вечора. Тоді ми з дядиною по черзі бігаємо до воріт виглядати його, розпитуємо перехожих, чи не бачили отакої й такої машини, і часто дядина каже:

«Ні, він таки своєю смертю не вмере... Мислимо, га, як в о н о отак прудко бігає, спробуй його вдержати, та ще безногому!»

Однак усе кінчається добре. Дядько Никін повертається живий-кріпкий, ще й з хабаром: десятком груш або яблук, кавуном чи вузликом в багажнику.

«О, а то що?» — одразу ж накидається на нього дядина, киваючи на вузлик.

«Мак!» — весело одказує дядько.

«Де ж ти його взяв?»

«Та де — заробив. Думаєш, дурно хтось дасть? Хе-хе, гляди, бува! Під'їхав до сільбуду, а там баба якась на клунках сидить. «Вам куди?» — питаю. — «До Човнової, сипку». Дивлюся: старе, немічне, автобуса вже не буде... «Сідайте», — кажу. І одтарахтарив. Привіз, а вона мені — маку. Не беру — обижається. «Скоро маковія, паробите шуликів та й мене, стару, згадасте». То я й узяв. А чого? Дають — бери, б'ють — тікай!»

Усі ті дядькові шоферські чудернацтва тітка залюбки вибача, бо він таки частенько потура її примхам. Прийде, скажімо, звідкіля чи приїде, тільки-но в двір, а тітка:

«Никоне, Никоне! Піди вилай Одарю, бо сьогодні од її курей на грядках одбою не було».

Дядько Никін мовчки приставляє ціпок до призьби (без ціпка він, як дитина, немічний), підходить до сусіднього тину і, байдуже йому, у дворі Одаря чи в хаті, слухає його чи ні, поволеньки заводить:

«Ти, Одарко, — скік-ки разів тобі було казало? — той... курей у грядки не пускала б. Того, що, як не кажи, а шю-ду роблять, та ще й немало. Скік-ки ж можна терпіль, га?» — і довго так виказує, звично, як по писаному, аж поки тітка не вигляне за поріг та не скаже:

«Годі, Никоне, йди вже вечерять!»

Тоді дядько, підхопивши рукою протез вище коліна, щоб легше було його тягти, іде до хати і втомлено, так, ніби щойно махав ціпом, каже:

«Ху-у-х... Що там у нас на вечерю?»

Проте інколи йому немовби набридає бути таким, як він є. Інколи в нього вселяється демон заперечення. Це по-москову. А по-тітчиному: «О, вже його якась лиха година мордує!»

Найчастіше це буває тоді, як машина не заводиться. Тоді йому нічого не скажи, бо все буде заперечувати — сердито і вперто. Стане, буває, біля воріт, зіпреться на коштур і жде, доки хтось ітима чи їхатиме повз двір. А на обличчя як написано: ану ж хай хтось спробує сказати мені, що небо вгорі... зразу одбрию!

А тут нагодився молоковоз. Коні мокрі, аж пара з них валує, сам як хлющ: тільки що смуга дощу по той бік річки, де молочарня, пройшла.

«Чого це ти, Мироне, мокрий?» — дядько до нього.

«Бо дощик намочив», — смирененько усміхається Мирон, надержуючи віжки, — маленький, щупленький як цвіркун.

«Де? Кий дощ?»

«У Портнівці. Гарний дощик випав, тепленький».

«Хе-ге! — вже зловісно вигукує дядько Никін. — Не бреш. Там дощу не було. Я ж бачив: хмару он туди потягло», — показує ціпком кудись убік.

«Та, мо', й таке», — лагідненько погоджується Мирон і паняє коней, а дядько йде до хати і бурчить:

«Що ж я — сліпий, не бачив, куди хмара пішла...»

А якось посеред літа вирішили ми всім сімейством прибудувати до хати веранду — «щоб було, як у людей». Потесали дерево, заклали фундамент. Заходивсь я біля коробів під вікна.

«А то що ти робиш» — не второпав дядько.

«Короби в'яжу, — одказую, — щоб вікна було куди вставляти».

«Кі вікна, кі короби! — наїжачився враз (тоді його саме «мордувала якась лиха година»). — Всі стіни будуть глухі. Он у Семена Андріяновича всі глухі».

«Так то ж не веранда, а комірчина!»

«Зате зимою затишок».

«І в нас буде затишок, як повставляємо вікна. Хату ж не продимає?»

«Хе-ге, то ж хата, а то веранда».

Надвечір дядько одійшов, бо з міста йому привезли за-

ряджений акумулятор, ходив околяса біля машини й при-співував:

Нехай будуть вікна,
нехай будуть вікна,
хіба мені що!

- Хе-ге! — доносить до мене вітер дядьків голос із кабіни. — Це ти, товаришок, неправильно кажеш. Я свою машину як оці п'ять пальців знаю! Наскрізь!

О! Ну, це ми наторгуємо! Тепер дядько сперечатиметься на базарі з кожним покупцем. А може, поки доб'смося, і вгомониться, як-не-як, за прибутком їде, а не на розор. До того ж у нього є два «хе-ге», одне добре, друге — вперте. Зараз він вживас, либонь, добре...

Я дивлюся на небо, приорапе рожевими скибами хмар — сонце зійшло, — і уявляю собі хрест на Шведській могилі, що вночі, певно, біліє памороззю, а зараз сяє крапельками роси проти сонця, глибоко, аж до дна грудей вдихаю холодне й чисте, як кринична вода з полтавських околиць, повітря. На базарі, куди нас таки підкинув водій за пачку «Біломору», дядько Никін каже мені:

— Значить, так, я пішов ставити печаті на льохках та печінці... Чого ти реготиш? Може, наш кабанчик хворий був. Реготить!» А ти йди місце займай у м'ясниці і жди мене.

Я займаю місце напроти вільного віконця, біля якого вже товпиться народ. «Що у тебе, парубче, свипина? Старе? Молоде?»

— Прийде хазяїн з печатами — узнаєте, — одказую.

Незабаром повертається дядько, збуджений, меткий у рухах, аж метушливий.

— Все! Починаємо. Зараз найму рубщика — і починаємо. Я знаю, як з ними балакати...

Він іде в куток м'ясницької, де навколо повнопоких і товстоплечих рубщиків стовпилися дядьки-наймачі, й за хвилину вже веде під руку якогось пиканя у білому фартусі поверх куфайки, щось шепочучи йому над вухо, підморгуючи та ляскаючи себе долонею по кишені, під якою гуде протез. Потім вони обертаються спинами до віконця, де товпиться парод, згорблюються так, ніби прикурюють з однієї пригоршні, й швидко розходяться.

Дядько Никін розв'язує лантух і, вдоволений, по-змовницькому підморгує мені:

— Думають, як дядько з села, то ним можна черевики зашнуровувати. Ми теж, брат, не з тирси зроблені... Хотів шість, а я йому — п'ять!

— За скільки найняли? — питається в нього якась тіточка в повій плющі, з-під якої звисають довгі китиці од платка. Її хазяїн, наш сусід по віконцю, вже торгує, хвацько вигукуючи:

— Ну, ще кому свіженького сальця на шпичку та м'ясяця на каклсти! Ще кому...

— За п'ять,— пошепки відповідає дядько з таким виглядом, що тут, мовляв, голубко, треба вміти обернутися.

— А ми за три! — радіє тіточка.— Це він вас підкував!

Дядько випростовується над лантухом і ошелешено дивиться якийсь час у байдужу спину рубщиківі, що підготує сокиру, тоді обертається до мене й аж падо бадьоро мовить:

— Нічого, зате ми його заставимо рубати м'ясо так, як ми схочемо!

— Нічого, нічого! — погоджуюся швидко, бо мені страх як шкода його... Не двох перепланих карбованців, а його.

Дядько Никін, мабуть, зрозумів це по-своєму, бо зашепотів швидко-швидко:

— Та ти, Ілюшо, не соромся. Я... чого, я розумію: студент, учитель скоро, а тут стій біля прилавка з м'ясом... А що зробиш? Життя таке. В того щось купив, тому щось продав, тому даром оддав... Так і виручають люди одне одного до смерті... Я б тебе й не брав, та сам знаєш, який з мене грамотій у арифметиці.

— Нічого, нічого,— твердо кажу йому.— Будемо починати.

Дядько перехилився через ваги, одчиняє віконце, і пальці в нього дрібно тремтять.

Першим у віконці з'являється старанно принудрене личко з маленькими, кругло нафарбованими губами, схожими на сургучеву печатку.

— У вас кабанчик ілі свинка?

— А хіба не однаково? — дивується дядько.— Свинина як свинина: молода, свіжа. Вчора закололи. А якщо вже хочете знать, то був кабанчик.

— Ну, старий твій сьогодні наторгує... — сміється до мене наш рубщик, що вже впорався з половиною роботи. Затим кладе свою гільйотинну сокиру на пень і з люб'язною посмішкою підходить до віконця.

— Вам, гражданочка, який кусочок? Оцей? Ні? Оцей? Пож-жалуста. Два кіло триста,— і за мить уже подає дядькові гроші.— Огак, хазяїн, треба. Веждіво!

Дядько рвучко зсовує шапку на одну брову і щиросердно, тоном невинного винуватця вигукує:

— Та морока ж його знає, як воно, тут у вас!..

Це зробило нам найкращу рекламу. Люди, що товпилися біля віконця, заусміхалися до дядька, почали пхатися один з-перед одного, і той, що опинився першим, — це був широкоплечий чолов'яга у флотському картузі, пошитім колись, видно, з безкозирки — потужним басом, наче в діжку, прогув:

— Мені, батьку, он той шмат, скільки витягне. Та сміливіше, сміливіше! Своє продасте, не крадене.

— Ну, ще кому на каклети... — кисло гугнявив сусіда, похмуро зиркаючи в наш бік, тому що його покупці перейшли до нашого віконця. І вже бадьоренько, проте з прихованим болем, вигукував: — Пошти даром оддаю!..

Дядько клав м'ясо на ваги обережно, щоб стрілка не розгойдувалась, ледь не кожному накидав більше, примовляючи лагідно:

— Пожалуста, пожалуста. Скільки хочете, якого хочете, — і обертався до мене: — Помножив?

На нього дивилися майже закохано, а на мене, коли я підраховував, насторожено і підозріливо. Ловлячи ці погляди, я тупів, голова сповнювалася туманом, то підраховував приблизно — аби не більше... Мене дратували руки, що перемацькували м'ясо, по кілька разів перекидаючи кожен шматок з боку на бік, гострі трикутні нігті, довгі пафарбовані вії, розмальовані губи. Дядько, намагаючись торгувати «вєжліво», перепитував: «Скоко?», «Їщо?», «Хватить?» Найдужче ж мене мучило оте його «помножив?». Коли у нас лишалися вже самі обрізки та недобірки, до віконця підійшла спочатку одна, а за нею друга бабуся, голови й руки в обох трусилася, а очі сльозилися.

— А хвостика або ратичок не зосталось, хазяїн? — питалися.

— Який же наїдок з хвостика чи ратичок? — дивувався дядько.

Бабусі незрячо дивилися йому в груди, жували губами й не відходили:

— А тельбушок нема? — питалися.

Од них смерділо горілкою, тютюном і брудним одягом.

Дядько за безцінь оддав їм лишки м'яса, видно, йому було не по собі, й сказав, ні до кого не звертаючись:

— Що воно за народ отакій? У нас баба до останнього дня порпається в землі, онуків глядить, їсти варить, а ці п'яні тиняються та старцюють... Чорт-тьозна, як воно виходить!..

Я мовчав, бо заморився од усього.

Дядько Никін згорнув порожній лаптух, подавив доло-

нею кишеню, щоб гроші вляглися, бо пхав їх туди жужмом, і сказав:

— Ходімо позаглядаємо по лавках, може, щось путяще купимо та підобідаємо десь.

Одразу ж біля м'ясницької нас обаранив гурт циганок, розпатланих, сяк-так загнутих, у стоптаних черевиках набосопіж.

— Давай поворожу, хазяїн, добрий, хороший, — ухопила одна з них дядька за руку. — Ти щасливий, багатий, уторгував за свинку, не поскупись на те, що правду скажу. Я не циганка, а сербіянка, ось тобі хрест — і-богу!..

Дядько випручав руку і зашилив її в ту кишеню, де гроші.

— Я й без тебе правду впізнаю, як знайду, — реготнув він. — А ти, бач, і на руку дивишся, а брешеш, бо не свинку продав я, а кабанчика.

До мене підійшла молода вродлива «сербіянка» й сяйнула величезними чорними очима:

— Купи, гарний, хустку своїй нареченій. Не хустка — весна.

Вона розстебнула жакетик і показала мені напівоголені смагляві груди, під якими, туго перетягнувши тоненький стан, красувалася чорна хустка у яскраво-червоних та зелених квітках.

— І вам ото не холодно? — спитав я, одводячи погляд.

— Мене кров гріє... То купиш?

— Ні.

— Тоді скажи, хай старий купить.

— Що тут у неї? — підійшов дядько.

Циганка прикрила груди, лишивши на огляд лише хустку.

— Крадена? — спитав дядько.

— Піди ти тепер украдь! — обпекла його злим поглядом циганка й пішла геть.

— От мошенники! — скрушно похитав головою дядько. — А вгадала, бач, що ми м'ясо продали!

— Чого б же вона не вгадала, як ми тільки що з м'ясницької вийшли й мішок он увесь у плямах!

— А й то таке! — весело погодився дядько.

У магазинах він купив тільки інструмент — шершебку, рубанок, терпуг, шпунт, ножівку та пляшку лимонної горілки, бо вона сподобалася йому кольором. («Покуштуємо ще зеленої!»).

На вулиці дядько не поминув жодного автомата з газованою водою, обережно, ніби вагаючись, просовував три ко-

пійки в щілину, тримав якийсь час у нігтях, таких мідних, що ними шурупи в дерево можна вгвинчувати, затим швидко одсмикував руку і, схиливши голову набік, ждав — налле чи не налле. Автомати наливали! Я гадав, що він просто бавиться ними. Але за четвертим чи п'ятим заходом дядько, вже не допивши води, сказав:

— Ти ж тільки подумай: хоч би тобі один налило через верх, усі не доливає! Воно ці автомати теж люди на-строюють.

Набрівши на першу-ліпшу їдальню, ми зайшли підобідати. Вибрали вільний стіл, заставлений брудним посудом та залитий пивом, і зморено сіли на хиткі залізні стільці. Перепочивши трохи, дядько витяг з-за пазухи вузлик із домашніми харчами — свіжою ковбасою, м'якими, як вата, пирогами та великими й тугими помідорами недавнього за-солу.

— Ти, як хочеш, їж це, а я собі чогось городського візьму.

Він витяг з кишені папушку грошей і заходився перераховувати їх, розгляджуючи долонею й складаючи окре-мими купками: десятки до десятків, трояки до трояків і т. д.

— Сто сорок,— сказав парешті.— А ми плацували втор-гувати скільки — сто сімдесят? Педобрали трохи. Шу, та грець з ним. Скажемо тітці, що пустили дешевше, бо багато привозу було...

Після плянки лимонної, яку ми висушили до дна і крадькома віддали прибиральниці, нам стало так весело, що ми, забувши, де сидимо, голосно, перебиваючи один одного на півслові, стали розказувати — дядько мені, а я дядькові — як ми торгували.

— Н-пу, отій першій в-ви одрізали! — вигукував я захоплено.

— А ота... ти бачив: краля одна підходила, на тебе все позирала. Очі — отакі, вії — отакі!.. Що? Ти не бачив?! У-у, грім-дівка!

— А ви, дядьку, ото ще й те... поглядаєте?

— Хе-хе! Любові, кажуть, усі возрости покорні! Правиль-но кажуть! Може, ще одну висушимо, га? Чи годі, бо при-їдемо додому без шапок...

Дорогою до автобусної нас водило, як уранці з тачкою, і, підтримуючи один одного, щоб не впасти, ми верзюкали про все на світі, одразу ж забуваючи, про що саме.

Вже в автобусі, згадавши молоду циганку, я сказав дядь-кові:

— Дурні ми, дядьку!

— А дурні,— охоче погодився він, не розплющаючись, і довго мовчав. Тоді підвів голову, подивився на мене посоловілими очима й спитав:

— Чого дурні?

— Що не купили тітці отої хустки.

— Навіщо вона їй здалася?

— А інструмент?

— Хе-ге, то ж діло. Платок — щоб красуватися, а інструмент — діло робить.

— Що ж ми ним робитимемо?

— Веранду обшальовемо...

— Вона ж обшальована.

— То вздовж. А тепер зробимо ще й впоперек. Під шпунт.

— Навіщо?

— Бо впоперек — краще, я бачив у Полтаві, як туди їхали.

Дядько ховає підборіддя в комір, примугикує щось,— мабуть, про те, що будемо обшальовувати галерею ще й упоперек,— і незабаром засинає.

ОДДАВАЛИ КАТРЮ

Пізньої осені, як листя в садах уже опало й залишилося тільки на бузку та на вершечках тополь, а далеко над горами полями часом засинювало хмарами, мов на спіг, до хутірського лавочника Степана Безверхого приїхала в Донбасу наймолодша з трьох дочок Катря й оголосила, що виходить заміж. Катря пробула в Донбасі десь із півроку — працювала в шахтарській їдальні чи то буфетницею, чи то офіціанткою,— отже, ніхто в хуторі, де все і про всіх знають, не сподівався, щоб вона отак швидко знайшла собі пару.

Батьків та доччина звістка не дуже втішила, проте й не засмутила вкрай, бо підхожих женихів серед хутірських хлопців було перяжно, а Катрі повернуло вже на третій десяток — як не шкода, а оддавати ж колись треба. Розпитували тільки, коли та де буде весілля, ким працює майбутній зять та який єй із себе. Катря втомлено відповідала, що весілля бажано було б справити паступної неділі тут, на хуторі, бо тут їй веселіше буде — серед своїх як-не-як, що обранець її працює на шахті інженером-економістом, а про те, який він із себе, сказала:

— Приїде,— йому шахта дає «Волгу» на два дні,— самі

побачите. Мені подобається. А дам... Вам же, тату й мамо, з ним не жити.

Лягідненко сказала, одначе з такою недівочою печаллю в очах, що батьки зрозуміли: який би той хлопець не був, а розраювати дочку чи зволікати з весіллям не слід...

Катрю поклали спати у світлиці на її ще дівоцькому ліжку з горою подушок — мало не врівні з мальованим килимом на стіні. На тому килимі зі старої баєвої ковдри заїжджий маляр утнув синє кругле озеро, двох довгошиїх лебедів, що цілувалися дзьобами, і все те обсадив великими червоними й жовтими квітками — теж круглими.

У світлиці було чисто й затишно, як буває тільки в хатах, де не сини, а дочки. На стінах, зашпунті рушниками, висіли портрети всіх трьох Степанових дівчат — тонколикких, кучерявих, з трошки наполоханими очима: видно, що фотографувалися уперше в житті. Вони були схожі одна на одну, як близнюки. може, тому, що фотограф-портретист із Полтави підмалював їхні брови усім однаково — рівно.

Катря блукала поглядом од портрета до портрета, замріяно усміхалася, тоді сказала до батька й матері, що рядочком сиділи на лаві проти ліжка й журно дивилися на дочку:

— Він пічого. Тільки строгий і неговіркий. Ви, як він приїде, не дуже з ним розбалакуйте, бо ще щось не так скажете... Це я прошу.

Степан на те промовчав, тільки метушливіше, ніж завжди, обмацав кишені, шукаючи цигарок, а Степаниха сказала тихо:

— Та що ж ми — вороги своїй дитині? Якось догодимо.

Коли дочка задрімала, старі тихо вийшли в хатину й посідали на теплій лежанці так само рядочком, як сиділи в світлиці. Довго мовчали. Степаниха зітхала, а Степан курих. Тоді сказав:

— Видно ж і штука!

— Та вже який трапився, — сумно одказала Степаниха.

Світла не вмикали. Степаниха навпомацки послала постіль — собі на залізному ліжку, що горіло у вїйпу, проте ще держалося, чоловікові — на лежанці; Степан тим часом пішов до корови, укинув у ясла оберемочок сіна, щось бурмочучи сердито, тоді ні з сього ні з того увірвав корову навильником по боку і сказав сердито:

— Повернись, стерво с-собаче! — І враз йому одлягло од серця, стало шкода і корови, і жінки, що все вмiла терпіти й ніколи не сварлася, а тільки зітхала, і дочки — останньої втіхи своєї. Думалося, приведе у двір доброго парубка, хазяїна молодого, та й житимуть на всьому готовому, для них-

таки приробленому, а їм із жінкою буде до кого на старості голову прихилити, бо старші дочки, теж не дочекавшись сватів у хату, поїхали шукати свого щастя — одна в Сибір, по вербовці, друга на цілину. Їхали ненадовго, а zostалися назавжди. Повиходили заміж, обквітчалися дітьми, тепер тільки листи вряди-годи шлють та дописують в кіпці «До-свідання. Цілуємо вас, папа й мама, сім'я Андрєєвих». Це старша. А середульша, лагідніша вдачею: «Цілуємо вас, дорогосенькі таточку й мамочко, сім'я Євтушенкових». Приїздили якось із дітками й чоловіками. Нічого хлопці. Моторні, балакучі, собою непогані. Онуків та онучок навезли півдвору — щебетунчиків малих.

«Деда, а це як називається?!» — «Ціп». — «А що ним роблять?» — «Молотять». — «Як?» — «А отако».

«Бабо, а кому це такий великий чавун картоплі?» — «Паці, дитино». — «Паці? А хто це? Поросся?!» І плещуть у долоньки та підстрибують: «Паця-паця, паця-паця!»

Казав зятям: зоставайтеся, хлопці, тут. Хати вам усім хутором поспинаємо в одне літо, садити колгосп паріже такі, що садки за два-три роки вижене, як з води; теличку, поросятко дамо на розплід, на нові хазяйства. А вони: «У нас, папаша, там рідні, там квартири, заробітки пецогані — чого ж іще?»

Правильно, звісно. Хто ж своє рідне покине або од добра добра шукатиме.

Тепер і Катря вилітає з батьківського гнізда. Зо-о-оставайся лавка з товаром, живіть, мамо й тату, як знаєте. «Ми вам на старості всі гуртом помагати будемо, а як схочете — до себе заберемо». Спасибі, діти. От тільки хто води подасть, як занедужаємо, хто діда дідом назове й на плечі хто попроситься, щоб «косі» повозив, хто бабі дров урубас чи попросить казку розказати, хто садок догляне, щоб не вахирів, а цвів щовесни, як новенький храм, хто батькову чи материну пісню заспіває зимовими вечорами?

«Заберемо». Килину Волохівську оно забирали діти. Хата два літа пусткою стояла, ребрами світила, вікна порай-дужніли, наче їх дьогтем хтось намастив, садок по саме віття бур'янами заріс. Не дворище, а закинута могила, тільки їжаки ночами в тих бур'янах хрокали та здичавілі коти очима світили. Продати б, але ж хто його купить, як усі в мандри пустилися. А се літо верпулася Килина. «Тут народилася — туг і вмру, — сказала дочці та зятєві. — Якщо хочете, щоб мати довше пожила, не руште з місця». І знову ожила садити, садок почистішав, хата підсиненим околлом красується, а їжаки та коти зійшли геть.

«Заберемо»... Ег-ге! Хіба, може, мертвих. Тоді — однаково.

Корова шелестіла сіном, похрумкувала сухими стебельцями та цьвохкала Степана китицею хвоста. Степан уже не сердився на неї, одм'як душею. Ще постояв серед двору, наслухаючи, як розбирається вітер. Голі дерева в саду не шуміли, а сурмили в осінні свої сурми.

Не спали довго. Перегомоніли з старою про те, що завтра треба покликати колія та заколоти кабана раненько, щоб до вечора вже й з ковбасами впоратися, бо до суботи лишилося три дні, а холодцю можна буде і в четвер наварити; олії вирішили не бити, а обміняти в олійниці, щоб швидше; борошно ж було своє. Степаниха прикидала, кого покличе кухарити, а Степан розмірковував уголос, скільки треба буде самогонки, якщо запросити на весілля усіх родичів і хуторян:

— Андрушко вигнав сьогодні два бутлі. Давав куштувати, так добра, в ложці горить і додолу скапує — горить. Скажу, щоб придержав. Завтра Мотря Решітківська гамурдітима, то вже ж не пошкодує на таке діло. То й Федір, брат, без своєї не живе. А ще в лавці візьму ящик, бо це ж, мабуть, і свати приїдуть.

Так за клопотами забулася й журба.

— Сло'м, якось одбудемо, — сказав Степан, позіхаючи, і незабаром заснув, а Степаниха ще довго ворочалася, зітхала, тихенько схлипувала й задрімала десь аж перед першими півнями.

— Як же, дочко, весілля справлятимемо? — спитав уранці Степан, розбираючи вже внесеного в хатину кабана. — По-старому чи по-новому?

Катря одною рукою допомагала матері поратися коло печі, а другою притримувала нижче грудей кінці великої квітчастої хустки. В цій хустці, давній, ще бабиній, береженій на дні скрині як найдорожчий скарб, що кожної осені перекладався горіховим листям від молі та задля пахоців, Катря була схожа на гарненьке ображене дитя з великими очима, повними дорослого смутку.

— По-новому, тату. Посидять люди, погуляють та й розійдуться.

— А може б, і дружок поводи́ла та присогласила людей на свайбу, хоч би родичів де ближчих? — несміливо запитала Степаниха.

— Які там дружки, мамо, — усміхнулася Катря. — Та й хто тут з моїх однолітків зостався...

- Хоч фату ж падінеш?
- Надіну, як хочете.
- І то слава богу,— зраділа Степаниха.

— Тепер така мода пішла, що по-нашому вже нічого не роблять,— докинув колій Кузьма Білокобильський, при-скалюючи єдине своє око. Він краяв сало на широкі смуги, тоді рівненько ділив на шматки, четвертував і, густо поси-паючи сіллю, складав у дебелий німецький ящик з-під мін.— Тепер так: раз, два — і в дамках! А буває, сьогодні свайбу одгуляли, а завтра — га-га! — дивись, молоду вже й у родилку одвезли!

Катря почервоніла, пизько нахилила голову й вийшла у світлицю. А Степаниха сказала сердито:

— І таке вже змеле при дитині, що хай бог милує й криє.

— А що, хіба неправда? — образився Кузьма. Він був добрий чоловік, під'юджувати людей не любив, а завжди го-ворив по ширості, як думав, тому не зрозумів, чого на нього розсердилися.

— Годі вам,— втрутився Степан.— Подавай, стара, сві-жипу на стіл та будемо снідати.

Після доброї чарки, випитої до свіжини, Кузьма розчу-лився, разів зо три бажав Катрі, щоб їй за чоловіком жи-лося, «як з гори котилося», щоб дітей «навела» багатенько та не забувала батька з матір'ю в «чужім, дальокім краю»: Кузьмі здавалося, що Донбас за морями десь та за горами високими.

Катря прилягла бочком на подушки, затулила очі хуст-кою й заплакала, а Степан, побуряковілий після склянки перваку, часто закліпав очима, хутенько зав'язав у вузлик шмат грудини, два кусні сала колієві на гостинець і, подя-кувавши за поміч, вирядив Кузьму за ворота.

— А перестала б ти рюмсать! — гримнув на жінку з порога, помітивши на її щоках червоні од вогню в печі сльози.— Це тобі що — свайба чи похорон?!

Степаниха швиденько втерлася й сказала так, наче й не вона тільки що плакала:

— Та вже ж що свайба. Ти зранку надудлився, то тобі й байдуже, а матері, може, й поплакати хочеться.

Степан на те змовчав, бо таки чув у голові джмеликів, пройшов у світлицю, погладив дочку по голові, як колись гладив маленькою, й сказав:

— Цить, Кать, цить. Тут, бач, таке діло: не вікувать же тобі з батьками. Достань краще мені вдягачку, піду лавку одчиню, бо вже й так нерано.

В лавку Степан прийшов, як нова копійка: у широкому галіфе цупкого синього сукна, набрижених хромових чоботях та діжурці з того ж таки краму, що й галіфе. Ще й тонкими доччиними парфумами пахтів, бо Катря покровила йому смушевий комір і манишку.

Люди, що товпилися коло лавки, зустріли Степана чмененькими вітаннями, а не лайкою, як то бувало завжди, коли лавочник припізнявався,— знали-бо всі: у чоловіка клопоти.

— Хліба набирайте, щоб хватило аж до понеділка,— оголосив Степан,— бо мені ніколи буде, самі понімаєте. А ще дочка просила та й ми з старою просимо, щоб приходили у цю неділю на свайбу.

Хуторяни поштиво дякували, розпитували, де буде гульбище та хто молодий.

— Надворі посидимо, як година стоятиме, щоб усі змістилися. А молодий — головний інженер на шахті,— прибрехав Степан, думаючи сам собі, що «Волга», якою прїїде зять, своє діло зробить: кому б же ще дали гнати таку машину за чотириста верств, як не головному інженерові...

Люди шанобливо кивали головами, ті, що жили ближче до Степана, обіцяли позичити столи, стільці та посуд, і всі брали хліба по багатому.

Жінки одразу ж розходилися, а чоловіки терлися біля прилавка, й коли остання молодиця, напташивши повен кошук хліба та ситра, вийшла, заоскирялися до Степана:

— То, може, Кіндратовичу, сьогодні заради такої okazji той... до десяти...— і занишпорили по кишенях, дістаючи пожмакачі карбованці, а дехто порпався поза пазуху тільки задля годиться: мовляв, чого спішити з-перед батька в пекло, мо', лавочник на radoщах і свою виставить.

Степан і справді одгорнув геть купку грошей, сказавши: «Заберіть, я вгощатиму»,— накинув на двері заціпку й дістав з-під прилавка дві пляшки «Столичної».

Після двох пили ще й третю, закусуючи консервами, хлібом та пряниками, вихваляли усіх Степанових дочок за вроду й за те, що отак ловко зуміли «пристроїцця» в житті, аж доки Петра Малицюківського, великого співця хутирського, не потягло на цісню. Тоді Степан поклав на прилавок додону й сказав:

— Годі, хлопці, у мене ще роботи та роботи.

Чоловіки, хто заточуючись, а хто ступаючи твердіше, ніж треба, розійшлися, а Степан зачинив лавку й подався в село запрошувати на весілля брата Федора, музик та голову колгоспу. (Думка така — телевізора молодим він, звіс-

но, не подарує, бо не колгоспники, а соломи корові на підстилку чи купку дров колись виписати не відмовить).

З села Степан повернувся на доброму підпитку, і так йому стало шкода Катрі та себе з жінкою, що він аж заплакав. Одначе згадка про те, що оддає дочку не за когось там, а за головного інженера (повторивши кілька разів свою брехеньку, Степан і сам повірив у неї), заспокоїла його, то вмовк, утер горілчані сльози й заснув, як був,— у чоботях, празниковому галіфе та шовковій сорочці.

У неділю з самого ранку в Степановому дворі вже вешталися люди — родичі, сусіди, кухарки. Ставили в ряд столи од воріт аж до садка, майстрували лави з жовтих, добре вишруганих дощок, а в хатині та сінях усе, навіть долівка, було заставлене мисками з холодцем, узваром та киселями. У світлиці на столі, обставлений свічками з чистісінького воску й уквітчаний калиною, красувався коровай: на ліжку було розкладено біле як сніг плаття молодої, фату, прозороматову, як березова гілка в інеї, вінок і новенькі білі черевички, ще не виймані з коробки. Все це привезла Катря.

Свічки на столі тихо горіли, поблимували, як хтось одчиняв двері до світлиці, опливали гарячим воском — в хаті стояв церковний дух. Катря сиділа на покуті, запнута по-жіночому тою ж таки бабиною хусткою, й, не кліпаючи, як телятко на вогонь, дивилася на свічки. Кухарки, що поралися в хатині, уллучивши хвилинку, коли Степаниха виходила по щось у погріб чи комору, перешіптувалися між собою.

— Видно, не дуже солодке заміжжя буде, бо сидить Катря, як із хреста знята.

— Та й молодого ж нема, а йому б ще вчора пора приїхать...

Надворі порядкував Федір, молодший Степанів брат, високий, показний чолов'яга з такими ж, як і в Степана, тугими рум'яними щоками та гострими карими очима, щоправда, потайпішими, ніж у старшого брата,— може, тому, що Федір часто прискалював їх, наче цілився в когось.

— Отой великий стіл посередині застеляйте найкращою скатертиною, там сидітимуть молоді й гості,— комапдував жінками Федір.— А оті два, що по боках, можна й гіршенькими, там посадимо батьків та родичів. Далі, для всіх, можна заслать клейонками: не великі пани!

Голос у нього був гучний та веселий, парубоцький голос. Жінки охоче корилися йому, хихотіли, крутилися як дзиги й намагалися бути ближче до Федора, а він не поміцав

найменшої нагоди одну вщипнути, іншу пригорнуть за плечі й шаснути рукою по нап'ятій грудьми кофті чи ляснуть нижче поперека. Федорова жінка, меткенька, чепурна та беручка до роботи, бачила все те, одначе не сердилася на чоловіка, а сміялася разом з усіма й цокотіла:

— Федю, ти б же й мене хоч раз обняв, як он Гальку, що аж дух молодиці забило!

— З тобою я й дома наобнімаюсь!

— Е, дома воно не так приємно! А в темненьких сінях — то наче чужий!

Година стояла, як у бабині літо. З-за садка крізь голе віття жовто сяяло сонце, пахло ще не підопріле, росяне листя; холодне після вранішнього приморозку, воно лежало попід кожним деревом пухкими кучами, а з поля тягло духом ріль та осінньої стерні.

Степан як з ніг не зіб'ється: то показує, де що брати, то висилає хлопчаків по черзі бігать за хутір і виглядати, чи не видно од шляху легкової машини, то ходить навколо столів і, киваючи пальцем та ворущачи губами, вже вкотре підраховує, скільки людей уміститься.

Під обід почали сходитися хуторяни, і в кожного під полою як не пляшка, то дві, а то й ціла сулійка. Прийшли й музики з села: Іванушка-скрипаль, у якого верхня щелепа видавалася вперед, а нижня трохи запала, очі в Іванушки були великі, сірі й дивилися на світ з довірливою добротою; Шурко-баяніст і завклубом, білочубий сором'язливий хлопець, який зимовими вечорами, коли в клубі не було нікого, сидів у порожньому фойє і складав свою музику — в ній учувалася піщана пустеля, спекота і тиха журба за домівкою: Шурко недавно ще служив у Середній Азії; Василь Кривобіж — сопілкар і конюх у лікарні, що привіз із війни один-єдиний трофей — фабричну сопілку добрячої роботи; четвертим музикою був Мишко Мушник, бубніст і колгоспний шофер, що міг вибивати на бубні кийком, ліктями, коліннями, підборіддям, головою і вигукувати під гопак, червоніючи й витріщаючи очі: «А давай-давай-давай! Гоп-ца! А ца-ца!» Музики стиха гомоніли між собою, пробували інструменти, а Іванушка та Шурко настроювали скрипку: Шурко давав ноту, ведучи її довго, а Іванушка побринькував струнами, то підтягуючи їх, то попускаючи. Потім для проби програли одне колінце з білоруської польки, склали інструменти на ослоні під хатою й закурили: Степан звелів не грати, доки не приїде молодий.

До дванадцятої години люду нашло повен двір. Чоловіки, бачачи, що весілля зволікається, сіли за крайні од сад-

на столи й почали грати в карти. Усі вони, як один, були в діжурках, жовтих та чорних шкіряних шапках, галіфе й хромових чоботях. Жінки цвіли квітчастими хустками, як макова грядка, а дітвори аж кишіло — грали в ладки, стаючи поміж дорослими, як горобчики поміж голубами, поза хатою, поза хлівом та погрібником.

Але ось від крайніх хат прибіг захеканий хлопчак, Степанів посланець, і крикнув:

— Ідуть! Ідуть!

Чоловіки швидко зібрали й заховали карти, поїдводилися й слідом за дітворою та жіноцтвом посунули до воріт. Тут уже стояли четверо хлопців із тих, що не жонаті ще, пересміювалися та переморгувалися, чекаючи на молодого: вони мали брати могорич і почувалися трохи ніяково. Степан крутився коло них і шепотів то одному, то другому:

— Ви ж, хлопці, дивіться, той... робить діло ладком та мирком, щоб не дай бог бійки не завели, а якщо як, то я вам своєї цеберку виставлю.

— Своєї, дядьку, не інтересно!

— Ти, Кіндратовичу, не мішай парубкам. Що ж то за свадьба без могорича за молоду?

З-за крайніх хат піднялася пилюка, ледаченька, осіння; кури, розкинувши крила, метнулися з дороги попід тини, і «Волга» на повній швидкості підскочила до двору. Натовп принишк, подався вперед, аж ворота затріщали. З машини вийшло трос: два молодики, з-поміж яких важко було вирізнити жениха, бо обидва вони були вдягнені одпаково гарно — у білих нейлонових сорочках з краватками, суворо-урочистих чорних костюмах та новеньких болопнях. Третьою була жінка, видно, мати молодого — дуже напудрена й з нафарбованими губами.

«Ач, яка панська сваха у Безверхих... Котрий же з них молодий? — зашущукалися в натовпі, пхаючись один поперед одного та стаючи навшпиньки. — Ні квітки немає, пічого...»

Хлопці-могоричники також розгубилися: з котрого ж правити викуп?

— Просимо дорогих гостей до двору, — уклонився Федір і обома руками вказав на хвіртку.

«Молода!» — зронив хтось у тиші, і всі обернулися до хати. Там на поріжку стояла Катря у білому просторому платті, що приховувало стан, калиново-срібному вінку над короною гарно зачесаного волосся й довгій фаті, яку, немов хвилю туману, тримали на руках дівчата й молодиці у старовинних вишиваних сорочках та квітчастих хустках з дов-

гими китицями — рум'яні, усміхнені, схвильовано-цікаві, їм не терпілося швидше побачити молодого: кому назустріч вивели таку квітку? Катря стояла, опустивши руки вповдовж тіла, від чого її вузьенькі плечі стали ще вужчі, біла тонка шия, якої ніби ніколи не торкався сонячний промінь, стала ще довша; голову ледь нахилила і спідлоба дивилася поверх натовпу туди, на вулицю. Очі її сяяли тихим, сором'язливим усміхом, а губи тремтіли од хвилювання (зроду на неї не дивилося стільки людей), то прикрила їх пальцями і не пішла — попливла до воріт, як пава.

— Отаку красю вихолав Степан, — зашепотіли жінки.

— Діва непорочна — й квіт...

— І куди наші хлопці дивилися?..

— А що б вона тут робила — до свиней?

— Он, он молодий, бач: перший до хвіртки йде!..

Молодий — то був хлонець років двадцяти восьми, з мршавеньким чубчиком, зачесаним на проділ рідким гребінцем, трохи чи не нижчий за Катрю, проте широкий у плечах, суворий з лица, трохи пещеного й блідого. Ледь усміхнувся до Катрі й простяг був руку, щоб одчинити хвіртку. Але тут один з парубків заступив йому дорогу, набичив гслово й буркнув:

— На могорич давайте!

— Що? — не зрозумів той.

— На могорич, кажу, давайте. Нашу дівку берете, треба викупать.

— Це, звиняйте, у нас так заведено, — пояснив Федір, прискалюючи на молодого усміхнені очі. — Ставити могорич за дівчину.

— Гм, — мигикнув молодий і високо підняв одну брову. — Що ж, пожалуйста. — Дістав з кишені гаманець, повільно перебрав гроші й простяг парубкові новенькі, ще не згинані п'ятдесят карбованців.

— От-так! — захоплено видихнули в натовпі, а парубок сховав лопотючий папірець і сказав уже милостивіше:

— Тепер заходьте.

Молодий узяв Катрю під руку й повів до хати вузьеньким коридором, бо хutorяни не дуже розступалися: кожному хотілося подивитися на приїжджих зблизька. Біля воріт вже прослали килимок — нове рядно в чорну та червону смужку, ткане ще до війни, а за ним стояли Степан з мискою пашниці й срібняків і Степаниха: вона — трохи згорбившись, а він — струнко, як солдат, з двома орденами і рядочком медалей, пришпилених негусто. Катря тричі низько вклонилася батькам, а молодий лише голову схилив.

Степан посилав молодят пашницею й грішми, тоді сказав якомога урочистіше:

— Живіть, діти, у мирі та злагоді.

Степаниха теж прошепотіла щось тремтячими губами, поцілувала Катрю й зятя, який стояв, так само нахиливши голову, і затулила хусточкою очі.

Музики хвацько вдарили «Ойру» — і молоді рушили в хату.

— Навіщо ця комедія? — невдоволено шепнув молодий Катрі на вухо. — Зібрались би родичі, скромно, тихо...

— Хай роблять, як хочуть, — смирно одказала Катря.

Доки родичі товпилися в світлиці, знайомлячись, — приїжджа сваха при цьому ні з ким цілуватися не забажала, а тільки подавала руку, називаючи себе Клавдією Купріявною, — кухарки хутенько накривали столи, виставляючи пироги й сметану, соління, капусту, свіжу ковбасу, поламану на кільця, а дівчата й молодичі, що тримали Катрі фату, винесли коровай. Свічки одразу ж погасли, зате калина леліла в сонячному промінні, як весільне знамено. Федір виставляв на столи самогонку в трилітрових бутлях — сизу, синювату, чисту, як сльоза, — і незабаром над столами ніби туман устав: так багато було бутлів. І над туманом тим, напроти короваю, де мали сісти молоді, мовби церковці з срібними банями, височіли три пляшки шампанського.

Коли на поріг вийшли молоді й свати, музики утнули туш, бо іншого нічого підходящого не придумали, а це було знайоме: на урочистих зборах грали, коли колгоспникам вручали премії й грамоти.

Першому, як представникові влади, надали слово голові колгоспу.

— Дорогі товариші! — сказав голова, худий смирний чоловічок з довгим носом і глибоко запалими щоками. — Це добре, що ми оддаємо сьогодні Катрю Безверхівну, але це й погано. Добре, бо людина знайшла своє щастя — тут не радіти не можна, і погано, бо не Катря привела чоловіка в наш колектив, а її од нас забирають. Це — мінус. Отож я й кажу: товариші дівчата й молодичі, котрі не замужем, приймайте приймаків! — Тут голова й сам засміявся разом з усіма, навіть молодий пересмикнув устами, нібито усміхаючись. — Заманюйте чоловіків у наш колгосп! А ми з свого боку будуватимемо вам хати й садиби даватимемо найкращі. Он у старому садку колгоспному хіба не землі? Та там, як писав наш земляк Гоголь, дигло встроми, а виросте тарантас! Так що пожалуста. За це й вип'ємо!

— Правильно,— гули чоловіки, бурхаючи собі в склячки просто з бутлів.— Говорить, як з листу бере!

— Правильно! — вигукували жінки де завзятіші, тяглися чарками до молодих, до голови, обережно, щоб не залити закуску, а музики ще раз програли туш.

Потім пили за батьків молодої й молодого, причому хтось із підпилих, певно, ще до весілля, задерикувато вигукнув:

— А де ж це сват домбасівський? Чи, може, посадженого батька молодому виберемо, га?

— Свата нашого дорогого,— підвівся Степан із чаркою в руці,— срочно викликано на совіщання у Ворошиловград! Так що він отсутствує через державні діла, і я п'ю за нього позаочно!

Степан сказав це так урочисто, а сваха, Клавдія Купрілнівна, так пихато склала яскраво-червоні уста, що дехто з хуторян нахилив голову, ховаючи посмішку...

Молодий скривився і щось шепнув Катрі, а та благально подивилася на батька: мовляв, я ж вас просила...

Скориставшись тишею, що запала на мить, з-за крайнього од садка столу підвівся Омелькович, ваптажник при сільпо і перший виступав на всіх колгоспних зборах. Омельковичів брат працював десь у Астрахані юристом, влітку наїздив у село і консультував усіх скривджених, тож Омелькович узяв моду говорити грамотно й офіційно. З його виступів завжди реготали, проте слухали охоче: слова інтересні.

— Тарші! — гучно і впевнено виголосив Омелькович.— Фактідско, юридідско і практидско перед нами вже не молоді, а чоловік і жінка!..— Катря залилася рум'ящем і сховала очі, молодий високо підняв брови й дивився на промовця з неприхованим презирством, а гостроязика Федорова жінка швидко-швидко заокотіла:

— Що ти, Омельковичу, ото верзеш? Ну як скаже — то як у попіл торохне, їй-богу!

За столом розлігся регіт, а Омелькович пришеленкувато клішнув очима й сказав:

— Юридідско вони вже розписані, значить, усьо, значить, повороту до холостої живні нема, хіба через развод. Ось що я хотів сказати!.. — і переможно сів.

Музики, хоч були і напідпитуку (перед їхнім ослоном поставили дві табуретки з горілкою й холодцем), зрозуміли, що промову Омельковича треба якось заскородити, зморгнулися і вгнули «шольку-бабочку», але тут підвівся дід

Лаврін, знавець і пильнувач весільного обряду, махнув рукою, щоб затихли, й сказав, дочекавшись повної тиші:

— Кхи, а чого це ти, Катре, не перев'язала молодого хусткою? Хіба ти не хочеш прив'язати його до свого серця?..

— Правильно! — загелготало жіноцтво.— Оце до ладу!

А за крайніми столами, де розташувалися чоловіки (коло жінки як сядеш, то хіба вип'єш по-людськи!), забубоніли:

— Як схоче в гречку скакнути, то й на налігачі не вдержиш, ги-ги-ги!..

— Щось він дуже маніжений. Таке пхе тільки газети читає та в тєлівізор дивицця...

Катря повільно встала, висмикнула тоненькими пальцями хустку з-під рукава — нову, шовкову, спрасовану в рівенький квадратик, і лагідно усміхнулася до нареченого. Той підвівся, неохоче підставив руку, немовби для укола. Коли хустка на його рукаві зблиснула шовковим клинцем, весільна громада, ніби змовившись, гукнула:

— Гір-ко! Гір-ко! Гір-ко!

Катря всім тілом подалася до молодого, ладна, здавалося, хмелем обвитися навколо нього, заплющити очі й летіти в поцілунку, як у прірву... А молодий, напружившись у ший так, що аж комір у неї вп'явся, ледве дотягся стиснутими губами до Катриної щоки й торкнувся її — гарячої, як вогонь.

— Не т-а-ак! — залементувало жіноцтво.

— Так, як уперше, давай!

— Як на самоті!

— Гірко!

— Покажи, як інженери цілуються!

— Ха-ха-ха!..

— І-і-ги-ги!..

— Язичники,— тихо сказав Катрі молодий, коли вони вже сіли, таки поцілувавшись, і пригубив з чарки, що тремтіла в його руці, а Катря випила свою до дна й одказала мирнепсько:

— Люди як люди. Ти б краще випив, як усі.

Молодий суворо глянув на неї збоку, проте змовчав і ще міцніше стис губи.

Жінки завели пісні, простої, не весільної, бо такі розуміли: якщо «В нашій княгині» не личить молодій, то «А в нашого князя» аж ніяк не личить молодому. Такий дутель — і князь?.. Ні!

Катря, осмїліла після двох чарок шампанського, теж пристала до пісні, зразу тихенько, немов сама собі співала, коли ж чоловіки потужними басами заглушили підголоска,

взяла раптом першим, дзвінким і чистим, як бурупець на дні криниці, голосом:

Ой, братіку, сокілоньку,
Ой, братіку, сокілоньку,
Та візьми ж мене на зимоцьку...

Від цієї давньої, ущерть налитої смутком пісні, з якою виросло не одне покоління хуторян і не одне покоління пішло на той світ, у жінок бриніли сльози на віях, а чоловіки хмурилися, сумнішали очима й прохмелялися, наче й не пили, а Грицько Байрачанський витав своїм тремтливим тенором високо-превисоко, як одинокий птах попід хмар'ям. Здавалося, не десятки людей співало ту пісню, а одна мно-гогласа душа... Ще вчора Олексій Цурка тинявся в селі поблизу клубу п'янений, шукаючи собі «ворога», щоб одвести душу, а знайшовши (то був колишній бригадир), підходив до хлопчаків і благав першого-ліпшого: «Ванько, піди займи бригадьора, хай він тебе вдаре, я йому пику наб'ю»...

Ще недавно Параска Жмуркова з піною на губах гризлася з сусідкою Ялосоветою Кравченчихою за межу, як орала на зиму... А сьогодні всі вони плечима до пліч сиділи за столами й співали пісню, знану ще з дитинства, і були схожі на слухняних та поштивих дітей одних батька-матері. Вони то були — і не вони.

— Дають хохли! — захоплено сказав до молодого хлопчина, що приїхав разом з ним «Волгою». Голосно сказав, сподіваючись, мабуть, що його за піснею не розчують. Однак Федір Безверхий, який сидів неподалік за родинним столом, таки дочувся, примружив очі й спитав:

— А ви самі, звиняйте, звідки будете?

— О, я, папаша, здалеку, — поважливо одказав молодик. — Я з Вінниці. Тобто батьки звідти. А я корінний донбасівець.

— А-а... То далеко! — реготнув Федір. — Це ж у вас, у Вінниці, кажуть рабий замість рябий?..

— Та ні, кажу я вам: я корінний донбасівець. То батьки...

— Ну, то давайте вип'ємо за ваші краї, — оскирнувся Федір. — По повному, щоб дома не журилися, як то кажуть.

Випив, утерся хусткою і гукнув до співаків:

— А чого це ми такої сумної завели? Хіба веселішої немає ради такого дня?

— То давайте «Із сиром пироги»... Давайте?

Але тут знову підвівся дід Лаврін й сказав:

— Кхи, цієї пісні за моєї пам'яті ніхто у нас ніколи не

співав. І не треба. Бо якби козаки билися тільки за дівчиноньок та пироги, то досі були б ми турками. Хай краще оно музики грають, а то навіщо ж їх покликано...

— Мені — мою, хлопці, — вибрався з-за столу Лука Ількович Власенко, колишній кавалерист і ротний кухар, а нині лавочний сторож на селі. Все своє життя, і довоєнне, й повоєнне, Лука Ількович танцював на гульбищах тільки «бариню» — Баринею його й прозвали, — а свою розповідь про минуле починав так: «Як служив я в кавалерії, то шабля в мене була довга й на коліщатку...»

— Грій, Мишко, бубну, — розпорядився Іванушка-скрипаль.

Мишко-бубніст підпалив шмат газети, трохи потримав над полум'ям свій саморобний струмент із собачої шкіри — і бубон загув, як дзвін. Іванушка притиснув скрипку підборіддям до плеча, підняв смичок, Василь-сопілкар послинив язиком мундштук сопілки, Шурко-баяніст програв акорд, а Лука Ількович став у свою улюблену позицію: поклав долоню правої руки на потилицю, лівою взявся в бік і виставив уперед коротшу поранену ногу. Тоді чвиркнув крізь зуби й сказав:

— Ну?

Іванушка коротко махнув смичком — і баяніст повільно, карбуючи кожен такт, на самих басах заграє вихід. До басів непомітно підпряглася скрипка й, солоденько зойкаючи, як лукава молодиця, пішла з ними в парі; за нею струмочком влилася в мелодію й сопілка, тільки бубон мовчав, ждучи слушної нагоди...

Лука Ількович покрадьки пішов по колу, накульгуючи на ліву поранену ногу, а праву викидаючи перед себе рівно, як лелека, — очі примружені, короткі сиві вуса настовбурчені, бо підпирав верхню губу нижньою, вдаючи коверзуку-бариню. А Мишко-бубніст, ніби кепкуючи з тої великої пані, скривив набік великий рот і вимовляв у такт музиці:

Е-е-е ба-ри-ня ла-са, ла-са
До лю-бо-ві у-да-ла-ся,
Ба-ри-ня-цяць-ка,
Ба-ри-ня-киць-ка!..

Іх, іх, і-хи-хи-х — залилися сміхом мідні брязкала на бубні і враз умовкли.

Що не вечір, то й новий! —

зареготав бубон, —

Що не вечір, то й другий!

.І враз мелодія закружляла, мов вихор.

Бариня — кицька!

Бариня — ласка!

— А давай-давай-давай! — не своїм голосом заволав Мишко, червоніючи й витріщаючи очі.— Гоп-ца! Га-ца-ца!..

Лука Ількович і собі щось вигукував, молов ногами куряву, вимахував руками, як вітряк раменами на доброму вітрі, вигинав тіло сюди й туди, так і сяк, і здавалося — не танцює він, а перекида ходить... Тоді цоб — став як укопаний і всі, навіть ті, хто бачив старого в танку не раз і не два, подумали: все, заморився, кінець. А Лука Ількович, виждавши потрібний такт, пустився раптом знову, з таким завзяттям б'ючи себе долонями по литках, по стегпах, по грудях, по шиї й підощвах, що вже й музики не чути — тільки виляски. («Після кожної «барині», — хвалився не раз Лука Ількович дядькам, — у мене все тіло в синцях, і долоні, й пальці — чарки не вдержити. Птьху!»).

— Ну, дають! — хапаючись за чуприну, вигукував крізь сміх «корінний донбасівець» і штовхав молодого під бік. Той теж сміявся — не скупю вже й не зверхньо, а щиро людськи — і виявилось, що сміх у нього тихий, м'який, як у захопленого хлопчача, а зуби рівні та білі. Він обіймав Катрю за стан, чув під пальцями її гостренький твердий живіт, і приємна хвиля батьківської радості огортала його.

— Вип'ємо, Катюша? Вдвох... — сказав тихо.

Вона здогадалася, за кого, опустила очі й знову звела їх на нього — глибокі, прекрасні, закохані до нестями, — і кивнула:

— Я тріньки, бо мені вже не можна, а ти всю.

Йй хотілося обняти зараз і дядька Луку, і музик, і всіх гостей за те, що її коханий став знову такий лагідний і добрий, як у перші дні їхнього знайомства...

— Молодця! — загукали весільчани, коли музика змовкла і Лука Ількович, заточуючись від втоми, рушив був до столу.— Гойдають танцюриста!

— Гойдайте,— погодився Лука Ількович,— тільки дивіться не впусіть, бо як і другу ногу скалічу, тоді квит «бариням»...

Дуже хлопці-трактористи кілька разів підкинули дядька вище стріхи, під загальний регіт хуторян однесли до столу й налили повну склянку — як премію. Музики теж обіли свої дві табуретки з холодцем та горілкою. А за крайніми столами, де сиділи чоловіки, було чути скрадливий голос відомого на всю сільраду брехуна Самійла Шкурпели:

— Поньмаш, чорт, забігаю я, значить, у Берлін і питаю: де тут Гітляр? Дивлюсь, третєся один у гурті серед німчуків, вуса отако стовпчиком, чубчик набік і з білим хлажком у руках... А сам у цивільному... Бачу: бочком, бочком — за счини ховається. Генде гох! — кажу... — Попався, гад? — І автомат йому в груди наставив. — Ком за мною, кажу...

— Ну й брехло ти, Самійле. Гітлер же спалився!

— Підожди, підожди, — обидився Самійло, — ти зразу дослухай, тоді обзивай... О, приводжу я його до штабу, а там таких, як він, ціла черга стоїть, душ триста. Двійшики, паньмаш!..

— Так ти сам забіг у Берлін чи з військами?

— З військами, в самому авангарді був...

— А я, як служив у кавалерії, — вже ледь володаючи язиком після «преміальної», мовив Лука Ількович, — то шабля в мене була довга і на коліщатку...

— Да-а, — озвався молодший Самійлів брат Симін, — як служив я в Карелії, то командир полка викликає мене раз та й каже: «Бери, сержант Шкурпела, сімдесят тягачів, сам во главу колони і паняй у тундру за лісом, бо нічим солдатам баню топить»...

— ...Думаєш, чого отой опішнянський Кольчак так багато зайців торік набив і всіх з лівого дула? Бо воно в нього хрестиком золотим прострелене... І перед кожним полюванням він собі очі вовчою жовчю маже — тоді видно чорт-тій куди...

— ...Це правильно, що впровадили виховання молодіжі. Бо фактіцкі вона забула, що до чого. Мене, було, отак у сорок шостому Захарко викличе в сільраду й каже: «Збери хлопців-допризовників, построй — і марш-бросок під зінківську гору». То я вистрою та як крикну: «Біго-ом! Шире шаг!» — то тільки хекають і анічичирк. І ти біжиш. І чувствуєш за плечима відповідальність...

— І ніякий цей молодий не інженер, а снесар... — озвався вперше за всю гулянку Данило Шкабура, який ніколи пікому й ні в чім не вірив, а казав завжди: «Все це брехня».

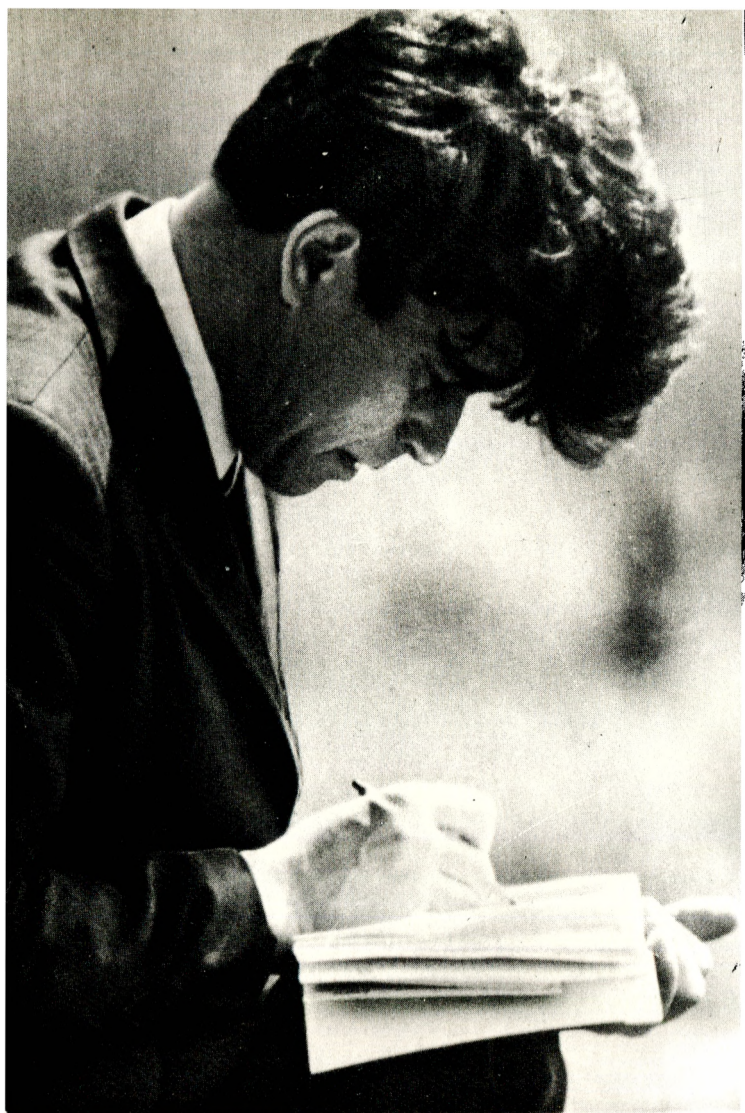
— Як не інженер? — спитали в нього.

— А так. Інженери не такі.

— А які ж?

— Не такі...

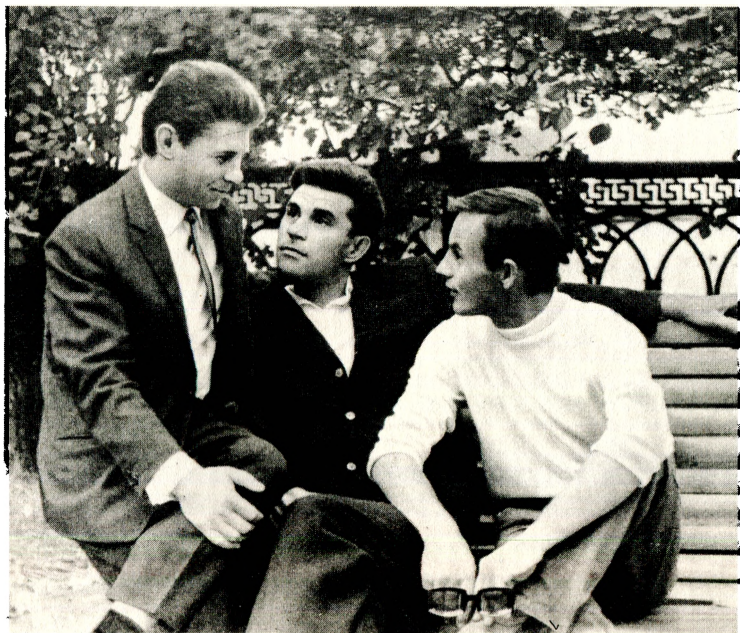
Були вже й п'яненькі. Першого одвели попід руки в хату і вкляли на горіле ліжко голову колгоспу, бо Степан йому, як начальству, підливав найміцнішого перваку, аж доки не звалило чоловіка з стільця. Голові ще до того, як йому впасти, казали: «Може, підете, Іване Луковичу, в хату

Г. М. Тююнник

Г. Тютюнник, Б. Олійник, Є. Гуцало

П. Засенко, Г. Тютюнник, Б. Нечерда

Григор Тютюнник

Г. Тютюнник, І. Драч

Г. Тютюнник, О. Коломієць

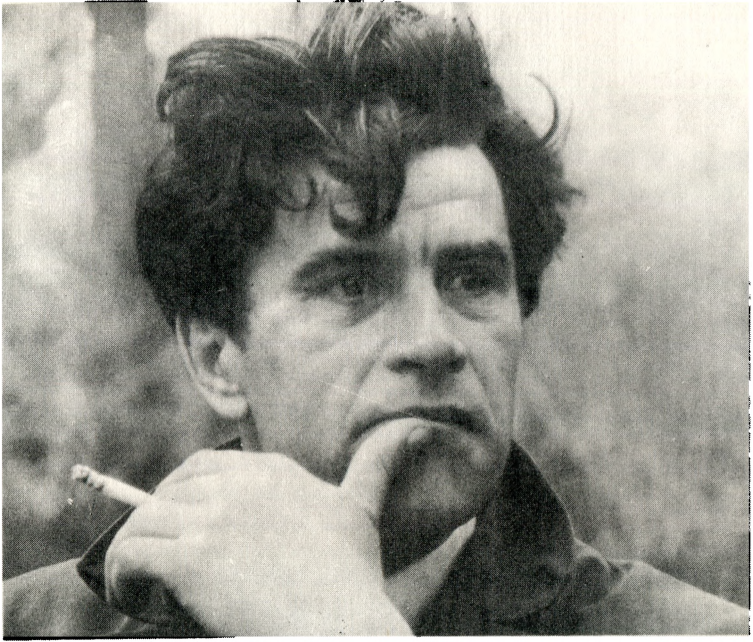
Там, де живуть герої новел

Дзвінок до друга

Г. Тютюнник, І. Касумов, О. Гончар

Роздуми

В колі сім'ї

Прийшло натхнення

та одпочинете?» Але він образився: «Хто? Я? Ні-ні... Я свій взвод у бою піколи не кидав — і вас не покину!»

Олексій Цурка швендяв од столу до столу, втуплювався ледь не на кожного червоними, як мочені сливи, очима й гитався: «А де бригадбор? Пайдіть мені бригадбора, я йому голову зверну — із півночі н-на південь!..» Чіплявся навіть до господаря: «А-а, Степан Кі-кіндратович... Ідіть сюди, ближче... Не хочте, боїтєсь... Знаємо, як ви торгуєте... Пшо-но як продавали? Три кіла пшо-на — півкіла розталих капхветів у нагрузку. А самі брали ті к-канхвети, той дьоготь? Знаємо!..»

З-за садка, здавалося, одразу за ним, підіймалася супроти полуденного сонця велика, у півпеба, синя хмара, задув холодний вітер, і незабаром рушив густий навкісний сніг, лапастий і мокрий — перший сніг.

Молоді пішли в хату, бо зодягнені були легко, то померзли. А ще треба було збиратися в дорогу.

Один по одному, подякувавши господарям за хліб-сінь, стали розходитися й хуторяни, жінки та діти здебільшого. Чоловіки ж перенесли кілька столів погрібник, у затишок, гомоніли, співали охриплими голосами, а хто вже був геть п'яний та топкий на сльозу, той плакав, згадавши свої обиди чи від жалю хтозна й до кого...

Смеркало, коли молоді, вдягнені по-дорожньому, сваха й товариш молодого вийшли з хати до воріт, біля яких їх ждала вже заведена «Волга». Катря й Степаниха плакали і раз по раз припадали одна до одної, молодий кривився, як від болю, а Степан, будши під доброю чаркою, уже вкотре торочив йому:

— Ти ж, синку, не обиджай Катрі. Вона в нас жила, як ластівка в гніздечку, ні горя, ні нужди не знала, то дивись. Жінкою вона буде тобі золотою — вір батькові.

— Вірю, папаша, вірю,— заспокоював його молодий, тримаючи руки в кишенях плаща.— Не хвилюйтеся, все буде добре.

— А ви ж, свахо,— обіймаючи Клавдію Купріянівну та цілуючи її в сухі, напудрені щоки, воркотав Степан.— дивіться там. Якщо не так щось робитиме, підкажіть, навчіть, ну, не обиджайте. Вона ж у нас... — І махнув рукою.— А я вам... Пишіть, чого треба, все приставлю: картоплі, ясьць, свіжини. Чого ж, для своїх не пожалію... Все оддам, аби жилися...

Молоді та гості повсідалися, хряпнули дверцята, дужче

загук мотор, і машина, зриваючи сніг, помчала вуличкою, лишивши за собою дві смуги од коліс.

— Та моя ж ти дитиночко дорогесенька, коли ж я тепер тебе побачу!..— скрикнула Степаниха і зайшлася плачем.

Федір із жінкою підхопили її попід плечі й повели в хату, а Степан згорблено пішов до погрібника, де гули чоловіки.

Машина вискочила за хутір, підсвічуючи фарами чашечки на телеграфних стовпах, і помчала до шляху, а Катря все дивилася й дивилася у заднє віконце, за яким уже ледь бовваніли хати, поблимувало де-не-де світло на стовпах та у вікнах, а коли хутора не стало видно, схилилася чоловікові на груди й заніміла, тільки плечі їй дрібно тремтіли.

У КРАВЧИНИ ОБІДАЮТЬ

Садиба Юхима Кравчини при самій луці, її щороку заливає паводок, і нічого на ній путящого не родить, хіба кормові буряки та ще коноплі. Але й коноплі виганяють, як верболіз, не на прядиво годящі, а скоріш на паливо. Про картоплю й балакати нічого: нікудишня, кормова картопля. Юхим щосені продає її в районному містечку або в Полтаві — городянам аби велика,— а собі купує польової, піскуватої.

Зате сіна в Кравчини найкращі — густі та розкішні, косу не потягнеш, як вистигнуть. І з усякої трави. Не сіно — чай.

«Зараз таке: у кого сіно, у того й гроші»,— метикує поміж дядьками Юхим і всміхається, дивлячись у землю, та підборіддя легенько пальцями помацує.

З ним погоджуються, бо всяк годен помножити чотири-п'ять копичок сіна та дві-три отави на шістдесят або й сімдесят карбованців. З грядки таких грошей не вторгуєш. Погоджуються та похваляють Юхима у вічі. А позаочі сміються: що ж то за хазяїн, коли не примовчує про якусь там свою вигоду. Хіба розумні так роблять? Коли ти розумний, то, побудувавши, приміром, нову добру хату, не хвалися, а краще побідкайся: «Та нап'яв курінчик, холодно взимку, хоч собак ганяй. Цегла недопалена. Або — перепалена».

Уродили гарні помідори, кажи: «Негодящі сей год помідори, пов'язалося таке, як бубурішки». Всі знають, що це брехня, однак шанують, бо вважають, що то людина з ро-

зумом. Хазяїн! Або ще таке. Масп гроші в загашнику, а тут прийшли позичати,— божися: «Та немає, чоловіче добрий, і на сіль, хай мене хрест поб'є!» Проведи позичальника з хати та ще й з порога, в спину йому докинь: «Якби ж були, то хіба б я що — пожалкував?»

Юхим цього не любить. Юхим любить навпаки. Почіпляється на його одну-сдину яблуню-райку десятків зо три яблучок — хвалиться в гурті: «А вже ж і яблук у мене вродило!.. Листя не видно. Наче бджолиний рій обсів — золотенькі такі та червонобокенькі». Або: «Ну й буряки ж у мене вдалися... Один на пуд тягне. Як цеберяччя». Піде рибу вудити — піймав чи не піймав, а прихвасне: «Сьогодні рано присидів отам на Кулинчиному... Недовго й вудив, а на дві сквороди набралося».

Незлостиві дядьки на те тільки головами підкивують, а лукавіші, тамуючи занудисту посмішку, питають, наче й не підступно, а з щирої цікавості: «Розкажи лишень, Юхиме, як ти минка позаторік ловив».

Юхим закручує цигарку і повільненько так заводить: «А-а, то було. Пішов я тоді вдосвіта отуди за Остун, тільки закинув снасть, став закурювати, дивлюся — гне, вже й кінець вудлища у воду вмочило. Підбив, тягну. Дебеленьке щось, чую. Витяг, а воно сама голова з минка... Чи я, мо', дуже підбив?»

Тут уже всі слухачі, навіть поважні дядьки, регочуться. А той, що питав, ще й присолить по паузі: «Я, на твоєму місці бувши, Юхиме, оті райки вже давно б обтрусив, бо гілля поламає к лихій годині...»

І в реготи, і в реготи: і з того, що в Юхима, крім хирлявої яблуньки, нічого більше не росте (скільки не садив — вимокає), і з того, що сіно в нього родить, і з добрих буряків, і з риби...

Юхим на те зобиджено кліпає підсмаленими коло горна рудими віями, встає од гурту і, згорбившись, іде до кузні, а вслід йому:

— Га-га-га! Ках-ках-ках! Щоб знав, як винашуватись... Ото, щоб знав!..

А Юхим розводить притухле за балачкою горно, пшкає міхом так, що іскри аж із бовдурів летять, і бурмоче: «Реготно їм, реготно, кугуття чортова! Ось прийде котрийсь та попросить: зроби, Юхиме, те, зроби се, то дулі зроблю».

Однак минає день-два. Юхим забуває образу і нікому ні в чому не відмовляє. До того ж дядьки вже знають, як легко до коваля підкотитися. Треба тільки стати на порозі

кузні, кахикнути раз та вдруге й сказати лагідненько: «Драстуй, Явдокимовичу! Як вопо сьогодні кується-клепается? Нівроку? А я вийшов уранці, чую, молоточок твій так і витьохкує, так і витьохкує... От уже послав тобі бог кебети до цього діла!» Це — лукавіші. А хто хитрувати не хоче або не вміє, той почне: «Ти, Юхиме, за вчорашнє не сердься. Ми ж не зо зла, а так, з дурного, сказати би, ума...»

«Та я що ж, не помічаю, чи що, — мирно одказує Кравчина, а самому аж горло перехопить, так йому любенько на душі робиться. — Давай, що там у тебе». І робить між ділом, що бригадир за нарядом дав, тому клямку, тому шпуги — двері навісити, тому ляду до погребка обкує. А як немає нагальної роботи, то зачинає кузню і йде в сосновий бір — «хоч там подихавш не чадом та циндрою». Бір починається одразу ж за кузнею і тягнеться косогороми понад річкою аж до дальнього села Бірок. Юхим грузиться по піску, чує під підощвами кожену шишку і наслухає дятла. А забачивши його, стає неподалік, закурює цигарку й дивиться, як той вимахує голівкою та вицюкує дзьобом.

«Ач, який ковалик», — думас, пихкаючи димом, і йде собі далі, до пизів, порослих вільшиною, од якої тягне болотом та перемоклим у воді сушняком: тут йому пайлегше дихається і найпрохолодніше після кузні. Потім при нагоді Юхим не проміне ні з того ні з сього запитати у співбесідника:

«А чи ти знаєш, яка итаха найроботяща? Ні? То я скажу. Дятел, — і постукує твердим, давно не зрізваним пігтем по ковадлу. — Горобець — то курка. Налетів у двір, стриб-скок поміж курми, дзьоб-дзьоб, нахватався і втік. Голуб — ледащо. Оддудурить воло й ходить, жде, поки нагодують. Сорока — злодюга, на живе кидається. Сойка, як цигапка: що набачила, те й зцибрила та заховала про зиму. Шпак — як враг на садки налітас. А дятел — ууу... Трудяга. День крізь день, і літо й зиму, все стука та стука, як тесья долітцем або як я молотком. І як йому голова не болить, скажи!...»

У Кравчини чи не найбільше на всю округу сімейство: він з жінкою Мотрею, яка ще дівчатком забилася у двадцяті роки в Чернечу Слободу з Катеринослава, коли там неврожай був, п'ятеро дітей — це лише молодших, що не вилетіли ще з батьківської хати, — та стара, як світ, Кравчиха, Юхимова бабуся. І всі вдягнені, взуті, пагодовапі (рідкісне ковальське ремесло прибуткове, Кравчина добре заробляє), всі лагідної вдачі, а діти до того ж іще й гарно

вчаться: менші — в слобідській школі, старші — в районній десятирічці. Юхим любить повеличатися дітьми, як і своїм господарюванням, однак не при них.

«То кулешу салом не зіпсуєш, а дітей хвалою — враз», — лагідно повчає він Мотрю і старших синів та дочок, які вже посодружувалися. Це коли Юхим у пастрої. А буває він таким повсякденно, коли не голодний. А як голодний, то лютішої людини, аніж Юхим, у всій слободі не знайдеш. Тому в передобідню пору, коли здалеку понад луками ще долинає передзвін Юхимового молотка в кузні, у його дворі вже починається метушня: виносять надвір низенького круглого столика, бо Кравчина влітку, як погода, обідає під райкою в холодку, витягають з колодязя цебро холодної води (як борщ видається татові гарячим, то миску ставлять на цебро, щоб швидше вихолоняв), перемивають і перетирають нефарбовані дерев'яні ложки, хоч вони й так чисті, лаштують чистого рушника татові на коліна і ставлять до столика татів ослінчик. Аж тоді Мотря велить наймолодшому синові Колькові бігти на кладовище і звідти виглядати, десь йтимуть тато. Колько, худорлявенький, чистенько одягнений хлопчик з розумними оченятами, лопотить босими ногами стежкою поміж соняшниками і гурчить, як машина. Виглядати тата на обід — то найбільша його радість, найпочесніше доручення, що дісталось йому від старших братів та сестер. Колько вибігає на кладовище — найвище місце у слободі, сідає на гарячий од сонця чебрець поміж могилками і дивиться на колгоспну садибу по той бік виярка та пильненько наслухас.

Кравчина йде поважно, заклавши руки за спину, не роззираючись і не зупиняючись біля зустрічних: паробився й виголоднів — не до балачок. Коли ж він спускається у виярк, спершу по коліна, потім по груди, по плечі, потім ховається з головою, Колько підхоплюється, як наполоханий заєць, біжить стежкою назад, тільки хрести та пам'ятнички ввічю йому миготять.

— Ідуть тато! Чуєте, ма'? Ідуть! — гукає, хекаючи, а очі горять, як жарішки: він перший побачив тата.

Дітвора шукає собі стільчики, пороблені татом, ставляє до столика, однак сідати ніхто не сідає. Мотря виносить глечик з теплою водою, рушник, мило і шматочок гладенько обструганої цеглини.

Увійшовши до двору, Юхим обводить суворим поглядом усе сімейство і, помітивши, що когось із дітей немає на обід, питається:

— А де ж це Поля?

— У неї сьогодні шість уроків,— одказус хтось із школярів.

Юхим засукує рукави — руки в нього по зап'ястя сиювато-руді од диму та окалини, а вище білі: ніколи їм зазмагнути — бере з Мотриних рук мило та цеглинку й одмиває ними кіптяву... Діти мовчки, шанобливо дивляться, як тато, зціпивши зуби, шатирить руки цеглинкою, тоді хтось із старших каже:

— Може, тату, вам твердецьку мочалину купить? У городі є.

— Твердішої од цеглини ніде немає,— одказус Юхим.

Умившись, він перший сідає до столика, за ним баба Кравчиниха, сухенька, згорблена, тонкорука, вдягнена, як завжди, охайно, у все довге та просторе. А вже потім всідаються діти.

Юхим куштує борщ, і коли він не дуже вичахлий і не дуже гарячий, питає:

— А де це стручок?

Хтось із дітей подає йому стручок перцю, що попав під вінця великої полив'яної миски, й каже раденько:

— Осьо, тату! Заховався.

Юхим одламає вогнистий шматочок, вкидає у миску, тоді висипає з долоні ще й зернята.

— Чи не багато, батьку? — зауважує Мотря.— Дітвори ще язики попече.

— Кому багато буде, той попроситься,— одказус Юхим.

Дітвори їсть мовчки, бо хто ж попроситься, як тато такий борщ їдять?

Юхим зачерпує повну ложку, повільно підносить до рота і якусь мить дивиться на неї, як на ворога, потім сьорб! — лунко, сердито й коротко, немовби батоном ляснув — і ложка суха. Сьорб! Сьорб! — пишком і запекло. Коли ж попадеться комусь із старших дітей курячий пуп чи печінка, Юхим скаже, переставши сьорбати:

— Оддай, Маню, знахідку Колькові, він же менший од тебе.

А Мотря при цьому ще й докине:

— Він у нас сьогодні молодець, мамі дров уносив і тата бігав виглядати.

Юхим на те змовчує: малого іноді не завадить і підхвалити.

Баба їсть з окремої мисочки, бо їй треба довго кутуляти. Юхим ніколи не обходить її увагою за столом і, якщо вона не доїсть, буває, борщу, чи тушкованої картоплі, чи каші молочної, питається:

— Чого це ви, бабуню, так погано сьогодні їсте?

— Доживеш до мого віку, то й тобі не їстиметься, моя дитино, — одказує Кравчиниха. — Колись, як була молодшою, хотілося, та не було чого, тепер є що, та не хочеться.

Юхимовій дівторі чудно, що бабуся називає тата дитиною, то котрась із старших питає, поштиво усміхаючись:

— Хіба ж тато — дитина?

— Усі ми, дітки, діти, і старі, і малі, й середульші, — одказує старенька і сміється — німо, без жодного звуку.

Це — «мирний» обід. А буває й так, що Мотря чимось не догодить Юхимові. І найчастіше — дуже гарячим борщем. Тоді на Кравчину знаходить голодний сказ. Він хапає миску, бігає з нею кругом хати, шукаючи вітру поза причілками, а знайшовши, заходжується віяти ложкою борщ, як віють зерно до млина, і кричить так, що на всім кутку собаки гвалт зчиняють:

— Мало мене біля горна пече?! Га? Мало?!

Коли ж вітру немає, Юхим підхоплює на руки ледь не відерний чавун з борщем і пхається з ним до колодязя.

— Опускай у воду! У воду, кажу! — прискіпується до Мотрі й залигує чавун обривком так, щоб дужка була.

«Що се там за веремія?» — дивуються ті, хто не часто буває на цьому кутку села.

«Та то в Кравчини обідають», — байдуже пояснюють кутяни, бо вже звикли. Так звикли, що коли хтось на когось кричить, йому кажуть: «Чого ти репетуєш, наче гарячого борщу вхопив?»

Після обіду Юхим одразу ж добрішає і стає ще лагіднішим і балакучішим, ніж завжди.

— Про що ж тобі на завтра врок задали? — воркоче до сина чи дочки і гладить чуб або кіски.

— Про перпетуум-мобіле, тату...

— А що ж то воно таке?

— Вічний двигун, тату.

— Гм, — каже Юхим і надовго замислюється. — Та й що ж, є такий двигун?

— Немає, тату.

— Правильно, немає, — радіє Кравчина. — Нічого вічного немає.

— А ви, тату? — озивається Колько.

Юхим регочеться й каже:

— А я, синоцю, вічний. Я — як той перпетмобіле! І ти підростеш — будеш вічним двигуном. Хто робить — той і двигун.

— А хто не робить? — допитується Колько.

— А хто не робить, той свистить,— сміється Юхим.

Найдужче ж він любить учити молодшенького сина, ще не школяра, грамоти. Стає струнко, як солдат, притисне розчепірені пальці до стегон — і до Колька:

— Ану ж скажи, яка це буква?

Колько схилиє голівку набік, примружує розумпенькі очі й швидко-швидко відповідає:

— «І», тату, тільки без крапочки вгорі.

— А це? — Юхим викидає ліву руку вбік.

— «Ги», тату.

— А це? — радіє Юхим і якомога кругліше береться руками в боки.

— А це «хви».

— А оце ж яка?! — вже вигукує в щасливому запалі Юхим і береться тільки одною, лівою рукою в бік.

— А це, тату,— Колько навмисне витримує паузу, а Юхим напружено жде і, коли вже на обличчі в нього з'являється ледь помітна тінь досади, син, сміючись, каже:

— А це, тату, «ри-и-и»!

Старші діти, що теж пройшли колись по черзі цю батькову «школу», обіймають Колька і хвалять, а Юхим враз нахмурюється й каже:

— Ну, годі. Марш за уроки, а я пішов на роботу.

Діти неохоче розходяться кожен до свого діла — не так вже й часто випадає їм побути з батьком,— а Юхим, заклавши чисті, одмиті цеглиною руки за спину, йде до своєї кузні. Дорогою він залюбки зупиняється погомоніти, коли хтось трапляється пазустріч, сам напрошується зробити щось таке, чого, крім нього, коваля, ніхто в слободі зробити не зуміє: коли Кравчина не голодний, він кожному радий прислужитися, кожному не пошкодує доброго слова чи поради, навіть насмішникам своїм. І потім до самого смерку видзвонює його молоток по ковадлу — веселенько та вдатно, наче закликає людей до закіптюженої кузні під сосновим бором. А якщо змовкне, то те означає: притомився Юхим, зняв свого цупкого брезентового фартуха, побитого іскрами, і, розтираючи праву руку — вона вже частенько німіє йому,— пішов па визи подихати вільховою прохолодою.

М'ЯКИЙ

Щопеділі ввечері дядько Лук'ян, що досі спав, обнявши «Обломова», розгорпуюто на тому місці, де Іллі Іллічу й уві сні хочеться спати, каже до мене розніжено-хрипкувато спросоння:

— Захаре, подай мені плаття, підемо, тес-то як його, до М'якого.

У доброму гуморі — а він рідко коли втрачає його навіть після кількох нічних операцій — дядько майже не буває самим собою, він завжди когось грає: Возного, Собакевича, Карася, Обломова, своїх колишніх односельців, а ще єдиного нашого земляка, який живе тут, на шахті, Микиту Норовця, прозваного ним же таки — М'який.

Микита приїхав до нас років через два по війні. В занешеному солдатському одязі — шапці, бушлаті та галіфе до черевиків з кирзовими халявками, високий і худий, мов скракля, — він утяг до кімнати перев'язаний лантух, з якого стирчала червона грушцева ручка фуганка, сів при порозі навпочіпки і, навіть не поздоровкавшись, заплакав.

Дядько Лук'ян, що саме вечеряв, зблід, поклав ложку й тихо запитав:

— Хто ти, чоловіче добрий?

— Не впізнав... — підвів на нього Микита лагідні, як у дитини, очі на зчорнілому виду. — Я так і думав, що не впізнаєш. Хто тепер кого впізнає.

— Невже ти, Микито? — ще тихіше мовив дядько.

Микита швидко закивав головою і знову заплакав.

Дядько підбіг до нього, ухопив попід руки й повів до столу, примовляючи:

— Боже мій, Микито, друже, яким побитом, звідки ти?

Микита вже за столом стяг з голови мокру від дощу та снігу шапку, вивернув її і підкладкою втер очі. Тоді сказав з винуватою посмішкою:

— Ти мене... м'який, зразу підкорми з дороги, як є чим, а потому вже розпитуй.

Ми жили на той час у старому, побудованому ще шахтовласником Мордвиновим, пристанційному будинку. З усіх боків його підтримували бетонні підпори, і все ж, коли мимо проходили поїзди, ветхі стіни його тремтіли, мов живі, а зі стелі падали на облізлу підлогу крейдяні коржі. Тої ночі я часто прокидався не від поїздів, а од тяжкого волячого зітхання Микити й брязкоту конфорок на кухні. Мабуть, дядько Лук'ян варив ще одну вечерю.

— Мені якби так, щоб до землі ближченько, — голосно

шепотів Микита.— Не можу я, Лук'яне, без землі, без грядочок біля хати. В радгосп якби кудись, абощо...

— Радгоспів тут поблизу немає,— сурів дядько Лук'ян.— Може, на шахту до коней підеш?

— Та мені якби хоч коло живого, теплого...

В кімнаті було видно, бо у вікна текли станційні вогні — червоні, білі, сині, зелені — й розмальовували стіни, мов квітками; пахло котельною парою та паровозним димом, то ближче, то далі, а то й під самими вікнами дудів у свою дуду стрілочник і ляскали буфери.

— Ну й життя ж у вас тут... м'який,— шепотів Микита.— Гуде, блискає, земля двиготить... Як у печлі!

— Нічого, поживеш,— звикнеш,— озивався дядько, на що М'який тяжко зітхав.

За кілька днів Микита вже конюхував у лікарні. А невдовзі виніс на маленький наш висілковий базарчик небачені тут салотовки, продовгуваті, як човники, селянські ложки та ополоники, з ручками у вигляді рибинок, дерев'яних коників на випиляних з кругляка коліщатах, пофарбовані в різні кольори возики для малят — і стояв обіч прилавків на морозяному вітрі, хукаючи в покарьожені пальці та кліпаючи лагідними очима на здивованих базарувальників — що воно, мовляв, за дивак об'явився?

— Скільки просиш? — питалися в нього, тицькаючи пальцями то на те, то на се з його товару, припорошеного снігом.

— Скільки не жалько,— повільно усміхався Микита змерзлими губами.

Базарувальники низували плечима, відходили геть, і віп знову стояв самотиною.

Проте до Микити скоро звикли, оцінили його нехитре рукоділля чи, може, безобидну вдачу і за безцінок — скільки кому не «жалько» — розкупували ту його всячину.

Тақ і прижився Микита на шахті. Коли ж у лікарні не стало коней і замість них прислали стареньку, певно ще фронтову півторатонку з червоним хрестом на кабіні, його взяли під землю до осліплених од електрики шахтних вагоновозів. Згодом і їх спровадили на поверхню. Тоді Микита став потроху випивати, одружився з бідовою гостроязкою козачкою Марусею, що торгувала на базарі козинячою ряжанкою в півлітрових баночках і теж голінна була до чарки, перейшов у навалвибійники (видно, з Марусиного наказу) і тепер частенько завертав на станцію попиту ровенського пива з чверткою, або, як у нас кажуть, «з причепом».

Після пива він неодмінно заходив до нас, брав стілець, віс його до порога і вже там сідав. Він міг сидіти мовчки годину й дві, роздивляючись по кімнаті блискучими од «причепу» добрими очима, й повільно усміхатися, потім сказати: — Лук'яне... м'який. Якби ти тільки знав, як я тебе люблю. Так люблю, що хтозна-як.

Він ніколи не промовляв цих слів і не вигукував, а просто казав, тільки ніжності в голосі було більше, ніж завжди.

— Як там воно в шахті? Привик хоч трохи? — питався в нього дядько Лук'ян.

— Чорно... м'який, у шахті,— переставав усміхатися Микита.— Оце посідаємо з хлопцями на перепочивок, то я заплющуся, щоб не так чорно було, а перед очима — хати, річка паша, грядки, сінокосець... Його якраз на п'ять ручок було коротеньких, ще й гривка з пів-аршина зосталася,— знову починав усміхатися Микита.— Вийдеш уранці — роса кругом аж очі ріже. При сонці. А як сонце ще не зійшло — сива...

І надовго замовкав. А коли прощався, то м'яв у обох руках шапку й казав:

— То пішов уже я, м'який, до своєї тертушки...

Щоб добитися до Микити навпростець, пам з дядьком треба перейти колії, що блищать од світлофорів — червопо, біло, синьо, зелено, обминути вервечку вагонних коліс у деповському тупику, а далі під купами штибу коло сортувальні — Микитина хатка. Він зробив її самотужки зі старих шпал та вагонних дощок. Ними ж таки й обгородився, тому весь паркан був у номерах та печатних надписах: «Крюківський в. з.», «Середній ремонт — ст. Штеровка» і т. п.

Перше, що ми робимо, вирушивши з дому,— заходимо в залізничний магазин і купуємо дві чвертки, бо М'який ніколи з півлітри не п'є і називає її смертю, а чвертку — півсмертю. Поміж купами штибу, що злежався, спрів і горить усередині, нерухомо стоїть густий смердючий дим, і ми, не дихаючи, пробігаємо крізь нього од купи до купи...

— Ти думаєш — що він зараз робить? — каже дядько, коли ми підходимо до Микитиноі хати.— Лежить п'яний. Лежить і дивиться в стелю. А руки складені на грудях, як у покійника. Він, ще як ми разом пастухували, ляже було на спину, впнеться очима в небо і водить по ньому пальцем. «Що ти, Микито, робиш?» — питаюся було. А він: «Хмари малюю...» — і замовкає на цілий день.

Дядько навшпиньки підкрадається до освітленого вікна,

зазирає в нього красм ока і манить мене пальцем до себе:

— Дивись!

М'який справді лежить голічерева на дерев'яному саморобному ліжку й дивиться в стелю, пальці зчеплені на грудях, не ворухаться, і можна було б подумати, що він неживий, коли б на вустах у нього не блукала ледь помітна усмішка.

Дядько легенько стукає в шибку й притуляється до неї вухом. Не міняючи пози, навіть не скосивши очей на вікно, тільки дужче заусміхавшись, Микита глухо питає:

— То ти, Лук'яне? Заходь... м'який.

Ми увиходимо в душно натоплену хату, пропахлу штибною курявою од сортувальні та козипячим молоком. Приклавши руку до серця, дядько Лук'ян од порога вклоняється стінам і вже тоді звертається до господаря:

— А чи не бачиться, видиться, здається вам, куме-брате, що ви залежалися і чи не пора хоча б поворухнутись?!

Дядько Микита усміхається уже всім видом, великі пальці його рук оживають і по черзі торкаються гудзика на застебнутій до самого підборіддя сорочці, а очі втуплені в стелю.

— Дивлюся оце вже, мабуть, днів зо три на отого оп павука в кутку, як він сіті плете. А вже ж і мудрий... м'який, добре свою науку знає.

— Читая, тес-то як його, благость в очах твоїх,— веде свосі дядько Лук'ян,— открой мені хотя в терміні, партикулярно, резолюцію: поторкасшся ти сьогодні чаркою з земляками чи ні?

— А ти півсмерті припіє? — питається Микита, не одводячи очей від кутка з павуком, хоч пальці на грудях заворушилися всі разом.

— Ну да, ну да! Хі-хі-хі!..— чути з кухні в'їдливий Марусин голос.

Не перестаючи усміхатися, Микита повільно спускає додолу одну, потім другу ногу і аж тоді розчіплює пальці — спершу вказівні, потім середні, потім підмізинні — й підводиться з ліжка, не згинаючись у спині, а тільки в попереці.

— Подай нам, Марусе...— він замовкає, розмірковуючи, назвати її м'якою чи ні.— Подай нам щось на стіл.

— Ну да, ну да! — вже зухвало вигукує Маруся.

Тоді Микита дістає з-під ліжка дерев'яний, пофарбований у чорне чемодан на великому комірницькому замку, видобуває звідти шмат сала, цибулину, великий окрасць черствого хліба і кладе на стіл.

— Це як на неї сказ насяде, — пояснює пеголосно, — то я собі корма припасаю.

Сказ насядає на Марусю не завжди. Іноді вона зустрічас нас як довгожданих гостей, хушенько лаштус закуску, щебече без увагу про те-се, а випивши, захождується притацьовувати та приспівувати посеред кімнати:

Не пей вина,
Оно бешеное,
То назад, то вперед
Перевешивает!

Або ще низенько вклонається нам з дядьком і каже медовим голосом:

— Спасибо вам, полтавцы родные, за муженька такого-то. Уж до чего добр, до чего добр, Кян Силич (себто Лук'ян Васильович)! Иной раз поругаться с ним до смерти хсчется, — а он молчит, каналья, да ухмыляецца. Ей-право! Ах ты ж хохолчик мой ненаглядный, незаменный!

— А вже ж пак не як, — посміхається на те Микита і дивиться в стіл. — Скажи краще, що випити кортить, а ні за що, бо кози не дояться.

Тоді Марусине лице враз наливається презирливою зневагою, вона швидко випиває ще одну чарку, перед ким би не стояла, йде на кухню і нишкне там або час від часу вигукує в'їдливо:

— Ну да, ну да!

Після першої ж чарки Микитині очі беруться сльозою і випроміщують стільки ніжності й суму, що серце щемить, як зустрінешся з ними.

— А я оце лежав... м'який, та й згадував домівку, — починає він: — Вийдеш було у двір, як сонце на ниві стає, — вуличка тінями од хат і садків помережана, кропива, бузина пахне так, що не продишнеш. Тільки смеркне — вже й роса впаде. І кожна крапля, як намистина завбільшки... А біля воріт у вербі — ти... М'який, пам'ятасш нашу вербу? — Чутно: чирк-чирк-чирк. Воляче око пурхає в гіллі — пташка така, як пучка. І де воно, скажи, голос береться у такому тільці дрібному? Або підеш на грядки — картоплі попідводилися на росу, цвітуть. Немає мені кращого духу, як од хліба та картопляного цвіту...

Дядько Лук'ян слухає, зіпершись ліктем на стіл і обхопивши п'ятірнею високе зморщене чоло (минулої ночі він зробив дві важкі операції), кадить цигаркою, що аж дим йому в чуприні плутається, і мовчить. Віп теж часто згадус наше село, од якого в моїй пам'яті zostалися тільки рови

з бурхливими весняними водами, проте робить це весело, не так, як Микита — ось-ось ніби заплаче.

— Візьму колись отой чемодан,— вказує очима під ліжко,— і чкурну назад.

— Ну да, ну да,— вже без виклику і злості, а ображено-м'яко озивається Маруся.— Глухий потому што...

Коли обидві «півсмерті» вже давно випито і в хаті надовго западає мовчанка, тільки кози вовтузяться у загороді за стіною, ми з дядьком підводимося, щоб іти додому. М'який вдягається в нову цупку брезентову куртку-робу, натягає на лоб важкий суконний картуз і йде нас проводити. Недалеко од виселка, на териконі, поблимує ланцюжок вогнів, що навскоси пнуться вгору, між зорі, гуде шахтний вентилятор, без якого в нас і тиша — не тиша, а над балками сходить туманець, як над озерцями...

Дядько Микита йде мовчки, тільки зітхає інколи та поглядає на небо — мабуть, і воно йому тут не таке...

— То, може б, ти, брате, й справді назад повернувся,— кладе йому руку на плече дядько Лук'ян.— Тепер там жити можна. Витопчуть люди глиняні стіни, папнеш верх — от тобі й хата.

— Е-е, ні... м'який,— зітхає і, щопевно, усміхається Микита.— Одірваного не доточиш. А хоч і доточиш, то шво буде муляти. Хіба, мо', вмирати туди поїду. Бо тут... Був якось на кладовищі на проводи — нікогісінько. У нас там кутю виносять, крашанки кладуть на могили, щоб дітлашки забрали, посадять, погомонять у траві поміж хрестами та пам'ятничками, ще й заспівають, як чарку добру перехилать... А тут — нікогісінько. Тільки земля од поїздів двиготить, м'який, так, що аж гробки розсуваються. Як на пенсію вийду, так і чкурну...

На штибових купках ми прощаємося з М'яким до наступної неділі чи доки він заб'ється на станцію попиту пива, причому вони з дядьком обнімаються, чоломкаються і бажають один одному стільки добра та здоров'я, що його не па тиждень, а на рік вистачило б. Потім ми збігаємо вниз, у дим, а Микита ще довго, аж доки його видно, стоїть на купі, освітлений мерехтливими пристанційними вогнями, й махає пам картузом.

СИН ПРИЇХАВ

На початку серпня, коли в Ковбиші, велике село по обидва боки вузької річки в очереті та верболах, з'їжджаються до батьків усі колишні ковбишівці, що отам по війні подалися з дому шукати постійного заробітку і щонедільного вихідного, коли по дворах тільки й чути: «Папа, а как зараз навпростець дійти до лавки?», а батько, намагаючись у всьому догодити дітям, одказує: «Та как? Отако грядками і йди. А там — низом. Хіба ти забув?»; або: «Мамо, як у вас нащот стірального порошка? Нет? Дак я пришлю по приїзду» і т. п. — на початку серпня, сонячного суботнього передобіддя, приїхали гості й до Никифора Дзякуна та Параски Дзякунки: син Павло, рудий, витрішканий, уже з пупцем і в капроновому капелюсі у дрібних дірочках, невістка Рита, товстенька, як куховка, балакуча й догідлива (про таких кажуть: «Тільки в хату — вже й своя»), та одинадцятимісячний онук Борько, такий собі некрпкливий витрішканий опецьок з ріденьким, рудим, як у батька, чубчиком.

— Таж викапаний татусь! — щасливо цокотіла Дзякунка, обціловуючи внука. — Дивися, Никифоре, і піздрічки такі, як у Павлуші малим були, й гузенце важкепекке... — Вона також була руда, син Павло удався в неї, а онук — ? Павла, того й раділа. А навітшавшись Борьком, заходила і цілувати невістку та дякувати їй, що отак догодила, що такого онука гарного «привела».

Приїхав Павло не поїздом і не автобусом, як багато інших колишніх ковбишівців, а власним «Москвичем» тююнового кольору. «Москвич» був повий, і все в нього блищало: фарба, скло, пікельовані буфери, циферблати на приладах... Сидіння було заслапо двома вовняними килимами, а задне та бокові стекла завішено репсовими фіранками. Все те Павло придбав задалегідь, ще тоді, як для машини його майбутньої тільки-но одливалися десь на заводах перші деталі.

Через «Москвича» Павло й не одружувався так довго, хоч мав уже за тридцять. Спершу думав: брати дружину на сто п'ятдесят карбованців у місяць, та ще живучи в гуртожитку, не годиться. Коли ж дали йому за стаж та мовчазну працюватість кімнату в новому будинку й перевели зі слюсарів у майстри, розмірковував так: паскладаю грошей на машину і все, що до неї треба — килими, фіранки, брезент і металеві каністри під бензин та мастило, тоді вже й жінку шукатиму, бо як одружишся зараз, то машини

вже не купиш, ляснуть гроші на меблі, одяг та всякі дрібниці, що придумуються жінці, бо жінки всі такі.

Навіть у відпустку до батьків не їздив три останніх роки. Адже, щоб їхати, крути не крути, а півтори-дві сотні викинеш: дорога, гостинці, новий костюм... Не заявишся ж у приношеному! То брав відпустки, клав на книжку і знову працював.

Тепер Павло мав усе: квартиру, жінку, машину, сина, двісті карбованців заробітку разом з премією — і почував себе так, як йому й хотілося: спокійно, впевнено і незалежно.

«Москвича» у двір батькові одразу не завів, а лишив коло воріт, тільки стекла позапинав брезентовими фартушками, спеціально для цього й пошитими, та колеса понакривав обрізками, що zostалися од тих фартушків, аби не пеклися на сонці.

— Ти, Павле, отуди під грушу поставив би його, в холодильник, — радив старий Дзякун і любовно та обережно обторкував «Москвича» долопею.

— Нічого, хай тут постоїть, щоб під рукою був, — поважно одказав Павло.

Батько зрозумів його й замовк, тільки прикахикував значно та погладжував великим пальцем вуса, то лівий, то правий, та усміхався тонко: правильно, хай люди бачать, через вигін з усіх боків видно.

Доки в хаті варилося й смажилося, чоловіки час від часу виходили з двору до машини, походжали навколо неї повільно і врочисто, або й так собі стояли, як два лелеки біля гвізда з лелеченятами.

— Та й скільки ж людей під твоїм керівництвом? — питався сина Никифор.

— Уся зміна. Двадцять сім чоловік.

— О-о! — підкидаючи брови вгору, казав Дзякун. — Багатенько. Ти ж дивись там з ними ладь, бо люди — це таке: не догодиш — з'їдять.

— Про це будьте вверені. Я ще в полковій школі навчився з ними, як був помкомвзводом по стройовій підготовці. Теж тридцять душ було. І всі слухали... У мене так: робиш — роби. А не послухав раз, удруге — подавай заяву. Або на такі паряди посаджу, що в получку тільки розпишеться.

— А то ж як! — охоче погодився з сином Никифор. — Робиш — роби. А ні — то дивись...

І засміявся дрібненько.

Мимо машини та батька з сином у нових капелюхах з

дірочками (Павло привіз такий самий капелюх і старому) проходили люди, здоровкалися шанобливо, на що Павло одказував, дивлячись понад їхніми головами на річку: «С-с-те!»

Дехто й зупинявся, вітав гостя з приїздом, Никифора з гостями, розпитував, де та ким Павло працює, які гроші заробляє тощо, а на припослідок обходив машину, зазирає до кабіни крізь щілини між фіранками й цікавився, скільки «це добро» коштує.

— Ану ж, Павлушо, скажи! — торкаючи вуса великим пальцем та веселіючи очима, воркотав Никифор і напружувався весь, аж старечі його м'язи твердішали, а під ложечкою лоскотало.

— Всі гроші,— з холодною посмішкою, що й не схожа була на посмішку, казав Павло і дивився своїми малорухомими риб'ячими очима поверх цікавого дядька.

Зодягнений він був у новісінький костюм приблизно такого ж кольору, як і «Москвич», взутий у новісінькі жовті черевики на товстій підшві, а тугу, в рудих латочках шию міцно стискав комір нейлонової сорочки без краватки: Павло не любив краваток. Коли він говорив з дядьками, то тримав руки складеними на грудях і повільно та незалежно розгойдувався, стаючи то на поски, то на підбори нових своїх черевиків, причому розпірка на піджаці ззаду то сходилася, то розходилася.

Тим часом у хаті не вгавала балачка.

— Павлушу на роботі цінують,— розказувала Рита, підмітаючи долівку мокрим віником.— Премія щомісяця йде, дві грамоти одержав...

— Та він у нас такий, що і зробить, і змовчить, як треба, і старшого послухає,— озвалася од печі Дзякунка.— Ізмалечку такий.

— В квартирі в нас,— вела далі Рита,— все є: гарнітур житомирський, холодильник «Донбас», телевизор «Огонёк», стіральна машина «Нітра», пілосос... «Буран», правда, бо «Ракети» саме в магазинах не було. Грошей вистачає й на щодень, і на книжку Павлуша в зарплату кладе щомісяця. А буває, в суботу й неділю проскоче в Ростов чи Ворошиловград — все одно ж робити нічого, то, дивись, десятку-дві підробив. Треба ж машину окупити. Та й на бензин...

— А чого ж,— раділа Дзякунка.— І людям услуже, й копійку заробить. Воно так: копійка до копійки — та вже й руб! Їж, Борисику, їж, мій ласунчику, гам,— ніжно сокотіла до онука, що стояв біля лави, брав жменюю крижалки

смаженої картоплі, розкладені рядочком на газеті, аби швидше холонули, і мовчки, зосереджено спроваджував у рот. Коли рядочок кінчався, Борько обертався до баби, наставивши на неї малорухомі батькові очі, й казав:

— Се копн.

Дзякунка вихоплювала зі сковороди, що шкварчала на жаровні під челюстями, підрум'янені кружальця і, перекидаючи з долоні на долоню, біжка несла онукові.

— Зараз не можна гамочки, моя крихто,— розкладала картоплю в рядочок і студила на неї.— Жижка! А як вичахне, тоді гам.

І питалася в невістки:

— Де ж ви його, доцю, хрестили, онучка мого сахаренького? Є у вас там церква поблизу?

— Ніде не хрестили,— одказала Рита.— Кумів назвали, так, шуткома — Павлушиного начальника цеху і його жінку, а не хрестили.

Дзякунка аж у поли вдарила.

— О бо-оже, то це він у вас так нехрещений і живе?

— Так і живе,— зніяковіла Рита.— А що ж тут такого?

— Е, дочко, так не можна. Не годиться, щоб воно нехристом росло. Не цуценя ж, а людина. Ні, ні. Завтра дасть бог неділю, подамося в Опішне або Покрівське й похрестимо. Будь-що. Бо яке ж воно...

— Та я й не проти,— повагавшись, мовила Рита.— Тільки Павлуші не кажіть, тогосьому не можна...

— Ну, як не можна, то й не можна,— перейшла на шепіт Дзякунка.— Антбузом з'їздимо, не яка далечінь. Ми швиденько. А скажемо — на базар.

...Обідали довго й з горілкою: Павло вінс із багажника старанно закутушкану пляшку «Російської», сам розлив усім порівну, сам і тост виголосив:

— Ну, за встречу. За знайомство з невісткою та онуком.

— І щоб усе було харашо,— вставила Дзякунка.

— Всьо в наших руках,— сказав Павло.

— Як умієш жить, то все харашо й буде,— багатозначно вирік Дзякун.

— За здоров'я наших батьків,— і моїх, і твоїх, Павлушо,— сказала Рита і почаркувалася з свекром та свекрухою.

Випили і взялися до їжі: смаженої картоплі з малосольними огірками, холодного курячого борщу на вершкові та жовтках, пухких пирогів з усякою начинкою та сметани. Тільки Борько вже не їв, а мовчки ліз дідові на коліна, торкав його за вуса й зосереджено сопів. Дзякун розчулив-

ся, легенько надавив недавно вставленими зубами рожевий ошуковий палець, а невістці сказав повчально:

— Тенер, дочко, твої батьки — і Павлушині батьки, а Павлушині — і твої.

— Так оце кортить сватів побачити, хоч одним оком, — медовим голоском мовила Дзякунка. Вона вже й сп'яніла, і ледь не обмовилася була про завтрашні хрестини, та вчасно схаменулася. — А тут же й недалеко. Скільки, старий, од нас до Шишак?

— Навпростець верстов сімдесят буде, — прикинув Никифор.

— А я от скільки не наблюдаю життя, — повільно й таким тоном, що примушує слухати, сказав Павло, — то зробив вивод, що жінчиним і чоловіковим батькам бачитися не треба. Ті не понаравляться тим, ті — тим, слово за слово... Ті нашепчуть дочці, ті — синові. І пішло: лайки, ссори...

Никифор аж прикахикнув удоволено: ай розумний, шеймин хлопець! Справді, хто б це гнав новісіньку машину ґрунтовою дорогою до Шишак і назад! Що вона — на дурину досталася? А свати, як схотять породичатися зблизька, то приїдуть і автобусом.

По обіді Павло урочисто одімкнув чемодани й роздав подарунки: матері чорну лискучу плюшку, так круто посипану нафталіном, що в хаті одразу запахло промтоварною крамницею, глибокі калоші на червоній підкладці, а батькові костюм, сірий у сосонку, — за шістнадцять карбованців і сорок дві копійки. Рита подарувала свекрові зелену нейлонову сорочку з твердим, ніби луб'яним коміром, а свекрусі в'язану кофту й донську пухову хустку — все дороге й гарне, придбане за дві виховательські зарплати.

Никифор тут же все й надів: хай дивляться люди, що діти привезли. А Дзякунка поховала своє добро в скриню, інкодуючи, що не може й вона, як чоловік, прибратися в нове — не сезон.

Потім Рита приколихала Борька, взяла сапку й пішла на грядки, хоч її відмовляли, а Павло завів машину під грушу, перевдягнувся і пішов у повітку спочивати на пахучому цьогорічному сінні.

Коли до повітки навшпиньки увійшов Никифор, щоб подивитися, чи добре синові лежить, та чи не тягне йому в якусь щілину, Павло считав у нього крізь дримоту:

— А риба, тату, в нашій річці є?

— Є, синок. Щучки, карасі, лини... Раки трапляються, ну мало. Як хочеш, то я візьму завтра кімлі в Семена Портнівського та й підеш з кимось із хлопців повтішаєшся.

— Я й сам піймаю. Аби кімля добра, не драна.

— І то таке,— погодився Никифор, міркуючи сам собі, що й тут правда на синовому боці: сам що піймав, те й твоя, а вдвох, то на двох і ділити треба.

В хаті Дзякунка поквапливим шепотом оповіла чоловікові, що онук їхній не хрещений, що завтра вони з Ритою — тільки щоб Павлуша, боже сохрани, не довідався, бо йому не можна,— подадуться в Опішне або в Покрівське просто додому до батюшки і що Рита на це пристала.

— Отаку жінку Павлуша знайшов,— аж похлипалася радісним шепотом Дзякунка.— Що розумна, що культурна, а що ще й проста!

— Павлушко наш ні в чому не прошибе,— гордовито мовив Никифор.— В нього й по роботі порядок, і дома, і в машині. Бачили, як там усе заслано та блищить? О-о-о!

І раділи обом: Дзякунка вголос дякувала богу до ікони, а Дзякун повільно розгладжував вуса великим пальцем.

Тоді домовилися, що покличуть на завтра Дзякунчину сестру-одиначку, щоб витопила й приготувала все до гулянки — ніби просто так, заради приїзду гостей — і що Никифор допоможе їй поратися. А ще порішили, кого кликати: тільки своїх, родичів. І перерахували всіх по пальцях. Набралося чимало, душ п'ятнадцять, то п'ятьох, із Забродівського хутора, одкинули: почують од когось — пообижаються та й забудуть, а не прочують — ще краще.

Кінчили раду тим, що Дзякун сказав:

— Купиш в Опішньому м'яса. Спечемо каклет до картоплі штук сорок. Я колись, як був у городі, їв у чайній, так добрі.

Никифор одрахував із свого гаманця десять карбованців од пенсії і подав жінці.

— А чи зуміємо ж? — стурбувалася Параска.

— Чом не зуміємо,— одказав Никифор.— Я позичу у директорші машинку та м'ясо скручу, а ви з Ритою політите, як верпетесь. Не велика мудрація.

Потоптався по хаті й рушив до дверей.

— Піду подивлюся, як там машина.

Другого дня, як сонце тільки-но стало над опішнянськими крутоярами, Дзякунка й Рита з Борьком на руках, святково одягнені й схвильовані своєю тасмницею, вже були на базарі. Скупилися швидко. І Дзякунка між ділом розпитала у базарових опішнян, де краще охрестити дитину,— тут а чи в Покрівському. Баби наввипередки радили їхати в Покрівське: там батюшка молодий, має добрий бас і молитву

читає всю. А тутешній уже такий пикарбун, що тільки крече та кашляє і ні читати не бачить, ні по пам'яті не вчешє — забуває.

Покрівського попа застали вдома. Він стояв на ганку в хромових офіцерських чоботях та новій, либонь, недільній рясі, сипав курям пшеницю з коряка і рокотав басом:

— Ціпоньки-ціпоньки, путь-путь-путь...

Забачивши прихожан, він анітрохи не знітився, кивнув привітно і посипав курям доти, доки не кінчилося зерно. Тоді одніс коряк у веранду, повернувся й сказав:

— Проходьте до господи.

Батюшка був і справді молодий, гарний з лица, добре виголеного побіля жовтуватої, з полиском, борідки, ще й духами міцно пах. Останнє Дзякунці не сподобалося. «Надушився, як парубок», — подумала.

У світлиці, завішаній образами — в рушниках і без них, стояла півсутінь, бо віконниці од сонячного боку було зачинено, на покутті тихо горіла лампадка, і пахло пирогами з капустою.

Рита з Борьком, що посапував уві сні, стала на порозі, тихо поздоровкалась і втупила очі в підлогу, а Дзякунка познамувалася до батюшки і перехрестилася до ікон, що ледь жевріли в світлі лампадки. Тоді сказала:

— Хлопчика, святий отче, привезли охрестити. То не відмовте, бо здалеку ми.

— Кума? — спитав піп, глянувши на Риту.

— Невістка, батюшка. А то — внук, Борько.

— Угу. Хреститься вмієте? — поцікавився батюшка в Рити. — Ні? — Зітхнув не тяжко і не сумно, а як людина, якій це не в повину, увімкнув електричну плитку й поставив на неї велику луджену миску з водою. Потім підійшов до Рити, заглянув в обличчя Борькові й сказав лагідно: — Спить младенець? Хай поспить, поки вода нагріється. А хреститься, жінко, так: складаєте тросперстя, кладете його на чоло, потім на живіт, на праве й ліве плече. Спробуйте. — І ледь посміхнувся.

Рита звела руку, що стала раптом важкою, і перехрестилася.

— От-так, — вдоволено прогук отець. — Просто і красиво. Звичаї предків своїх треба знати. — І звернувся вже до Дзякунки: — Хто ж буде младенця держати? Вам, ви ж знаєте, не можна. Матері — теж.

— А як матушку попросить? Може б, вопа... Бо ми ж у такий світ забилися... Уважте вже, святий отче, — заблагала Дзякунка.

— Гаразд, — погодився отець. Попробував пальцем воду, зняв миску й поставив її на стілець, ближче до покуття. — Крижмо є? — питає, ідучи до дверей, що вели, мабуть, на кухню, де побрязкував посуд.

— Є, отче, є, — покванливо одказала Дзякунка й вийшла з кошика сувійчик ситцю.

Незабаром батюшка повернувся й зодяг світрахиль, що тьмяно сіяла сріблом та золотом, і в світлиці стало ще урочистіше. Потім увійшла матушка у всьому темному, привіталася тихо, взяла з рук у Рити Борька і посміхнулася їм ласкаво.

Батюшка правив по пам'яті й швидко, як би добрий тесля тесав. Бас його приглушено рокотав до ікон і то гучнішав, то спадав до проникливого шепоту; час від часу він хрестився тричі, пружно та замашно (тоді хрестилася й матушка) і вклонявся іконам — самою головою, як розбалуваний увагою публіки актор.

Борько, голенький, загорнутий лише в ситець — «крижмо», вп'явся опуклими оченятами в лампадку, посміхався і вказував на неї пальцем.

Та ось батюшка вмовк, узяв зі столика ножиці й вистриг у Борьковому чубчиківі хрестик, промовляючи: «Во ім'я отця, і сина, і святого духа». Тоді вмів пучку рудого волосся у віск і вкинув у миску з водою. Матушка розгорнула Борька, подала голенького на руки батюшці, і він умочив його ноженятами в воду — раз, вдруге і втретє, промовляючи через паузи: «Во ім'я отця... і сина... і святого духа. Амінь».

Рита почувалася немовби в напівсні, немовби в тому, що відбувалося зараз, замкнувся весь світ і не було надворі ні сонця, ні попових курей, ні накоченої, аж блискучої дороги степової від Опішнього сюди.

— Дар божий, — м'яко пробасив батюшка і чимось намастив Борькові лобик, ніжки, рученята.

В світлиці запахло оливою.

— Отрекаєтесь лі от діавола? — спитав піп.

— Отрекаюсь, — прошепотіла матушка.

— Дупьте і плюньте.

Матушка тричі легенько дмухнула і тричі легенько сплюнула. І коли отець проспівав: «Єлице во Христа крестітєся і влєкостєся», — віддала Борька Риті й сказала:

— Можна вдягати. А крижмо візьміть собі... Далеко вам їхати? Нічого, скоро буде автобус, — поторкала тонким пальчиком Борьків ніс, усміхнулася й, кивнувши свекрусі та невістці, вийшла.

— Скільки ж з пас? — шепотом спитала Дзякунка.

— Як з усіх,— зітхнув батюшка.— П'ять. А якщо дитину держить матушка — десять.

Дзякунка дістала з-за пазухи білий вузлик, розв'язала його зубами й подала попові теплу десятку.

«Ач, яку грінку вбив за півчаса»,— подумала неприязно і попросила смиренно:

— На часточку, батюшка, запишете Микиту, Марфу і новопреставленого Мефодія.

— Гаразд,— пообіцяв молодик, навіть не пробуючи запам'ятати імена усопших.

Коли опинилися за ворітьми, Рита сказала, ледь прирмуживши гарненькі очі:

— Такий красивий та привітний...

Дзякунка помітила той дівочий прижмур і мовила сердито:

— Еге ж, за десятку можна і в янгола обернутися. Ходім швиденько до автобуза, бо пече так, що ще й м'ясо пропахне, то будуть нам хрестини.

І вперше подумала про невістку погано:

«Ба, як швидко придивилася. Для такої треба добру вуздечку...»

Павло прокинувся рано і, доки батько сховався по кімлю, встиг уже спорядити вдягачку на рибу: знайшов у повітці стару батькову сорочку, драгу на ліктях, полатані, батькові ж таки, штани, що не сходилися йому в поясі, то доточив петельку з мотузочка, та шкарубкі чоботи з відстрялими підощвами — хоч і тектимуть, зате ноги не попробиває на корчах і очеретяній стерні.

Так у драгті й до річки надумав був іти, але батько розрадив:

— Ні, синок,— сказав,— куди ж воно... Це як селянинові, то і в такому личило б вигін перескочити. А тобі, при твоїй должності, при своїй машині, костюм он який — і таке драгтя... Ти краще бери кімлю, а я це обмундирування пронесу під голою. Торбу злагодив?

Павло показав чималу брезентову шаньку, пошиту разом з фартушками на стекла — воду в радіатор заливати.

І рушили: попереду Павло в новому костюмі, черевиках та брилі, позаду Никифор з торбою, драгтям та чобітьми під полою.

— Якби сонечко вгріло,— гомонів Дзякун,— і вода потеплішала б, і риба стала під берег, бо зараз вона гуляє.

— Я й гулящу піймаю,— сказав Павло.

Коло річки він перебрався в лахміття і зразу став ніяким не майстром заводським і не поважним гостем, а звичайнісіньким собі ковбишівським дядьком, що прийшов допомогти бабам мочити коноплі — так попростішав ураз і навіть реготнув, оглянувши себе. А Никифорові аж прикро стало від того синового вигляду: наче перекинувся Павло із пана в попихачі...

«Аби хоч не побачив хто»,— подумав та й порадив синові:

— Ти отамо поміж хвойлівськими очеретами бовтайся. Там липки є і з берега не видно, хто воно та що. А я перегодом прийду з одежею.

І поспішив помагати жінчипій сестрі поратися коло печі, бо знав, що в неї до цього кебети не лишньої. Хіба не вивернула колись на різдво чавуняку холодцю. Тоді виправдовувалася, жалібно й гугняво: «Як вонь ж бо тут пече, а там тече, а тут тобі рьогач спав!» Никифор аж сплюнув сердито од тої згадки і майже підтюпцем подався додому.

Павло вбрів у воду, шагнув одразу по груди, ахнув і заіржав — така воша була холодна. «Погано, що штани не застібаються. Треба було б свій комбінезон вдягти,— покався.— Так новісіпкий же ще...»

За першою заставкою попалася в кімлю щука, зелена й прудка. Павло кілька разів хапав її, та все невдало, щука випорскувала з пальців, доки не шубовснула у воду.

— От тобі вже нема одпісі,— сердито буркнув Павло.— Так паловиш, роззяво!

А тут на додачу в паху так жальнуло, мов старою кровивою, що аж присів і процідив крізь зуби: «І-і-іх! Треба було так падіти комбінезон, хай він пропаде!»

Заставив іще раз і довго грузився в муляці поперед кімлі, тримаючи її одною рукою, а другою ширяв у воду, як бовтом, та приказував: «Іди, іди... Вил-лазь!» Тоді рвучко витяг снасть — порожньо, сама ряска, сувої куширу, очеретяні дудки та равлики. Сонце світило просто в кімлю, і все те зелене добро з водяного царства сліпило очі колючими кришталевими промінцями. Павло став поволі перегрібати п'ятірнею кушир і раптом: ляп-ляп — карась, широкий, у долошу, і червоний, мов з міді. Не роздивляючись, спровадив у брезентову торбу, що вже памокла і торохтіла.

Далі він уже не чув, кусало його чи ні, а тихо крався поміж лататтям, розсовуючи його грудьми, нечутно запурював кімлю і товк ногами та веслом, по-хлоп'ячому приказував: «А дзінь-дзінь, щучка... Дзінь-дзінь-дзінь!»

Коли піймав другу шуку і вкинув у торбу, подумав: «Оце було б дві».

А як попалася й третя, аж уголок сказав:

«А це було б уже три!»

Інколи ставав перепочити і слухав, як позаду нього спять, влягаючись на своє місце, кушир та латаття, як сопечко гріє сухі плечі, а вода під берегом уже не студить груди, обліплені сорочкою, а зогріває, піжить м'яко, що отак би й заснув у її теплих обіймах... У незболочених закапелках при самому березі вода стояла така прозора, що видно було дно: топкорунну зелену травцю, верболозове гілля, обліплене важкими зеленими кім'яками бодяги, та муляву рибку дрібненьку, що стояла косячками проти тихої, ледь помітної течії.

Неподалік на чистоводді, лшпаючи за собою два тонких водяних вуса, плыв вуж. Поволі похолонуло в грудях, але він згадав, що вужі не кусаються, що в дитинстві навіть носив їх, ті холодні, гнучкі веретена, за пазухою, то тільки лоскотно було — і заспокоївся. Од першої тої згадки про дитинство прокинулася й друга, третя... Як голяка ловив старим кошиком без дужок в'юнів та бобурців; як мало не щодня, влітку і взимку, продирався в лузі крізь гущавину з сокирчиною за паском, і кожен пень був йому не просто пнем, а щасливою знахідкою, купкою дров; як пас череду отуто на прирічкових низах та пік у кізячковому жару степову картоплю, таку піскувату, що й хліба до неї не треба; як ходив місячними вечорами зі своїми однокашниками молоденькою сивою сосною посеред села — «парубкував», а що дівчата-підлітки охочіше горнулися до старших, то зробили бубну, доп'яли десь стареньку балалайку і зманювали їх тим нехитрим оркестром до себе, хоча й цілуватися ще не тямали, а тільки гогошилися: торохтіли в бубну, тюгукали та свистіли в чотири пальці...

Потім його виряджали у ФЗУ, і дівчатка співали йому під бубну з балалайкою прощальної пісні:

Последній випішній деньчок

Гуляю з вами я, друззя...

І Настя Кушнірівська співала, вимовляючи не «друззя», а «друздя». А як ручкалися на прощання, чого ніколи раніше не робили, і розходилися, Настя вбгала йому в долоню напахчену дешевими духами хусточку з двома літерами, вишитими зеленою ниткою: Н+П. Любила ж, видно... А він, замість обняти, пригорнути дівчину, бувало, перечінав її, ніби ненароком, або штовхав зненацька на соснину й реготів пришелепкувато. Да... Бачив її, як приїздив три роки

тому до батька. За офіцера вийшла. Гарна зробилася, товстенька, щоки цвітуть... Ну, та й він не прогадав. Рита жінка добра, хоч і погулювала колись, чув од хлопців по роботі. Зате зараз ні-ні. Воно й краще, як замолоду покрутить, за мужем смирніша буде...

— Еге, чого ж це я стою,— сказав сам собі.— Там першу щуку прогавив, тепер — розмечтався. Уже б досі десятків зо два піймав.

І заходився ловити: то мовчки, зосереджено, то з радісними вигуками, як траплялася добра рибина, то з пісню па одне слово: «Тру-ру-ру, тру-ру-ру...»

В полудень прийшов Никифор з костюмом, черевиками та брилем. Аж тоді Павло вибрів на берег і, почувачи млюсню дріж у ногах, помився та перевдягся.

— Чималенько накишкав,— сказав Никифор, виважуючи торбу. А сам подумав: «За що не візьметься, бісів хлопець, все в нього до ладу получається!»

Назад ішли помалу, бо Павло таки добряче натрудив ноги, ледве-переставляв їх і вже вкотре шкодував: «Якби ота перша не втекла, якраз нормально було б. П'ятнадцять штук. А так тільки чотирнадцять».

І та перша — п'ятнадцята щука здавалася йому зараз найбільшою...

— Якщо вже кликати когось із чужих, то пужних людей, полезних,— сказав Павло, дізнавшись про гулянку.— Голову колгоспу чи ще когось, хто вам пригодиться.

— А що голова,— обережно заперечив Дзякун.— Поки на роботу ходили, поти й голова — голова. А зараз йому до нас діла немає, нам до нього. Пшеницю в механізаторів купуємо, пенція по закону йде. Хіба Митра Лободу гукнуть, лісника. То такий чоловік, що без нього не обернешся: дров треба — до Митра, сіна корові на зиму — до Митра, копей грядку виорати чи торфу привезти — знову ж таки до Митра.

Так і порішили: кликати лісника та ще директора школи з директоршею. Останніх Павло забажав. Як-не-як — люди вони культурні, шановані в селі, до того ж якби не директор, бути б Павлові й досі слюсарем. То ж бо директор тяг його до сьомого класу, можна сказати, за вуха: просив, умовляв, примушував — і таки вивів у люди. Адже перше, що в Павла спитали, коли висували в майстри — яка освіта. Сім класів. Не п'ять і не шість, а сім! Може, це й виручило, бо кандидатур на бригадирство було аж три.

І ще домовилися: родичі посходяться й самі, а Митра

Лободу та директора з директоршею слід привезти машиною. Це раз. Друге: родичі, як люди свої, питимуть і самогонку, а чужим треба взяти лавочпої, бо — «невдбно». Митро, правда, такий, що й гарячу смолу питиме, а директора й директоршу треба пригостити по-культурному...

Надвечір стали сходитися гості, ближні й дальні дзякунівські родичі — брати, сестри, племінники й племінниці, навіть один онук, сержант понадстрокової служби. Жіноцтво, перецілувавшись, мерщій розв'язувало вузлики й обдаровувало Борька гостинцями, які він мовчки на вибір поїдав, з усіх боків обдивлялося Риту, нову свою родичку, і, вдоволене, заходилося допомагати поратися коло риби, печі та столів. Чоловіки ж повсідалися під грушею біля «Москвича», закурили і завели свою балачку: розпитували у Павла про ті краї, де він живе, про те, чи й досі є в Ростові вурки, про роботу, «квартиру» і знов-таки про заробітки. І за всім цим у кожного чайлося найголовніше питання: де можна взяти такі гроші, щоб купити машину? Однак про це мовчали, вважаючи, що то «не нашого ума діло». Тільки сержант-надстроковик ні про що Павла не розпитував, а сам, улучивши мовчачку, поривався розповідати і починав здалеку: «А вот в нашій часті, де я служу...» Він щойно приїхав у відпустку і тепер з нетерпінням ждав, коли вона закінчиться: адже в частині його вже, мабуть, оформили на нове, незвичне й красиве звання — прапорщик! Однак сержанта слухали не так уважно, як Павла — кожен служив свого часу, — і часто перебивали.

Коли сонце торкнулося очеретів понад річкую, Павло розчохлив машину й поїхав за почесними гостями, міркуючи по дорозі, як бути: забрати директора з директоршею і Лободу разом чи привезти їх окремо. І що взяти — кольяку та шампанського чи горілки та вина. Так, вагаючись, і до крамниці увійшов.

У крамниці було велелюдно, як і всякого недільного дня: чоловіки брали по «маленькій» і йшли в берег посидіти, жінки розкошелювалися на «концерви» з риби та чорне якесь повидло, дітвора товпилася за цукерками.

Павло привітався до всіх своїм «С-с-те!» і, відчуваючи, що усі на нього дивляться, сказав до продавщиці несподівано для себе самого:

— Дві коньяку, дві — шампанського.

І виклав на прилавок аж чотири десятки, хоч треба було три.

Коли виходив з пляшками, почув за спиною петерплячий шепіт, від якого приємно замлоїло в грудях:

- Хто ж то воно?
- Та Павло Дзякунів, хіба не впізнали?
- Ти ди', яким козирем став.
- Видно ж, і грошви!..

Директор школи Іван Лукич, а по-ковбишівськи просто Лукич, зустрів Павла надворі з помийною цеберкою в руках — поросяті виносив, — розчулився вкрай, забідкався, що не може в такому вигляді обняти дорогого гостя. Лукич був людиною м'якої, навіть ніжної вдачі, понад усе любив діяльність і мав у селі безліч обов'язків: директорував, читав лекції на фермах та польовому стапі, збирав місцевий фольклор, завідував народним музеєм, співав у клубному хорі, грав найскладніші ролі в п'єсах, які сам же й ставив, був членом сільвикопкому й головою товариського суду...

Вислухавши Павлове запрошення їхати в гості машиною, Лукич благально замахав руками, знявши їх догори:

— Що ти, що ти, Павлику, ми люди не горді, прийдемо й пішки. Скільки ж тут їхати!

І загукав на грядки до дружини:

— Паташо Пилипівню! А кидай лишень сапу та персвдягайся, Павлуша ось кличе нас у гості.

Він провів Павла до машини і все казав:

— Повиростали мої орлики, розлетілися межі люди. От і ти — мужчина вже, повноцінний громадянин. Так і мусить бути. — І додав латиною улюблену свою, завчепу ще в інституті фразу.

Митро Лобода, уже напідпитку, погодився їхати не одразу.

— До мене сьогодні дзвонили з області, приставник буде. Роботу перевірятиме, — сказав і подивився уздовж вулиці так, ніби «приставник» мав ось зараз виткнутися з-за крайньої хати. В селі знали, що Митра хлібом не годуй, а дай повеличатися службою. Якщо до цього, приміром, звертався по допомогу хтось із рядових селян, Митро казав: «Ніколи сьогодні. Жду приставника з району», якщо ж хтось із поважніших — голова кооперації, бригадир чи лавочник, брав вище: область.

Так і стояли перед ворітьми: Митро не поспішав іти в двір, Павло — сідати за руль, бо знав, що «полєзні люди» люблять поноровитися. І чим дрібніші за посадою, тим дужче.

— Ну, що ж... — сказав Павло по довгій мовчанці й ступив крок до машини. — Якщо таке діло, то...

— А може, його сьогодні й не буде, чорт-тього зна! — швидко сказав Митро.

За мить він уже хряпнув дверцятами, опустив скло її відкинувся на спинку сидіння.

— Паняй! — кинув недбало, ніби Павло був його власним шофером.

Павло не образився. Він звик терпіти потрібних людей, то тільки посміхнувся й погнав машину.

— Багато бензину жере? — спитав Митро так, немовби він також мав машину і вона «жерла» багато бензину.

— Смотри яка дорога, — одказав Павло.

Далі не знайшлося про що говорити, дарма що колись разом училися в школі, писали бузиновим чорнилом, билися в кулі, парубкували в сосні з обклеєною газетами бала-лайкою, щоб не розпалася, та саморобною бубною.

Коли те було!

Гулянки, однак, не вийшло. Почалося з того, що Домаха, Дзякунчина сестра, яка старшинувала коло печі, забула про рибу, і вона пригоріла одним боком. Промазав і Дзякун, підпоївши лісника в коморі, доки домовлявся з ним про вільху на шалівку. А оскільки розмова мала бути відвертою, то й сам хильнув. Отож, коли гості випили по першій, Митро ні сіло ні впало з'єренівся, що перед ним не поставили, як перед директором, коньяку, розсердився, пив домашню чарку за чаркою і тільки з сержантом.

— Служба! — гукав через стіл. — Давай удвох! За армію. Люблю армію! Там — усі рівні! П'ємо за армію.

Директор, аби якось приборкати колишнього свого учня, пересів разом з коньяком до нього, гладив плечі, шепотів на вухо, мабуть, щось лагідне й примирливе, бо лице так і промінилося батьківською ласкою, але це, либонь, ще дужче розджохкувало Лободу, бо він виривався з обіймів і сікався до Павла:

— Ти, хамаршельда! Чуєш? Признавайся: на чому ла-таєшся, що таким паном прикотив? Заробив? Брехня! Мовчиш? То ж то й воно!.. Солдат, починай:

Дальневосточная-а,
Опорра прочная-а...

— Ти закусуй, Митре, — холодно сказав Павло.

— Що — Митре? У Митра, думаєш, менше грошей, ніж у тебе? Дзуськи! У Митра, щоб ти знав, на кожному дубі — хромові чоботи висять! І на кожній вільсі!..

— Не треба, не треба, Митрику, — воркотав директор. — Висять, віримо. От і добре... А тепер заспіваємо. Помагай, Наташо Пилипівно.

І почав чистісіньким тенором:

Ой гаю мій, гаю,
Зелений мій гаю,
Чом на тобі, гаю,
Листя, листячка немає...

Митро й справді принішк, мов дитина, якій дали циці, похилив голову й тихо заплакав.

— ...А вот в нашей часті, де я в даний момент служу, — розповідав Риті сержант, перекрикуючи пісню, — у кожного молодшого командира, як і в офіцерів, три форми: парадна, вихідна й робоча. В даний момент на мені парадна...

— А чого б мені не випити, Лукич, скажіть, — з п'яною делікатністю допитувався в директора Дзякун, коли пісня скінчилася, — як до мене син приїхав? Та ще який! Ви ж не дасте збрехати: якби щоб не таке врем'я, як тоді було, хіба б він не вивчився на інженера чи ще когось? Вивчився б. В нього й зараз двадцять сім душ. І всі слухають. Бо — вміє...

— Павлуша — золото, — погоджувався директор, смакуючи непідгорілим риб'ячим боком, — уважний, витриманий... Золото!

Почувши цю розмову, Митро Лобода вибрався з-за столу, хисткою ходою підійшов до Павла й міцно, як арканом, обійняв його за шию.

— А пам'ятаєш, друг Павло, як ми з тобою... У-у-у! Не згадуєш! Думаєш, я забув? Ні! То твоя молодиця? — тицьнув пальцем у Риту. — Ей, молодице приєжджа! Хочеш, я тобі розкажу, який твій чоловік у дитинстві, ще до ФЗУ, був?.. Руде, скупе, витрішкувате... Тільки ти, Павлушо, не обижайся, я по-дружеськи... — і засміявся хрипко. — Йй-богу, не брешу! А тепер диви: пан, хамаршельда! Ні, скажи хоч ти, бо він не хоче, на чому він латається, га?

— Додому, Митрику, додому. Спать, — лагідно порадив Лукич, геть розм'якнувши від чарки. — А завтра із свіжими силами — до праці.

— Ні, хай скаже! — п'яно реготів Митро і так стис Павлові шию, що той аж побуряковів, підвівся, виважуючи на собі лісника, й під вигуки захоплення та регіт компанії поніс його з хати.

Опинившись за ворітьми на лавочці, Митро скрипнув зубами; глибоко зітхнув і сказав уже крізь сон:

— Нас — не проведеш. Ні-і-і...

Надворі, низько над полтавським шляхом, світив повний місяць. Од хати й хлівчиків на землі лежали довгі тіні. Під призьбою, облиті світлом з вікон, цвіли й по-нічному

пахли жовті гвоздики, а під грушею прохолодно блищав «Москвич».

Павло постояв посеред двору, прислухаючись до пімотної тиші в селі, і пішов до машини знімати акумулятор, розмірковуючи, що тут, звісно, можна б цього й не робити, але хто його знає, на гріх, як кажуть, і курка свисне...

У хаті заспівали гуртової «Ой ти, Галю», і Павло, одгвинчуючи акумулятор, теж підмузикнув:

Поїхали з нами,
З нами, козаками,
Краще тобі буде,
Ніж в рідної мамі...

БОВКУН

Сімдесят років прожив Свирид Хорошун і ні разу в житті не стояв на базарі в ряду, щоб уторгувать свіжу кошілку. Купувати доводилося: у неп — коня, у війну — сіль, сірники та саморобне мило, по війні пуд жита якось купив грядку засіяти. А торгувати не торгував, хоч і було чим: картопля родила добра і багато, цибуля, часник, огірки, яблука в садку, груші, сливи сині угорські, вишні... І все дорідне, доброго заводу ще й з молодого дерева, бо Хорошун двічі за життя садок вважає заново пересадив. Тож і родило, як напоказ. Сушилося на узвар, засипалося цукром у бутлях, щоб потім вигратись у найкраще питво — наливку. А більше роздавалося. Не всім, щоправда, а тим, кого знав Свирид за людей путніх — не хитрих, не підлабузливих, роботящих, яким був і сам: у роботі — віл, у пораді — мудрець, у компанії — співака та веселун.

За п'ятдесят своїх косарських літ нікому не поступився Свирид Хорошун першою ручкою, хоч були мужики й сильніші за нього, та, бач, не мали тої хватки в косарстві, яку мав Свирид. Стався, щоправда, раз, іще до війни, такий випадок, коли не першим вийшов Хорошун у косарській вервечці, а другим — за покійним Василем Карим. І то не тому, що Василь косив краще від Свирида. Просто голова підмовив його поставити рекорд на косовиці. Карий, бувши не з хизунів, відмовлявся, сяк і так відкараскувався, бо знав, що не перекосить Свирида, хоч і дебелиший за нього і молодший на цілих десять років. Проте голова наполіг, то довелося взятися за гуж. У селі й досі ще пам'ятають, як це все сталося, і переказують молодшим, навіть дітворі,

щоб училися бути розважливими та не ганялися за вітром, бо його ж не доженеш. Якщо, приміром, брався хтось за пепосильпе, його застерігали: «Гляди, щоб не було, як із Карим,— надувся, а тоді штани прав». Це культурніші. А більшість навпростець казало: «Гляди, щоб не ввахлався, як Василь Карий на рекорд!»

А було ось як. До обіду Василь махав косою таки добре, випередив косарів на цілу ручку, хоч і сходив потом, а після обіду чи то з'їв щось не те чоловік, чи перехвилювався, ну штани таки прав у річці, це всі бачили, і додому пішки не здужав дійти — підводою забрали. Свирид, що косив другим, кілька разів пускав косу при Василевих п'ятах і казав мирно: «Може, Василю, годі?» Не на кпини брав, а просто так казав, жаліючи хлопця. Другого дня зпову косили, і Свирид, як завжди, йшов першим, бо Василь зліг. Так і не поступився Свирид першою ручкою нікому — ні на сороковому році життя, ні на п'ятдесятому. А там пішли комбайни, сіножатки, й косарі вийшли з моди.

Ще був Свирид найкращим барабанщиком біля машини, і коли він, а не хтось із підмінних кидав снопи в барабан, машиніст спав собі під паровиком у соломі — не боявся, що барабанщик укине цілий сніп і з маховика спаде пас чи ще щось таке трапиться од невправності подавальщика. Машина гула рівно, як вулик із бджолами.

Можна було б налічити чимало робіт, у яких Свирид Хорошун правив за першу руку, та надто вже багато їх перероблено старим за його вік.

На пепсію вийшов Свирид у шістдесят, з медаллю за добру роботу та приймачем «Рекорд», який подарувало йому правління колгоспу.

Тепер час спливав за домашніми клопатами, посиденьками в одполітків та курином. Жінки не мав ніколи, бо у війну з німцями, ще кайзерівськими, пошкодив йому осколок ту частину тіла, яку Свирид звав «апаратом». На старості, звісно, можна було б узяти котрусь бабу до пари, щоб хоч прала та їсти варила, і охочі траплялися — самі приходили свататися, але Свирид уже так звик жити бовкнутом, що навіть у переговори з ними не йшов. Не хочу — і квит.

На старість зробився Хорошун скупий далі нікуди: струхла дошка в паркані — нової не вставить, хоч дощок має досить, навіть дубових; загубила якась машина оберемок бамбука напроти його двору — куди той бамбук везли і навіщо, хтозна — перший вискочив на шлях, поцупив у хлів. І скільки потім сільські рибалки не просили на вудли-

ща, всім відмовляв: хай лежить, пригодиться. Падас в садку садовина, гниє у траві, винний дух од неї на весь куток розливається, а нікому і яблука не дасть, хоча б покуштувати. Визбирає, обріже гниль і посушить тоненькі зелені кружалочки або на сік у ночвах передавить. Одне слово, скпара скпарою. Аж селянам дивитися на нього шкода: недоганяє чоловік. Чи про смерть забув. А воно ж гріх про смерть забувати. І ще диво: замолоду, поки людині всього треба, роздавав, що мав, на всі боки, а тепер, як нічого вже не треба, окрім сонця в затишку, тепла в хаті на старі кості та їжі негрубої на зморений шлунок — усе під себе підгрибас. У коморі висихають у плетеній корзині сотні яєць, стоять попід стінами мішки з сушеницею, поточені мишами, по весні з них метелики хмарою надвір летять. У хліві на бантинах шашіль точить нові дошки — п'ятидесятки, сороковки, тридцятки... По кутках діжки розсохлі, наповнені вщерть сосновими шишками, попелом, закам'янілим вапном та пожовклою крейдою, що вже нікуди не годяться. Дрова обросли сірим грибокком; хмиз, насічений хтозна й коли, злігся і спрів усередині; околот побитий мишвою... Тільки бамбукові аж нічого не сталося, бо рослина це нетутешня, то її ніщо й не займає, жоден шкідник.

— Діду, нащо вам все оте? — допитуються в старого молоді й пристаркуваті сусіди та заходжальники.

— А на те, — одказує Свирид. Або мовчить, як і не чує.

Він то знає, нащо воно йому. Хто-хто, а він — знає. Ночами, як не спиться старому, вертаються до нього коні-літа, і кожен рік цілий, мов день, бо злежався у пам'яті, і днів тих багато, ясних і чорних, щасливих і нещасливих. Ясні мовчать, світять далекими тихими зорями і, як і зорі, не гриють. А чорні страхають:

«Забув, як длубався весною в багнюці, коли ще й вода з грядки не зійшла, та шукав вимерзлу, сплюснуту в оладчок картоплину, щоб домішати з пригірщ кукурудзяного борошна та спекти на сухій сковороді маторжаника?..»

«Забув, як ходив у калошах, обмотаних рукавами од старої кужайки, що змерзлися за день, мов ті ковгачки, й лещатами стискали погя?..»

І на рапок, прокинувшись та поснідавши куснем хліба з яблуком чи кухлем вишневого чаю, заходжувався Свирид коло господарства. А як робити було нічого, нишпорив у дворі, в садку або на пляху, мо', знайдеться щось годяще. Побачить у пшориші квасолину, виплутає з-поміж в'юнких стебелець і принесе у хату, у горщик з квасолею кине; назорить усохлу гілочку на яблуні чи груші — дереться до

неї по-старечому незграбно, щоб обломити, — і в хлів її, до дров.

І так щодня. Не живе, а полює. На очах у всього ссла, викликаючи в людей жалість, або сміх, або й слово глузливе. Свирид того як і не помічав, не те, що боявся!

«Засмістесь на кутні!» — думав собі.

Боявся він єдиної родички своєї, племінниці Марфи, теж одинокої, підтоптаной вже молодиці. Приблизить, було, принесе гарячих пампушок, меду базарного кухлик, а то й борщу в глечичку гарячого, і якщо він не встигне забачить її ще здалеку та позамикати свої арсенали, то так і пасе очима дядькове добро.

«Щита, щита, бач, наче вона його паживала!» — думав люто і норовив хоч собою затулити двері до комори, хліва чи погребя. Та хіба ж затулиш, як вона вдає, що до хліва розігналась, а сама вже, дивись, у погріб шаснула.

«Як моцоклет!» — обурювався Свирид.

В'їдливішого порівняння не знаходив, бо попад усе в житті ненавидів мотоцикли. Може, тому, що сусіда-тракторист ось уже десять років будив його вдосвіта своєю двоколісною машиною.

«Дир-р, дир-р!» — передражнював Свирид, зачувши, що сусід заводить мотоцикла. Ще й услід йому, коли той від'їжджав ген від села і мотора вже не було чути, диркав та плювався.

Отож не ївся йому ні мед племінниччин з пампушками, ні теплий хліб з борщем.

«Лашцється, дума, за ложку меду одписне на хазяйство швидше видурить. Йде, ма'ть, не діждеться, поки дядько ноги одкидає. Ну, та пожди, пожди...»

Йому й на думку не спадало, що Марфі болить на нього дивитися, старого, виснаженого роботою, сухоїжею та безсонням од думок, як би то примножити своє добро; що порається вона у його схованках тільки задля того, щоб урятувати хоч те, що можна, бо все ж переведеться, ні з чого буде дядькові і юшки зварити взимку: погниє од старої торішньої картоплі молода, насипана зверху, струхлявіє от старої нова сушениця садкова...

«Ач, перемацує! — бубонів Свирид. — Мацай, мацай!... Ще не скоро буде солодко! Ще мій ворон не скоро прокряче...»

Не вмирать Свирид порішив доти, доки космонавти не знайдуть ще однієї землі з людьми і доки він не дізнається, яке там життя: є там правителі чи немає, вірять ті люди в бога чи пі, а якщо вірять, то в котрого — отця, сина чи свя-

того духа. Головне ж, як там будуть хати: так, як у нас, чи, може, не так? У нас, приміром, вікна в стінах, а в них, мо', в стелі — хтозна.

Буває, іде хтось мимо Свиридового двору, підпивши, — а є й тверезі та дурні, — уздріне старого за якоюсь роботою, та:

— Старіємо, діду?

— Вже ж не молодіємо, — Свирид па те.

— А не страшно вмирати, діду?

— Не знаю. Як умиратиму, приходь, скажу.

— Отак ні разу про смерть і не думали?

— Нащо про неї думать? Прийде — обізветься.

— А куди вам, діду, хочеться втрапити — у рай чи в пекло?

— Куди пошлють.

— Хіба, діду, й там начальство є?

— А я'! — вже весело каже Свирид, бо таки чує ще снагу в тілі, чом не пожартувати. — Без начальства нильзя!

Коли ж від села до району пустили автобус і селяни, кому було з чим, взяли моду їздити в містечко на базар, зажив Свирид, як ніколи досі. Набере два кошики яєць, одвезе — гроші, заріже двох-трьох півників, продасть — гроші, збуде мішок сушениці — гроші.

Тричі на тиждень базар. І три дні ті для Свирида — свято.

Спершу не дуже-то в нього купували. Стоїть обшарпаний дідок, картуз хіба що курці на сідало згодився б, такий дохлий, куфайка блищить, чоботи, штани — страм один. Того й обминали. Дотумкав тоді Свирид, що покупець не просто людина з грішми, а продавець не просто людина з товаром, бо чого ж у тих, хто краще вдягнений, охочіше й купують. То справився, не вирізниш у ряду з-поміж інших: куфайка новісінька, цупко тримається на прострочинах, чоботи солдатські з вивернутими передками, картуз сукняний, присмно важкенький... О! Зразу діло закрутилося колесом. Не мине й півгодини, дивись, розмели усе, що привіз. Таке, хоч другу ходку роби!

За літо навчився й торгувати. Припрошував покупця не хвацькими вигуками: «Кому ще, найдешевше оддаю, ану підходьте!» — а ласкою і правдою:

«Ось крашанки. Одна в одну. Карбованець за десяток».

«Ось кружалки па узвар. Антонівські. Як сонце. Карбованець за купку».

«Ось півень. На совість годований. Шість прошу...»

І то була чиста правда: крашанки одна в одну, кружал-

ки справді з антонівки і справді як сонце, півень годований таки на совість.

Продавав Свирид не все, що мав приробленого. Ні. Знав-бо, що гроші не завжди в ходу — що схотів, те за них і придбав. Гроші часом не більш як папірці, що тільки хрускотять. Було таке. Тому завів собі в коморі найпотасмніший сховок — зладнав засік з лядою під замок і держав у ньому: три центнери пшениці, лантух обім'ятої кукурудзи, кілька горщиків квасолі, торбу сушених ягід — словом, те, що довго зберігається.

І зажив старий міцно, вневнено, як маленька, проте сильна держава: големи руками не візьмеш. Іпоколи навіть левив себе на думці, що йому хочеться чорного дня або хоча б його тіні. Отоді він сказав би своїм кепкувальникам: «А що!» Схаменувшись, одначе, гнав цю думку геть, соромився її, покашлював, хмурился, сердитий на самого себе, й казав уголос: «Хай живуть люди, чого ж». І знову поважав себе, як раніше.

А вечори які любі та милі пастали Свиридові! Раніш було сиди нудьгуй, жди, поки той сон старечий пізній нагодиться, слухай, як миші торощать по закутках надбане щоденною працею. Бо кіт розледачів, тільки спить та парубкує почами, стерво... Як людина. Поки є в неї і переє — розкошує, ледарює; немає — скиглить. А вже ж порода!..

Тепер не те. Тепер затопить у грубці вечерю зварити (адже щоб кошики до автобуса пиряти, сили трєба, а щоб сила була, їсти добре), сяде, святковий, на стільчику, супроти дверей і розрівнює долонею гроші на коліні. Тоді складе їх у стосик і нагнітить чимось важкеньким: хай злежуються, бо рівні гроші і в руки приємніше брати...

З дрібними клопоту більше: частину на здачу лишити треба, частину обміняти в лавці на паперові. То поподзвонить ними, доки дасть лад.

Коли виручку перелічено, Свирид розкладав її між сторінками євангелія так, щоб знати потім, де яка валюта лежить: десятки — в розділ «Од Матфея», п'ятірки — «Од Луки», троячки — «Од Іоанна», карбованці — «Од Петра». Далі ховав книжку на комин, прикидав усяким ганчір'ям і чхав так, наче батогом ляскав, бо душила його пилюка, якою те ганчір'я обросло. Одічхавшись, злазив з печі, ходив по хаті від дверей до ікони в кутку, почорнілої Варвари-великомучениці, сюди-туди, гуп-гуп новими чобітьми. І під заохочувальний стукіт підборів тягло його помарширувати, згадувалася служба в солдатах та пісні, співані у походах, не теперішні, а тодішні; то, дивись, і заспіває, хоч і хрипку-

вато, зате по-молодецьки, рубаючи слова на шматки, під кожжен крок:

Всі вим-пе-ли в'ють-ся і це-пі гремлять,
Послед-ній парад наступа-га-ет,
Вра-гу не здайоц-ца наш гор-дий «Варяг»,
Поща-ди ніхто не жела-га-ет...

Тоді враз зупиниться посеред хати, мовби наткнувшись на невидиму стіну, скаже: «Тьху! Як здурів!..» — і вкладається спати на тверде дерев'яне ліжко, що вміє рипіти на всі голоси.

За два роки базарування, влітку, а як теплий день випаде, то і взимку, набралось у Свирида грошей стільки, що свангеліс вже й не стулялося, і він, повагавшись, одніс їх на пошту. Вагався довго, бо ніколи й нічого ще не зберігав у чужих руках, незвично якось і боязко трохи: бува не оддадуть! Скажуть, де, діду, гроші взяв? І не оддадуть. Коли ж довідався од людей, що держава не тільки зберігає трудову копійку, а ще й проценти платить, одніс. Подати, щоправда, не зразу подав, а спитався у Сашка-поштаря, молодого ще поквапливого хлопця в окулярах, що як говорив, ковтав по півслова:

— А скільки це, Сашко, за рік процентів набіжить, як я тобі шістсот сорок два карбованці здам?

Поштар ухопив ручку, застрочив на папірці якісь цифри, шепотів, креслив, аж із пера дрібні крапельки чорнила чвиркали, тоді сказав:

— Де'тнадця' 'бованців 'ядесят коц, ді'у.

— Ти не спіши,— урезонив його Свирид.— Це тобі не конверти, а гроші.

— Де-ят-надцять...— по складах повторив Сашко.

Свирид вдоволено прокашлявся і витяг гроші, загорнуті в хусточку й зав'язані.

— Перещитай. І виписуй книжечку, хай лежать у тебе.

Дома роздивився книжечку як слід: погортав, слинячи палець, подивився листочки на світло. Нічого, хвильки якісь намальовано синенькі. Тільки тонка дуже. І зітхнув: з грішми було краще, веселіше. А це таке, книжечка і все.

Якось узимку, коли взялося на відлигу — ляпотить щодня, тумани,— стало Свиридові важко дихати. Так важко, що повітря, здається, тільки до горлянки доходить, а далі ні. «Може, оце й вона?» — подумав Свирид і переказав сусідами, щоб покликали Марфу.

Прибігла. Перелякана, очі лихоманно горять. Що, як, чого вам, дядьку? Може, купити чогось, лікаршу викликать?

Не треба. Хіба лікарша бог? Пора, видно, то й бере. Ач як зраділа! Лікаршу...

— Підпиши переписи книжку на себе,— сказав твердо.— Отам на комині. В свангелії... Поховаєш, як годиться.

І ледь не розплакався.

— Та щоб поминала, гляди. Там є за що.

Марфа плакала. А він лежав, склавши руки на грудях, і урочисто дивився в стелю.

— Хреста залізного не став. З труб роблені, порожні в середині, аж гудуть. Купиш дубка. Попа не треба. Нема зараз путніх попів. Музики теж не треба. Півча хай співає...

Відлига стояла довго. Марфа щодня сиділа при дядькові — одпросилася з роботи, а настали морози, Свирид підвівся. Як не було нічого. То знову покликав Марфу.

— Принеси книжечку. Підемо завтра переписемо назад. Видно, ще мені не пора...

І так щозими, щосені: то зляже Свирид, то встане, то Марфі книжку переписе, то назад одписує.

«Серце у вас, дідусю, комсомольське,— сказала якомсь лікарша, молоденька й весела. Сама прийшла, прочувши про дідову педугу.— Тільки їсти треба краще».

А це вже і влітку не завжди добре старому. Надто ж як задощить.

А жаль. Процепти на книжці ростуть, як гриби павколо пенька. Вже до тисячі добирається.

Коли хвороба попускає, Свирид виходить за двір, сидить під тином на лавочці, хиткій, підтрухлій у землі. Здалеку його й не помітно: тин сірий і Свирид сірий. Тільки борідка біліє. По ній і впізнають старого. І вітаються, вважають, до неї.

Сидить і дивиться па шлях, недавно заасфальтований, гамірний — машина за машиною, сюди-туди. Куди вони їдуть? Що везуть? Ага, оно таке, ніби ящички повезли повенькі.

«От якби впав хоч одип,— думає Свирид.— Ловкі ящички».

А то і не ящички зовсім. То промкомбінатівська машина вату в район повезла людям на одіж...

Прийшов якомсь до Свирида завклубом Семен, рудий довготелесий парубійко. Завів балачку про се, про те. Тоді:

— Чи немає у вас, Свидире Леонтійовичу, чогось такого, щоб у народний музей його? Вишитої сорочки, бриля, шапки старовинної або крайки.

— Цього нема,— одказав Свирид.— Косу візьми, як хоч, у хліві висить, наклепана, ганчіркою промащеною обмотана...

— Коса в нас уже є,— зітхнув Семен.

— Тоді паняй далі,— буркнув Свирид. І засовався на лавочці, шукаючи плечима сонця.

Так і не обізвався більш.

ІВАН СРІБНИЙ

На пристанційній вулиці за блискучими від сонця коліями грала музика, хтось охрипло зривався на пісню, ще хтось вигопкував під танок, і Іван подумав, що, мабуть, там весілля.

«Чи не те, бува, дівча вискакує за свого тапкіста?»

Іван згадав дівчину, ще зовсім юну, дитину, либонь, схожу на школярку-восьмикласницю або й ще молодшу. На ній було коричневе платтячко з білим мережаним комірцем і жовті черевички на низькому підборі. Іван танцював з нею минулої неділі під радіолу в деповському червоному кутку, що й справді був червоний від гасел, діаграм і плакатів.

Дівчина прийшла не сама, а з демобілізованим солдатом у танкістських погонах, у чорному рубчастому шоломі й жовтих крагах по лікті.

«Як на маневри прибув»,— подумав Іван.

Грали танго, і танкіст просто від порога, обійнявши дівчину крагою за тоненький стан і закинувши голову назад, певно, щоб дивитися на неї трохи зверху (він був невисокий хлопчина), закружляв у танці. По тому, як він усміхався, впевнено і недбало, як виробляв ногами усякі кренделики, видно було, що солдат і в танці, і перед дівчиною, і перед усіма почувасться левом серед дрібних звіряток. На нього й справді дивилися всі, хто танцював: дівчатка — захоплено, хлопці, які ще не служили,— побожно...

Іванові не досталося пари, і він блукав очима від гасла до гасла, читаючи їхній зміст. Помітивши, що повестька дивиться на нього через танкістове плече, одвернувся і знов став читати. Однак зауважив, що очі у дівчини карі, з золотом у зіницях, і що вони наївно довірливі.

Потім оголосили «білий» вальс. Дівчина, ховаючи очі від солдата, що курих біля дверей і вже ступив був крок їй назустріч, підійшла до Івана і, дивлячись у підлогу, сказала:

«Потанцюйте зі мною...»

Її звали Наталею, і вона жодного разу не глянула в Іванові очі зблизька. Навіть тоді, коли він спитав, як її звати. Вона танцювала не так легко і вільно, як із тапкіс-

том, а лише слухняно, навіть покiрно, i, кружляючи, iван майже носив її на руках. Вона була легесенька. I платтячко її шкiльне ледь пахло нафталином.

«Дитина»,— подумав iван.

Коли вiн повернувся на своє місце, танкiст пiдсiв до нього, перово поплескав себе крагою по колiну i сказав, контужено пересмикнувши губами:

«Давай вийдемо, друг...»

iван пiдвiвся i першим пiшов до дверей.

«Починається,— подумав,— цивiльне життя...»

Вiн працював у депо лише чотири днi по демобiлiзацiї, на тому ж верстатi, що й до служби. Ходив на роботу у флотськiй робi «хебе», яку зекономив (серед матросiв це називалося «засундучити»), та безкозирцi, яку знимав у банi в роздягалцi i клав у свою шафочку, щоб не замацькати: хай буде пам'ять. Так i працював за верстатом з непокритою головою, пiдв'язавши бiлу хвилясту чуприну мотузочком або тонкою дротиною.

Надворi було зоряно й тихо. Лише в котельнi за складальним цехом сичала пара i тм'яно полискували пiд лiхтарями вагоннi колеса, що iван учора обточив на старому своєму «дойчландi».

Ця незграбна велетенська шарманка iнколи працювала по-волячому цiлу змiну i пiсля змiни, якщо треба було «виручати» план, i iван залишався на роботi до потемок, iнколи ж нiби зурочена зупинялася враз, i запустити її було несила так само, як зрушити з мiсця вморених волiв. Розсердившись, iван хапав пiвпудовий рiзець i пудив ним у станок, а сам iшов у сусiднiй ковальськiй цех, бо верстат i пiсля прочухана мовчав, лише скорботно дивився на iвана колись нiкельованою табличкою:

«Deutschland 1936».

В ковальському iван мовчки забирав з рук у молотобiйця молот i гатив ним так шалено, що коваль, старенький дядько Сашко Буряк, умовляв мирним вiркiтливим баском:

«Легшенько, сину, легше, а то ми з тобою з осi шаблю викуємо ненароком...— I, пританцювуючи молотком то по ковадлу, то по нагрiтiй до солом'яного кольору осi, питався:— Що, верстат зобижає? От бiда з нами, старими роботягами... Менi було десь тридцять годочкiв, як його привезли iз самої Нiмеччини... Ну та хай вiн одсапається трохи, а ти вхоркаєшся трохи з молотом, тодi й поладите, тодi вiн тебе i послухає...»

Коли iван повертався в токарний, бiля верстата вже

вещтався начальник депо, маленький, сутулуватий чоловічок, у якого на скропах завжди блищали крапельки поту. Свиридович — так звали начальника усі в депо — майже ніколи не ходив, а бігав, і здавалося, що він котиться.

«Знову бив верстат? — тонкоголосо напускався Свиридович на Івана.— Варвар! Лудист! Не смій!» — І котився сварити ще когось.

Доносив на Івана коротконогий і малорослий Сергій Тарануха, що точив усякі дрібнички — гайки, гвинти, шайби тощо. Він допосив на всіх у цеху, був сварливий, причіпливий і дріб'язковий, як і деталі з його верстата. Ще Тарануха любив стовбичити в получку біля віконця каси, аби підзирнути, хто скільки заробив.

Тарануха горбився біля свого низенького верстатика, вишкіряючись поглядав на Івана через плече, і та його вишкірячка була схожа на тарганячий порух вусами. В цеху було заведено не помічати Таранухи, не встрявати з ним у суперечку. Тому Іван натискав на кнопку електродвигуна, приказуючи: «Ну, давай, старий, давай», — і верстат воркітливо, як дядько Сашко, крутив колесо далі, знімаючи товсту розпечену стружку, з якої валував густий мазутний дим...

Танкіст вийшов не зразу і не сам, а з двома молодиками, що курили цигарки і тримали руки в кишенях.

«Слухай, полундра... — танкіст грубо поклав на Іванове плече руку в кразі.— Я не хочу з тобою заводиться — ти служив, я служив,— та знай: Натаха моя королева, я ходжу з нею вже другий тиждень... Так що відчаль».

Іван прибрав з плеча його крагу і сказав:

«Спровадь своїх асистентів. Інакше розмови не буде».

«Ух який оррьол! — роблено здивувався один молодик.— Боря,— звернувся він до танкіста майже благально,— дозволь помацати його за пир'ячко».

«А може, одведем трохи далі,— запропонував другий невястojним ще баском.— Бо він тут іще писк підніме. Хай наші спокійно потанцюють».

Обидва вони затягалися цигарками і лучили випускати дим Іванові в обличчя.

«Киш! — сказав Іван, відчуваючи, як м'язи йому наливаються кам'яною твердістю.— А то позакидаю на депо, а драбини не підставляю».

Танкіст реготнув так, мовби він змерз.

«Словом, домовилися, море», — сказав примирливо.

«Ти з «королевами» домовляйся, а зі мною, як хочеш, постій, покури... мовчки.— Іван дістав цигарки, подав одну танкістові.— І зніми дурні оті краги. Тобі що — холодно?»

Він повернувся, щоб іти, але молодики з цигарками в зубах заступили йому дорогу і вийняли руки з кишень.

«Що, цапки, хочеться ріжки спробувати? — спитав Іван. — Гаразд. Тільки писку не піднімають мені!»

Він спритно вхопив в оберемок обох разом, як обручем обкував, подержав мить. «Покласти на землю — ще памороки позабивають!» — і кинув молодиків на купу висушеного піску для піскострумного апарата.

Вже у дощаному коридорчику, що вів до червоного кутка, почув:

«Ну, ч-чудило, жартів не розуміє!»

Танкіст і далі танцював тільки з тою дівчиною, невдоволено шепотів їй щось на вухо, а вона дивилася йому в очі так, що Іван подумав неприязно: «Сестра милосердя...»

Після танців дівчина швидко, не оглядаючись, пішла через колії і танкіст — краг він так і не зняв — подався за нею слідом. Віддаляючись, вони мелькали по черзі то в жовтому, то в червоному світлі на стрілках — вона попереду, він позаду.

Іван тугіше натяг на лоба безкозирку, щоб вітер не скинув на штибових кучугурах — там завжди було вітряно, як у горах, — і, заклавши руки в кишені, посвистуючи, навпростець пішов додому. На кучугурах він постояв, слухаючи, як від Нагольчанської шахти важко чухає під гору паровоз, пхаючи поперед себе чотири вагони з вугіллям. Вагони були повні з горою, і грудки антрациту блищали у світлі потужного паровозного ліхтаря.

«Підсісти б та скинути пару грудочок пудів на півтора», — подумав Іван і усміхнувся: в дитинстві це була його робота і розвага — підчепитися на вагон, скинути погами кілька грудок антрациту супроти барака, в якому вони жили удвох з матір'ю та ще десятком сімей, а тоді пробігтися поруч з паровозом, горлаючи машиністам: «Дядьку, пустіть пари! Дядьку, що вам — жалко?!» Пара та пахла гарячою паровозною утробою і збивала з ніг...

Після трьох років служби Іван почувався у висілку ще не зовсім своїм і тепер заново узнавав і свою кімнату в баракі, що двічі на добу, коли з шахти вивозили добичу, здригався від цього паровоза, і старенький цей паровоз «Серго Орджонікідзе», і людей: однолітків своїх, які прийшли з армії рашіше за нього (дехто навіть одружитися встиг); учителів, які вчили його колись і тепер постаріли на чотири роки; молодих жінок, які ще так недавно, здавалося, були дівчатками, з якими він кружеляв парковими алеями, не почувавши ані до котрої з них чогось там такого...

Він знав тут кожну вуличку і завулок, усипані понад парканами жужелицею про осінню та весняну багшоку, кожен дубок і куш глоду в балці зі струмком поміж камінням і травицею. Та найдужче знав і любив оці кучугури штибу на місці колишньої сортувальні, розбитої у війну. Поміж кучугурами, твердими, злежаними, порослими бур'янами, він грався зі своїм дитячим товариством у жмурки, розбійників, у війни і приходив додому чорний, як шахтар після упряжки. Влітку з-за кучугур сходило веселе сонце і світило у вікна їхньої кімнатини, затишної, чепурної, із збільшеним фото батька на стіні, молодесенького ще хлопця, у формі гірничого рятувальника...

Бараки — їх було чотири на виселок — звалися мордвинівськими, за прізвиськом шахтовласника Мордвина. Колись, ще до війни, вони були дерев'яні, чорні, розхитані вітрами і в них поселялися новоприбулі на шахту. Потім притулища ті знесли, а на їхньому місці побудували довгі одноповерхові будинки з цегли, та назва «мордвинські» так за ними й залишилася.

За коліями, супроти депо, біля колодязя під данком стояла черга з цеберками і коромислами, і той, хто тяг воду, довго крутив корбу — колодязь був глибокий. Іван знав це, бо й сам, як підріс, щодня бігав «за путя» по воду і мати щоразу наказувала йому:

«Гляди ж, синку, попід вагонами не лізь!»

Хіба відала вона, яке то шастя — завмираючи серцем (рантом поїзд рушить!) підринуті під вагон і ошнитися якраз напроти колодязя.

Десь там за цим колодязем жило те дівча з милосердям дорослої жінки в очах. І, зловивши себе на згадці про золотооку дівчину, Іван подумав похмуро-насмішкувато: «Так і змалитися можна...»

Він ішов на станцію до десятигодинного пасажирського поїзда. До цього поїзда виходило щонеділі стільки люду, що перон робився схожий на міський бульвар. Так повелося у висілку здавна, ще до війни — виходити до пасажирського. Це стало звичаєм, святковим ритуалом. До пасажирського йшли, щоб укинути листа в скриньку поштового вагона, зустрічати і проводжати, йшли виглядати його, щоб, першим помітивши тоненький струмінець диму за семафором, вигукнути: «Іде!» Але переважно до пасажирського приходили відпочити, показати себе і побачити інших, а може, ще й затим, щоб струснути з душі мопотонність, буденну однаковість висілкового життя, відчутти дорогу, рух, мандрівку і якщо вже не помандрувати, то хоча б утішити-

ся мрією про далекі далі, пожити нею шість хвилин, доки стоїть поїзд. Потім провести поглядом прощальний червоний ліхтар на останньому вагоні, що даленіє в степ, і піти почастиватися бочковим пивом, порозкошувати ним у ти́сненському велелюдному привокзальному буфеті. Пиво було не останньою причиною виходів до пасажирського, надто для людей літніх.

Молодь ходила на станцію до молоді, до безтурботних усмішок і сміху, до поглядів значних, сором'язливо прихованих під війми, до морозива і Шурка Гвоздьова, широкоплечого велетня в батистовій сорочці, крізь яку просвічувався кожен Шурків м'яз, мовби з граніту вирізьблений. Шурко приходив на перон з баяном власної роботи і настройки, що не схожа була на жодну фабричну, а лише на його, Шуркову. Блищали нікельовані вуглики на міхах баяна і перламутрові лади на планках, блищала золота «фікса» Шуркова і власні його зуби, теж перламутрові («фіксу» він уставив задля осяйнішої усмішки), і співав баян не схожим ні на які баянні голоси в світі. За Шурком рядочками ходили попід руки висілкові дівчата, вбрані, мов на оглядищах, у найкращі свої плаття й черевички, а хлопці ледачкувато, перевальцем походжали окремо, по двоє, по троє з виглядом незалежності ні від дівчат, ні від Шурка, ані від його стоголосого баяна...

Так було весною і влітку. А пізньої осені, коли заходили хмарні сірі дні й тумани, що облогою стояли над висілком та в степу за териконами, — їхні піраміди ледве мріли крізь понелясту імлу, — коли завівали холодні вітри чи зривалися хуги, до пасажирського піхто без потреби не виходив, і, постоявши в сирітській самотині свої шість хвилин, поїзд рушав далі. Проводжали його лише черговий по станції в червоному кашкеті і з круглим жезлом в руці та воронячий лемент на голих пристанційних деревах.

Іван ішов до пасажирського, щоб побачити знайому провідницю. А може, це й не те — знайому. Він ще й сам не знав що. Та ба, мипуло ось уже три тижні, як він устав з цього поїзда, а вона не забувалася. У неї були великі густокарі очі і засмагле обличчя — без фарб. Скромне, тихе обличчя.

Іван добре пам'ятав свою маму ще молодою, коли вона працювала плитовою на Нагольчанській шахті. Білява, пишноволоса і сипьоока, мама була йому найгарніша, коли зацінала чисте високе чоло червоною хусткою, низько, при самих бровах, і туго, щоб шахтна пилюга не набивалася у волосся, поверх червоної — ще одпу, а третю, робочу, дома не зацінала, а несла у вузлику разом з «трмозком».

— Коли ж мама, хоч грашлялося це їй нечасто, ішла до когось у гості а чи в кіно, пудрилася і підфарбовувала губи, Іван супився і мовчав або лягав на ліжко і одвертався до стіни: йому здавалося, що вона чепуриться не для себе, а для когось, що вона байдужа і чужа до нього перед отим своїм дзеркальцем.

Мама помічала його дутілі, схилялася над ним, гладила по голові (Іван сердито відкидав її руку) і казала тихо, винувано ніби:

«Я ненадовго, синочку. Я скоро вернуся. Ти не боятимешся, ні? Ти ж у мене мужчина, такий любий, такий набурмосений їжачок».

Їй не було ще й тридцяти п'яти, їй хотілося хоч раз у місяць побути молодою і гарною.

Провідниця чимось нагадувала Іванові маму, оту, в червоній хусточці над бровами. Від Волновахи Іван їхав у купе сам, і вона в прольотах між станціями розповіла йому про себе, про свою матір, яка так само, як і Йванова, працювала в шахті, доки там не вистачало мужчин, а тепер на пенсії і любить пити пиво у неділю з такими ж пенсіонерами, як і сама. Розповідаючи про пиво, дівчина тихо сміялась, по-дитячому притискаючи підборіддя до шиї і дивлячись на Івана з-під довгих вій прекрасними очима. Працювати вона почала по закінченні десятого класу, щоб доточити до маминої пенсії і свою копійку. Потім вийшла заміж, швидко, зопалу, так, як те роблять зараз майже всі, і тепер має дитину, дівчинку. Він, чоловік її недавній, пропонує зійтися знову, набридає, але вона не хоче: годі. Так і живе з мамою.

На прощання, уже в тамбурі, Іван пригорнув її. Вона ледь доторкнулася губами його щоки, і згораючи в рум'янцях, сказала, що після відпустки, в неділю, себто сьогодні, їхатиме назад. Іван стояв тоді з нею біля вагона, аж доки рушив поїзд, почувавши себе винним перед мамою — за ці шість хвилин він був би вже дома, — але й піти, не бачити ці шість хвилин її смутних очей, її гарячих рум'янців, що так і не згасли після поцілунок-доторку, теж не міг.

Усі три тижні Іван ждав цієї педілі й забував про неї хіба що на роботі, бо «дойчланд» і після капітального ремонту не зрадив своєму норову — працював коли йому як заманеться, — та ще в школі вечорами: багато перезабув і сидів над підручниками навіть на перерві, не виходячи й покурити.

Тепер от ішов до пасажирського. У флотському. Хоч

так не хотілося його носити, надто ж після танкістових краг і шолома. Але більше вдягти було нічого. Спробував якось приміряти майже новий іще костюм, у якому ходив до служби, не згодівся — тріснув на спині по шву. І мама тоді сміялася й плакала разом: «Коли ж ти встиг у мене вирости отакій?..»

Ще не обертаючись на кроки, по міцному духові «Шипру» Іван упізнав Станіслава Вікентійовича Тура, нового начальника депо.

— Мріємо? — спитав Тур, подаючи Іванові руку.

Зодягнений віп був парадно: у формений інженерський костюм сталевого кольору з кількома чорними зірочками на рукавах кітеля та петлицях, у кашкеті з блискучими молоточками (видно: начищені), щойно підстрижений нульовкою, виголений і припудрений. Молоді пружні щоки і підборіддя туго впиралися в комір, потертий ранньою щетиною, наче рашпілем.

— Весілля слухаю, — неохоче відповів Іван.

Віп, як і всі деповці, недолюблював нового начальника. Старий сутулуватий Свиридович був турботником, Товкучим Марком, ішженером-трудягою. Він міг і вмів позичити в людей, що будувалися, дощок на ремонт вагонів, бо вчасно лісу майже ніколи не присилали; перемотати електромотор, щоб не везти у центральні майстерні за сотню кілометрів і ждати його потім місяць, а то й півтора; він крутився, як муха в окропі, і викручувався завжди, «витягаючи» план, а відтак і прогресивку, якої і сам ждав щокварталу, відверто радіючи, що вона таки буде: Свиридович мав сім'ю з дев'яти душ. Не дати план на сто з лишком означало для деповців образити старого, підвести, зрадити...

Тур, можливо, тому, що він був інженер без усяких затримок — з десятого класу в інститут, з інституту в депо — жив ще в собі, в своєму інженерському званні, у своїй посаді, досить високій, як для невеличкого висілка: начальник шахти, головний лікар, начальник депо — от і всі видатні постаті...

Коли Тур підписував Іванові довідку для вечірньої школи, то звелів покликати його від верстата до кабінету і сказав поважно, стинаючи то однією, то другою бровою:

«Це похвально, що ви, Срібний, хочете вчитися. Я — за. Вчіться. Хоч і в академії. Але не забувайте: головне — виробництво. Мені потрібні колеса».

«Вам?» — здивувався Іван.

Тур почервонів, але сказав по-юнацькому вперто:

«Так, мені, оскільки я відповідаю за план».

Він був старший за Івана на рік, може, два.

Тура не любили за надмірно начальницькі інтонації, за «Шипр», що і в кабінеті, і в цехах виходив з нього, як пара з казана, а ще за те, що в нього була «рука», «лапа» в Управлінні залізницею — дядько якийсь високий чин. Дєповці прозвали Тура просто і в'їдливо: Начальник. «Зробимо, Начальник», «Не знаю, Начальник», «Ша! Начальник іде...»

В'їдливості він, одначе, не помічав. Або ж хотів подолати її мовчачкою.

Тур якийсь час наслухав весільний гомін, потім сказав, розгойдуючись на носках черевиків:

— Наша пара одружується, дєповська. Треба б сходити подякувати за запрошення і поздоровити молодих. Як ви думасте, Срібний?

— Чому — поздоровити? Ви ж не голова висілкової Ради, — сказав Іван. — Підіть посидьте за столом, випийте, поспівайте, потанцюйте, якщо вмієте.

— Ніколи мені співати, товаришу Срібний, — зітхнув Тур і перестав розгойдуватися. — Он біля плотницького цеху вагон з дошками стоїть, ще вчора звечора стоїть, а розвантажувати нема кому. Не звільню вагон сьогодні, завтра плати штраф за простій. Доба — шістсот карбованців. А чим їх потім покривати, га, Срібний? — з притиском запитав Тур, мовляв, ти мене тоді, у кабінеті, вколов, пам'ятаю, а що б ти робив на моєму місці зараз? — Доведеться зняти душ чотири з весілля.

Іван поглянув на годинник. За десять хвилинок мав прийти пасажирський.

«А й зніме, гусак, зіпсує людям весілля!» — подумав і сказав:

— Не треба нікого знімати. Я сам розвантажую.

— Овва, які ми... — поблажливо усміхнувся Тур. — Чотириосний пульман — це, Срібний, шістдесят тонн. Хай дерево менше затягне, п'ятдесят. Уявлясте?

— Уявляю, — сказав Іван і рушив до станції.

— Слухайте, Срібний, — вже навздогін гукнув йому Тур. — Якщо ви справді беретеся... Я завтра ж оформлю вам наряд на сто карбованців. Згода?

— То ще казала Настя!.. — засміявся Іван, засміявся не з обіцянки Турової (він знав, що такого наряду нормувальник нізащо не підпише), а від радісного передчуття зустрічі з нею, ось зараз, через кілька хвилинок.

Доки він біг, доки проліз понід трьома товарняками, пасажирський уже прийшов. На пероні, як і щопеділі, було

вселюдно, виспівував Шурків баян, походжали пари і цілі гурти молоді, мелькав у натовпі й танкіст у збитому набакир шоломі, але без краг...

Іван побачив її ще від тепловоза, біля того ж таки п'ятого вагона, в якому він їхав тоді. Побачив і знову побіг. Потім пішов повільним кроком: вона була не сама, біля неї стояв високий лисуватий мужчина у блискучому на сонці світло-сірому костюмі, курив і, усміхаючись, казав їй щось. Він тримав за руку дитинча, горошину малу з крилатим червоним бантом на голівці. Іван став під акацією край перону і дивився то на неї, то на дитину — маленьку маму карооку. Він бачив, що вона шукає його в натовпі, що вона не слуха усміхненого чоловіка, навіть на дитя, коли воно вхопилося їй за спідницю і щось лепетало до неї вгору, не глянула.

Дзеленькнув дзвін, загув тепловоз...

Вона побачила його вже з тамбура, притисла вільну, без прапорців, руку до грудей і дивилася на нього, страждено, жалібно усміхаючись. Краще б уже не усміхалася!

Поїзд вийшов за станцію, у всіх тамбурах поховалися жовті прапорці, зостався тільки в одному.

Коли поїзд почав виписувати дугу, повертаючи в степ, Іван ще раз побачив її у відчиненому тамбурі з притиснутою до грудей рукою, зняв навіщось безкозирку, знову надів і, поблукавши очима по перону, пішов назад до депо. Ішов, примружено дивився в її очі і казав їм: «Доки їздила, доки в роботі була, ще жилося якимось, так?.. А у відпустці запудьгувала... Чи мати вмовила? Чи він наобіцяв золоті гори?.. Тепер їде з тобою в Одесу на Привоз по сушені бички до пива теці за те, що вона допомагала йому тебе обкрутити... Або на одеську тучу — купити тобі плаття з крімплону, сонце купити... Так?.. Що ж, підемо вкалувати, раз таке діло... Не везе в любові — повезе в праці!.. Нове гасло для червоного кутка! Так?.. Ну, щасливо, щасливого плавання по житті! Рубай швартові!..»

В котельні за чорним від кіптяви саморобним столиком сидів дядько Сашко Буряк і гув якоїсь тільки йому відомої пісні. Він перейшов у кочегари ще тоді, коли Іван приїздив у відпустку.

«Постарів, сину, кузня вже не про мене. Руки терпнуть, бачу погано... Хай молодші кують».

У педілю дядько Сашко чергував у котельні не сам, а з чверткою. Топив ледь-ледь, аби куріло — адже баня порожня, — цяпав з чвертки в кухлик по ковточку, випивав, жва-

вішав і усміхався сам собі або гув пісні без слів. Потім куняв і знову цяпав.

Іван поздоровкався, сів біля столика на блискучу від давнього мазуту табуретку і закурив.

— Вагон буду розвантажувати, — сказав до дядька Сашка. — Перевдягтися треба, то одімкніть мені баню.

— На бісяку тобі той вагон! Жили молоді рвати? — Дядько Сашко недавно смикнув, був ще гаряченький, бідувий і говіркий.

— Сто рублів Начальник пообіцяв. Якраз на пальто... А хто йому такий наряд підпише? Ніхто.

— Нізащо! — вигукнув дядько Сашко. — І плюнь на той вагон! Давай краще по граминці капнемо на душу ради неділі.

— Ні. — Іван підвівся. — Відімкніть баню.

— Так ти що, сам думаєш до тищі дощок викидати? Це ж тищу разів пальцем кивнуть, і той оніміє, а то — дошки вергать. Ех, молодість наша дурна!

— Інакше штраф, — сказав Іван. — Шістсот карбованців... Він з весілля хотів забрати людей.

— Ну, дивись. Помагати не прийду, бо нічим, сам з вагона скоро випаду! — Обличчя дядькове Сашкове, подзьобане кузнечною жужіллю, зморщилося в усмішці. — Випаду з вагона, а ви, молоді, поїдете далі. Інший, чуєш, каже: піду додому. А я ніколи так не кажу. Я кажу: піду на квартиру. Бо всі ми — на квартирі. Додому — то вже повезуть...

Дядько Сашко засміявся, закивав головою і пішов одмикати баню.

Іван роздягся, чепурно, як звик робити це на службі, склав форму і заховав у шафу для «комсостава» — так звали в депо начальницьку шафу. Потім надів брудну, холодну від цементових стін та підлоги, тільняшку, штани, кирзові ботинки, підв'язав чуприну мотузочком і пішов до вагона.

Дядько Сашко теж чимчикував слідом і гув:

— До тищі буде. Я знаю. Сам колись дурний був... Знаєш, дурощі од чого? Од здоров'я! Вутла людина розумніша, їй-богу! Ти, Ванько, тільки не спіши, а поволі. І як вибереш уже стільки, що вгору треба буде кидати, тоді закладай у петлі коло дверей ломок довгенький, на нього падай трубу — я знайду — і шуруй: одним кінцем клади дошку на трубу, за другий берись — і хай летить! Тільки свистітиме. Я знаю... Ні, сто рублів не дадуть. Нормувальник, очкарик той, не підпише. Двадцять п'ять од сили. І то скиглитиме. Та ти на пальто, Ванько, ще триста разів заробиш!

Іван зірвав пломбу, штовхнув двері.

Дядько Сашко зазирнув у вагон і вигукнув:

— Ай-я-я, синок! Сира дошка. Ну, правильно. Сухих вам ще ніколи не привозили. Так що затягай очкур тугіше...— І пішов до кочегарки, скрушно киваючи головою.

Іван вліз у вагон, і в груди йому полився живицевий дух сирої модрини, такий міцнючий, такий розкішний, що він усміхнувся й сказав:

— Тайга!

П'ятиметрові дошки, холодні, насотані сибірською осінню й липучі від живиці, здалися йому спершу легкими, мов тріски, і за хвилину він викидав їх по п'ять, а то й шість. Одначе далі вони робилися важчі й важчі, тільняшка обліпила спину, руки, груди, і він зняв її геть. Сили ніби прибуло. До того ж сонце стало хилитися до полудня, вагонний дах, звідки тисла пружна гаряча хвиля, прохолонув, дихнулося легше. Іван нарахував триста дощок, які вибрав одним духом — так йому здавалося, а далі кинув рахувати, збагнувши, що обкрадає снагу, і поклав собі тільки працювати, кидати і все, впрягтися й кидати. І думати лише про щось бадьоре.

Найвеселіше йому жилося на службі, безтурботно принаймні. Там не треба було вчити щоденних уроків і потерпати за кожну трійку, а траплялося, що й двійку. Не за себе потерпав: майже всі хлопці в його класі не любили «прилизаних» п'ятірок і вважали «нормальну» трійку гідною справжнього мужчини оцінкою. Іван жалів маму, її втомлені руки, що гортають щоденник, втомлені, червоні од шахтної куряви очі, ображені до сліз його «нормальними» трійками. Тому восьмий клас він закінчив ледь не на похвальну грамоту і кинув школу, пішовши у депо зразу буксомийником, потім учнем токаря.

Згодом, коли він уже служив, мама написала в листі, що жінок із шахти виведено і тепер вона працює на поверхні лебідницею, піднімає вагонетки з породою на терикон. Заробітки, звісно, не ті, що в шахті, але їй, однією душею живучи, більше й не треба. Вона часто присилала йому посилки з цигарками та яблуками, і цигарки завжди пахли яблуками, а яблука — цигарками...

Бачилася бухта, в якій вони стояли зі своїми тральщиками, бачилася в штілі, така сумирна, лагідна, залита сонцем між береговими кручами, — і розбурхана штормом: свинцево-важкі хвилі, сіра стіна близького небокраю, сточеного в сірістю моря, і вітер такий, що вони зав'язували стрічки під підборіддям, бо зірве безкозирку, понесе в небо, як чор-

ну птаху, кине десь білим баранам на гребенях височених хвиль.

Під гуркіт шторму дошки здавалися легшими...

Згадався товариш, рідний, як брат, Семен Беглий із Забайкалля, невисокий дебелий хлопець, гітарист, баяніст, взятий танцюрист і спортсмен-п'ятиборець. Не давалися йому, так само, як і Іванові, лише стрибки у воду. І все ж, коли спортивній команді, що захищала честь їхнього екіпажу на флотських змаганнях, загрожував «нуль» у графі супроти стрибків у воду, вони з Семеном погодилися стрибати. І шархкали з п'яти-, потім з десятиметрової вишки, перекидаючись у повітрі під розлогий регіт суддів і спортсменів-плигунів, аж доки закінчилися змагання. Беглий понабивав об воду синяки на грудях, стегнах, литках... Іван був синій увесь, тому що важчий за Семена. Їм зарахували кілька очок, навіть більше, ніж слід було: за волю до перемоги, сказали судді сміючись...

Семен любив «вибивати» для Івана ДП — додаткові порції. Ухопить алюмінієву миску, проштовхається до камбузного віконця: «Давай!» — наказує коку. «Тобі?!» — поблажливо питає той, стинає могутніми плечима і одвертається. «Корешу моєму, — показує Семен великим пальцем через плече. — Ванькові Срібному». — «А-а... — Кок накладає повну миску плову і подає у віконце. — Я думав, тобі, шплінт!»

Семен по-справжньому страждав від того, що йому не дозволяли ходити в строю правофланговим поруч з Іваном, а одсилали «на шкентель» — в останній ряд...

Коли дощок залишилося вже менше як піввагона, Іван сів перепочити і закурити: після цигарки не так хотілося їсти. Гайнути б додому перекусити — брудний, як сажотрус, бо в вагоні перед дошками було вугілля, і протяг (Іван одчинив ще й другі двері, щоб вітерець дихав) здіймав чорну куряву, а помитися та перевдягтися — шкода гаяти час.

Сонце вже ховалося за жовту гору дощок біля вагона й золотило вугільну куряву, що її здіймав вітерець. Надвечір'я пахло осінню, підгорілим листям жовтої акації, холопучою землею. Пройшов робочий поїзд. Люди, що їздили у місто побазарувати й повештатися по магазинах, гурточками перегукуючись посупули зі станції у виселок. А з відчинених дверей кочегарки чути було, як гуде дядько Сашко Буряк:

Накри-ився він сі-ірою-у-у шине-е-еллю
І ти-ихо-о родних спо-омина-ав...

У війну, як наші вже верталися назад, дядька Сашка

тяжко поранило під селом Рєбрикове, тут недалеко, і він трохи не вмер, накритий замість сірої шинелі сірою землею. Почверткувавши а чи за кухлем ціва, дядько не раз розповідав Іванові, як йому тоді лежалося:

«Брат, сипок, як у ямі... Хлопчики мене тоді знайшли, дітлашки».

Може, й пісню цю він став співати ще від тих часів.

І, посумнішавши, Іван знову став кидати. Тепер уже вгору: купа виросла ледь не врівні з дахом вагона.

Незабаром прийшов дядько Сашко, притяг трубу і довгий прут дводюймового заліза. З цим нехитрим блочком кидати стало набагато легше, тільки штовхай, але й повільніше вполовину, хоч Іван швидше й не міг: м'язи йому мовби зсудомило, вони вже не боліли, а пекли.

— Піду розведу тобі пари та якусь картоплину спечу у топці біля дверцят. Ти ж оце і досі нічого не їв? У-у, я отако, хоч би й годочків десять скинуло мені, за сотою дошкою упав би. Ех, молодість наша, лошатко брикливе, куди ти забігло!..

— Де там сонце? — спитав Іван. — Бо мені не видно.

— Заходить сонце, Ванько. Оно землі вже торкнулося, — гув дядько Сашко з-за купи. — Чепурненький день сьогодні, а тобі, либонь, найкращий...

Іван прикинув, що роботи лишилося на годину-півтори, дощок сто з лишком. А як добре налягти — останні ж! — то й за годину можна подужати. Він по собі, ще зі служби знав, що таке друге дихання, хоч знав і те, як нелєгко воно дається.

— Ой, не кидайтеся там, дайте пройти! — почув дзвінкий беселенький дівочий голос, облишив дошку, яку вже намірився був запустити майже вертикально, в небо, і сперся ліктями на трубу:

«Подивимося, що воно там за краля...»

Він чув, як по спині лоскітно котяться крапельки поту, як тремтять ноги і вибухкус у грудях серце. Чуприна давно випорснула з-під мотузочка, кільцями звисла над очима і теж лоскоче лоб.

З-за купи дощок вийшло дівча, те саме, танкістове, в тому ж коричневому платтячку з білим комірцем і в хустині, зашнуртій напуском. Аж зігнулося набік, тримаючи в руці повну сітку пляшок.

— Ой, це ви?.. — усміхнулася, зніяковівши. — Добрий вечір...

— Добрий, — сказав Іван. — Що, не вистачає? — кивнув

на пляшки і теж усміхнувся.— Чи не свашкою, бува, па весіллі?

— Ні,— дівчина сійнула на нього золотими очима.— Світилкою у сестрички. А вам не вихідний хіба?

— А пам — недільник,— сказав Іван, закурюючи, при-
мружився від диму і спитав:

— Мордвиновські бараки знаєш?

Вона кивнула швидко, не зводячи з нього очей.

— То якщо вже тобі погуляти не дають за побігенька-
ми, сходила б до мене додому та й принесла якийсь «тормо-
зок». Їсти хочу, а світилки немає, щоб послати...

Він сказав це жартома, аби щось казати — набридло пі-
лий день мовчать. А ще йому не хотілося, щоб вона отак
зразу й пішла.

Дівчина опустила очі.

— А хто у вас дома є?

— Мама.

Вона похитала головою.

— Ні...

І, не попрощавшись, навіть не глянувши більше на Ива-
на, пішла, майже побігла з важкою сіткою в руці.

Іван подивився їй услід: «Світилка... мала».

І знову став до роботи.

...Він викидав уже останню дошку, коли почув від проти-
лежних дверей вагона:

— Подайте мені руку, бо я сама не злізу.

Вона стояла з біленьким вузликом у руках, у темному
одязі й дивилася на нього вгору.

— Ось,— підняла вузлик.— «Тормозок» вам...

Іван силгнув на землю, став проти неї і мовчав розгуб-
лено. Тоді легенько взяв її за плечі — вона трохи одверну-
лася і дивилася у землю,— усміхнувся лагідно:

— Ти... Ви що, насправді подумали? Я ж пожартував! —
Іван пошукав підходящого слова і додав: — Пожартував
я... сестрице. Їй-богу!

— Пі-ні, я ж бачу. Ви оп аж змаріли. Поїжте, а я дошки
покидаю. Добре?

Тільки тепер Іван помітив, що вона в робочому одязі,
і засміявся:

— Все вже. Вагон порожній. І я скоро піду вечеряти
додому. Так що спасибі.

— То ж домашнє, а це весільне пригощання,— сказала
вона і, розв'язавши вузлик, подала Іванові.

— Ну, якщо пригощання, тоді скуштуємо.— Іван сів на
дерев'яну тумбу для зачастин та грубого вагоноремонтно-

го інструменту і швидко, хоч руки і не дуже корилися йому, впорався з весільними ласощами.

— А це що за будёник? — спитав, розглядаючи пухку запашну квітку з рум'яними пелюстками.

Дівчина засміялася тихо, сяючи білими сміюнцями.

— Шишка,— сказала.— На весілля таке печуть: шишками зветься. Це я сама таку придумала — квіткою і спекла крадькома, бо світилкам не можна шишки робити.

— Чому?

— Не знаю... Кажуть так.

— Хіба ви вже працюєте, що роба є? — спитав Іван.

— Тут, у складальному цеху. На крані. Ви колись заходили до нас, як на роботу поступали. Я несу деталь, а ви просто під неї йдете... Дзвонила, дзвонила — навіть не глянули...

— Скільки ж вам років? — здивувався Іван.

— Сімнадцять. І чотири місяці... Завтра буде.

В котельні зарипіли двері, загув дядько Сашко, потім умовк, певно, прислухаючись, і покликав:

— Агов, Вацько! Ти вже одвоювався? Іди до картоплі, поки гаряча. А тоді — в лазню. Я тобі такої пари підпустив, що аж кипить.

— Іду,— озвався Іван і підвівся.

— Спасибі тобі, птахо! — сказав до дівчини.— На свайбі одтанцюю...

За станційними деревами сходив місяць, там було червоно і виднілися крізь листя сонні воронячі гнізда.

— Можна, я вас подожду? — спитала вона тихо.

...Другого дня вранці Іван стояв біля верстата, огорнутого прозорим синюватим димом та блискучим проти осіннього сонця у вікнах металевим пилком.

Тур підійшов до нього, усміхаючись очима, обдав «Шипром», дещо врочисто потис руку і сказав:

— Спасибі, Срібний. Молодчага ви,— і додав винувати: — Тільки, розумієте... Нормувальник не підписує наряд на сто карбованців. На двадцять п'ять, не більше... Я підписав, а він... і головний бухгалтер заперечують: порушення фінансової дисципліни.

— А штраф? — усміхнувся Іван.— Шістсот карбованців — як?..

— І я їм казав. Але штраф — то було б законно.

— Нічого, переживем! — засміявся Іван.

— Е, ні, я дещо придумав,— сказав Тур.— Включайте верстат і йдіть за мною...

Він завів Івана до складу, червоного вагона без коліс, і сказав до вухатого довготелесого комірника:

— Видайте, будь ласка, товаришу Срібному ґормену шинель. Під мою відповідальність.— Подумав, заграв бровами, стипаючи то одною, то другою, потім додав поважно: — І мені, будь ласка. Таку ж саму, як і Срібному...

Він обернувся до Івана й усміхнувся йому:

— Ви не заперечуйте, якщо я... Із солідарності, так би мовити, і на знак дружби носитиму таку ж, як і ви, шинель?..

— Ні... Це не те, Начальник!

Іван перекинув через плече шинелю і рушив до цеху. Потім обернувся. Тур стояв у дверях червоної і ображений.

— Не те, Начальник. Свою солідарність зі мною ви мали можливість продемонструвати вчора.

І пішов.

А в складальному цеху радісно видзвонював крановий дзвінок.

НЮРА

— Снилось, немов террен рву та їм. Уже й спілий немов, а терпкий... Проти чого б воно, не чула? — казав жінці Нюра, вузькоплечий і сухогрудий чоловік, обличчя якого, здавалося, ніколи не знало ні радості, ні гніву, ні печалі, а мало один лише постійний вираз — давньої лякливої покори, наче хтось тупнув колись на Нюру ногою і сказав: «Не смій!»

Говорив Нюра повільно, старанно вимовляючи слова, і по-дитячому карбував «р», мовби пробував розкусити волосський горіх.

— Чуєш, немов і дорідний террнець, а терпкий.

Ще Нюра подобав слово «немов» і тулив його скрізь, де тільки воно тулилось. Не тому, однак, що слово це йому нав'язало, а щоб той, хто слухає, не подумав часом, що саме отак Нюра і міркує. Саме отак міркувати Нюра ніколи в житті не наважувався, навіть у дрібному. Рушить, приміром, дощ — Нюра довго вдивлятиметься полохливими очицями в мокрі шибки, садкове гілля, обвішане краплями, вимитий до блиску залізний дах на сусідній хаті, тоді скаже: «Дощик немов припустився...» Стане сонце низько при землі і тіні стачають хати в селі одну до одної, Нюра, якщо він надворі, довго кліпатиме на захід, затим прорече: «Немов

сонечко прррсіло...» Несуть покійника, духова грає так, що не в одному, а одразу в трьох-чотирьох селах чути, і в хатах, і в садах — Нюра повідає життя, прицмакуючи тонкими цікавими губами: «Таке немов померр чоловік...»

Нюра щойно прокинувся, сидів на високому ліжку, звисивши босі ноги додолю, по черзі ворухив великими пальцями, скрученими набік, до мізинців, і по черзі розглядав їх.

— Так прроти чого б це — террен? — перепитав трохи голосніше, аніж перше, і незмигтно дивився пісними очима на жінку, що місила тісто і була до нього спиною. Плечі її, ледь не вдвічі ширші й товщі за Нюрині, дужо ворухилися, спина пружко здригалася, і тісто в макітрі постогнувало.

— Тер-рен та ще й тер-ркий — на погане,— сказала вона ще твердіше й рішучіше, ніж чоловік, і також з горіховим тріском.

— А з ким погано ж то? — зіщулився Нюра, мовби від холоду.— З Манькою, Ольгою чи Оленою?

— Авжеж з Манькою,— швидко, впевнено відказала Нюриха.— Минулої неділі як пр-риїздила, то бачив, як їла? Ложка над бор-рцем, а думка хтозна й де.

Нюра таке як замислився, бо перестав ворухити пальцями й дивився повз них у підлогу. Ліжко, на якому він сидів, було дерев'яне, оздоблене по фільончастих бильцях різьбою, що зображувала кленове листя, та двома густочервоними півнями, що замірилися співати чи вже співають. Півні мальовано було, мабуть, давно, тьмяною, не те-перішньою фарбою, що місцями вже облущилася, тому в одного не вистачало ноги, в другого — півхвоста і одної шишки на гребені. Це, однак, не дуже псувало малюнок: видно було, що створила його людина з іскрою божою, а не якийсь там зайда-заробітчанин, і всяк, хто поглянув би зараз на мляве, мов стояча вода, Нюрине обличчя, на полохливі його руки, очі, брови, навіть вуха,— нізащо не повірив би, що півні оті, по-парубоцьки напружені в шиях, спинах і ногах, вивела колись рука смирного хлопця Івана Кирячка, тогo самого, що, йдучи селом, обминав кожную мурашу на стежці, аби її не повередити, і кожную грудочку чи корінець, аби не повередитися самому. Іде, бувало, а очі так і промовляють до хат і собак, людей і тинів, гусей і квітів поїд призьбами: «Плохенький я, не займіть мене...»

Не став Кирячок бідовіший і тоді, коли одружила його на собі зайшла з Донеччини всемійкувата і всезнайкувата дівчина Нюра, а ще ніби дужче, скулився душею і, переймав

од супряжниці кожне її кив і кожне морг, аж до отого деренчливого «р», за яким у Нюри-жінки вчувалася відчайдушна рішучість подолати будь-яку житейську скруту, а в Нюри-чоловіка — лише самовідданість своїй господні. Отож якщо комусь із селян спаде на думку поговорити про Нюрине сімейство, то кажуть так: «Бачив учора Нюру», «Позичила в Нюрихи» або: «Оно, диви, йдуть Нюри!»

«Вдягайся та ходімо в лавку, наберемо мені на шаррахван,— скаже, бувало, Нюриха чоловікові. Кирячок слухняно вдягнеться, оббере, як і жінка, кожну порошок на пальті чи піджакові, обдмухає з усіх боків новий хаковий картуз, урочисто двома руками спровадить його на голову, і йдуть. Вона попереду, з твердим притупом і по-конячому викидаючи перед себе коліна, він позаду, стеле свої дрібненькі обачні кроки, піби не по землі йде, а по тонкому льоду, під яким — прірва, ще й руки долоньками вниз наставить — не йде, а пливе, як тепдітна дівця.

У крамниці Нюриха швидко й діловито перемацус пучкою сукна та штапелі, розікладені сувоями на прилавку, тоді утре хусткою губи (так солдат клацне затвором перед тим, як крикнути: «Стій! Стрілятиму!») і, наставивши на продавців настирливі чорні очі, скаже:

«А чого це ви, дівчата, отак ото затор-ргувалися, що вже у вас і на шаррахван тітці немає? Ану пор-рийтесь лишень під пр-рилавком».

Тим часом Нюра легенько переторкає мізинцем крам, той самий, що й жінка, стане поруч неї, хоч трохи й позаду, і промовить:

«Чого ж це ви, дівчата, отак заторргувалися, що вже у вас немов і на шаррахван тітці немає. Ану поррийтесь лишень під пррилавком...»

Назад вертають з крамом: Із-під прилавка. І Нюра, поспішаючи своєю дрібушечкою за Нюрихою, вдоволений сам собою, рече:

«Такий прродавець настав, що як не пррикрикнеш, то немов і з рук не виррвеш»,— і зазирає жінці в обличчя, причому йому доводиться дуже нахилитися, бо Нюриха приземкувата.

«Зайдемо до Пр-ронів,— каже вона, не дослухаючись до чоловікової балачки, бо діло вже зроблено і матерія на «шаррахван» міцно затиснута у неї під пахвою,— та поспасибкаємо за молоко, може, ще раз пр-ринесуть».

І завертають до Пронів.

«Здр-растуйте! — каже Нюриха, ставши посеред пронівського двору, як окупант, і швидко обмацуючи чіпкими очі-

ма надвірне хазяйство.— Пр-рийшли сказати, що добре у вас молоко. Таке добре, що аж солодке. Чим ви ту корівчину годуете? Аж не віриться, що пр-ростим сіном».

Нюра з-за її плеча:

«Еге ж, таке добре, що немов аж солодке. Думаємо, чим ви ту корівчину годуете?..»

Тоді прощаються.

«Бувайте ж здорові, пор-ра нам додому, заходьте, як треба буде чогось позичить»,— каже Нюриха.

«Немов порра нам додому»,— береться пучкою за козинок свого хакового картуза і Нюра.

Дорогою Нюриха скаже:

«Тепер, брехня, ще колись пр-принесуть...»

Нюра мовчить, тільки щідить крізь тонкі вуста мудру посмішку людини, що знає, як треба жити в світі, а вже в хаті, роздягаючись, промовить до жінки:

«Тепер, брехня, ще колись принесуть...»

Вдома Нюра відтоді, як одружився, ніколи й нічого по господарству не робив, бо спершу жінка, а згодом і всі три доньки, Манька, Ольга та Олена, ставили його за людину вчену і до чорної роботи не підпускали. Так було, коли Нюра ще рахівшикував у колгоспі, так тривало й тепер, відколи вийшов на пенсію. Єдине, що він знав і умів у житті,— рахувати на рахівниці, навіть не дивлячись на кісточки, та носити в руці портфелік так, щоб він трохи покинував. Ще вмів Нюра вдягатися не як усі селяни, а як рахівник, людина перядова: влітку — в хаковий костюм з накладними кишеньками на грудях та штаньми навипуск, під черевики; взимку — в довге ледь не до п'ят драпове пальто з ягнячим коміром та білі, мов з лебединого пуху,— неодмінно білі,— валянки. І до всього цього — портфелік. Хоч і учнівський, і давній, проте новий, бо доглянутий. Вдягнеться, оббере на собі кожну пушинку, Нюриха або котрась із дочок подасть йому в руки портфелік — і чебреє до контори, помигуючи білими з-під пальта валяпками. Якщо надворі моква і Нюрі доведеться десь ухопитися рукою за тин, щоб не впасти, він зупиняється і довго обтирає посовиком закаляпу об мокре хворостиння долоньку. Потім він ще обачніше переставлятиме ноги і пильнуватиме кожну калюжку на стежці, щоб завчасно її обминути, а в рукавах під пальтом аж порипуватимуть нові колєнкорові нарукавники...

Тепер Нюра вже не ходить до контори. І взагалі рідко буває надворі, надто ж холодної пори. А якщо й вибереться, то лише задля прогулянки. Вийде, стане посеред двору, обернеться спиною до вітру, щоб стужі не наковтатися, за-

ховає голову в піднятий комір і стоїть, один носик з коміра та з-під шапки визирає, як шпак із шпаківні. Якщо Нюрі заманеться глянути кудись, то коміра він не опускає і поперека не силує, а повільно і довго всім тулубом обертається, куди йому треба. І знову стоїть. А руки — долоньками до землі. Причому на правій три менші пальці підогнуті, а великий і вказівний розчепірені, як до рахівниці, і коли у полі чи над селом замаєчить пташина зграя, Нюрині пальці самі собою відкидають невидимі кісточки: цок, цок, цок... Лічить... Буває, що й пахилиться, видлубає щось пучкою з-під снігу, повільно підніме до очей і роздивляється. Якщо це путне щось, то однесе його неквапливою ходою в сіни, покладе і так само поважно вернеться на своє місце; якщо ж непотріб — ганчірка, іржава дротина чи прутик, то знову зронить у сніг, бридливо розтуливши пучки, і знову замре. Дихає «морозозним духом». А надихавшись, іде до хати, і посеред двору лишається в снігу кругле, втопане валянками кубельце.

В хаті Нюра скаже Нюрісі: «Немов прогулявся трохи», — і, роздягаючись, оббирає, як і перед прогулянкою, кожну пушинку на пальті, шапці, валянках — тих-таки, що й рахівникував у них колись, білих.

Селяни, люд роботящий, заздрісний і негречний до тих, хто важко ніколи не працював, а пенсію має більшу, ніж вони, ті селяни, що колись, як Нюра ще був рахівником, здоровкались з ним шанобливо, звали на ім'я та по батькові й відверто запобігливо усміхалися при зустрічі, тепер так само відверто зневажали Нюру, а заодно і все його сімейство, часто і в'їдливо кепкували з нього між собою, з отих його «прогулянок», білих валянків, портфелика (і то, бач, не забули!) і завжди сходилися на одній думці: «Живуть Нюри, як коті!» І жоден з них навіть не здогадувався чи не хотів здогадатися — хіба, мо', хто-не-хто розважливіший та м'який серцем розумів, — як мультко живеться Нюрі та Нюрісі з трьома пристаркуватими, нікому не потрібними доньками, — особливо взимку і восени, коли в селі то в тій, то в іншій хаті зацвітають весілля, гасають вулицями грузовики та головин «Москвич», обсновані червоними стрічками, сплітаються у хмільний вінок весільні пісні, і бубон гуде оддалік до самого ранку...

Тоді Нюра з жінкою крадькома одне від одного (вона в хаті, він у хатині або навпаки) туляться лобами до шибок і пасуть очима гучні весільні каравани. А як зійдуться вкупі, то вдають, що байдуже їм до тих усесільських свят. Хіба, може, Нюриха скаже про молодих:

«Він дак ще нічого, а вона — видря».

Тоді Нюра, зрадівши, підхопить:

«Еге, він ще немов і нічого, а вона — достеменна видря...»

«Як пр-ривляють до нашої Мані, то й не пр-ривля-
ш», — докине Нюриха.

«До нашої Мані їй немов що пнутися та пнутися», —
іще дужче зрадіє Нюра.

Про старших двох, Ольгу та Олену, мовчать, а — про
Маню. Вона-бо й справді найчепурніша з-поміж усіх трьох
нюрівських дівчат: на зріст, як і Нюриха, низенька, дебела,
очі чорні, хоча й без матириного пороку в зіницях, а вда-
чі — батькової, лагідної і полохливої. Одним не взяла: як
іде, коліна вперед викидає надто.

А про старших то й говорити годі: широкоплечі, як му-
жики, цибаті, в ході, щоправда, легші за Маню, але пісно-
окі їй, коли всміхаються, показують усі ясна, бліді та не-
гарні — в батька обидві.

Тільки їй утіхи, що всі три добре заробляють і живуть
у місті. Старші дві рихтують асфальт на вулицях, а Маня
бетоняркою на будівельному заводі.

«Там тепер стільки р-рознах р-розвелося, що наші за
ними до культурнішої р-роботи не пр-ротовпляться», — ска-
же, буває, Нюриха чоловікові, як полягають спати, і Нюра
довго ворочається потім на ліжку з півнями та зітхає ти-
хенько, наче він тому виною.

Зате коли односельці допитуються в Нюри, де та ким
їїго дівчата працюють, він одказує твердо, ніби з погор-
дою:

«Мої там, де державі зараз найнужніше: чорноррабо-
чими», — і киває вказівним та великим пальцем: цок...

З ним і не сперечаються, бо нецікаво. Та й що з Нюри
за співбесідник, як він нічогоісінько у житті не тямить. Хіба
ото сидить коло мужиків (буває це дуже рідко і в тепло),
слухає балачку та усміхається тонко, а тоді, дивись, проре-
че: «Читав я в календаррику, що помідорри й кавуни немов
найкраще вночі рростуть». Чи отаке: «Клубнику ррадиться
в календаррику щовесни прорріджувати...»

По суботах нюрівські дівчата, здебільшого старші, да-
їжджають додому, навозять батькам солодкого хліба з ізо-
мом, оселедців, пісної ковбаси, хліба чорного, житнього,
яким Нюра любить поласувати з борщем, тощо. І Нюра з
Нюрихою, оповідаючи їм сільські новини, про весілля, хоч
і не змовлялись, мовчать.

А якось місяців зо два тому приїхали Нюрівни всі три.
Старша і середульша, як завжди, самі, а Маня з хлопцем —

у робочому одязі, кирзових чоботях та вицвілому береті, з-під якого врунилася у всі боки руда кучерява чуприна.

«Привіт, папаша!» — сказав гість, завзято усміхаючись на весь рот, і не встиг Нюра навіть руку звести, як його тендітна долонька хруснула в дужій хлопцевій п'ятірпі.

«Доброго здоров'я», — ледве спромігся вимовити Нюра і підвівся з ліжка, на якому відпочивав після «прогулянки», а гість уже тиснув руку Нюрісі й казав дуже весело:

«Привіт, мамаша! Ого, рука у вас — я вам скажу!»

І вже знімав свою куртку, берет, і вже чіпляв їх на вішалку біля дверей, а голова так і палахкотіла рудим розвихреним полум'ям. Губи у хлопця були великі, товсті й червоні, як зябра у тільки що спійманої рибини.

«Значить, так, папаша й мамаша, — сказав він, ставши посеред хати й усміхаючись на всі боки. — Без усяких переговорів. Звуть мене Ільком. Ми з Манею дружимо. Уже третій місяць. Так що — самі розумієте... — і зареготів, начебто вітром по хаті війнув, так безтурботно, так просто, що Нюра з Нюрихою, і старші Нюрівни, і Маня, що сором'язливо тулилася плечем до одвірка, червоніючи й ховаючи очі, — усі ніяково і водночас радо заусміхалися.

«А ти, хлопче, дивлюся, такий, як і я: довго бр-роду не шукаєш», — твердо, крізь посмішку, мовила Нюриха.

«Немов не шукає», — розтяг тонкі губи і Нюра.

«Я, папаша і мамаша, люблю так: без усяких парадів. З роботи — просто до вас. Прилизуватись нема чого. Який є. Правильно я кажу?» — і підморгнув дівчатам, що тихенько хіхікали, затуляючи роти долонями.

Далі балачка в'язалася сама собою, ніби цей Ілько піколи й не був чужим, тільки довго не приїздив. Він роздивлявся карточки на стінах, упізнавав Нюру і Нюриху ще молодими, до одруження («Це ви, папаша? Я ж бачу!», «А це ви, мамаша? Ну!»), тицькав пальцями у головастих та великооких дівчаток, що обліпили Нюриху з усіх боків і дикувато витріщилися в апарат: «Оце — Олена. Це — Оля. А це моя, вуха наставила!»

І реготів, і з ним реготіли всі. А Нюра, трохи оговтавшись від отих теплих, лоскотних «папаша» і «мамаша», помітно затулив подушкою безногого і півхвостого півнів на бильці...

Покінчивши з фотографіями, Ілько подарував усіх своєю червоногубою посмішкою і сказав до Нюри:

«Значить, так: балачка балачкою, а діло робити треба! Де тут у вас, папаша, магазин?»

«Немов знайдемо!» — бадьоро мовив Нюра, показуючи

яспа, і захавався вдягатись, чого раніше за ним не водилося.

А жіноцтво вишевкалося в хатину і там зашепотілося, зачмихотіло, забрязкало посудом, і за тим усім відчувалася радісна метушня людей, що не звикли, не вміють до ладу зустріти гостя.

У лавку Нюра йшов не попід тинами, стежкою, а середньою вулиці, плечем до плеча з Ільком, і все туркотів йому щось та усміхався, нахиляючись, як і до Нюрихи, бо Ілько був хлопець невисокий, і все позирав на вікна хат, мимо яких проходили, піби припрошував очима, і посміпкою, і жвавою впевненою ходою: а дивіться, люди, хто зі мною! І ледве стримувався, щоб не поплескати Ілька по плечу, як свого. І хай це всі бачать, хай несуть новину з кутка на куток села, щоб усі до одного взнали!

Тим часом Ілько голосно, ледь не на всю вулицю розказував, що працює він коло бетономішалок, що батьки його з Яготинського району, що живе він, як і Маня, в холостяцькому гуртожитку і заробляє непогано: має два вихідних костюми, плащ, пальто, транзистор, баян, ще й батькам — «старим» — допомагає. Одне слово: «Жити можна, а чо? Правда, папаша?»

І доки вони йшли — здавалося б, скільки там тої ходи від хати до лавки! — Нюра встиг уже полюбити хлопця як рідного і навіть прізвисько йому, жартівливе звісно, придумав за оті його червоні, веселі, хай трохи й великі, губи: краснопер!

«А який краснопер!» — думав, усміхаючись, і вже на підході до лавки, де стояли купками люди, таки осмілився поплескати Ілька долонею по плечу — отак ледь-ледь, отак лагідненько, аж ніжно.

Люду в лавці було чимало, і Нюра голосно сказав до продавщиць:

«Нам — отібі, з червоною смужечкою. «Екстра», чи як її».

«Підождіть, папаша, — сказав Ілько, шаснув по кишнях і, превесело усміхаючись, подав Нюрі ще трояк. — Беріть дві водки. Дешево і сердито!»

«І то правда, — мигнув яснами Нюра. — Дешево немов і сердито! Дві водки нам, дівчино...»

Вечеряли трохи не до півночі. І всі пили. Навіть Нюра, що за життя й разу не зросив губи хмільним зіллям, перехилив чарочку, сп'янів, сміявся вголос і вже без вагання плескав Ілька по плечах, а як розібрало геть, ще й обняв і раз по раз наказував донькам та Нюрісі:

«А підкиньте нам з Ільком погррібної капусти холодценької!»

«Ану, дівчата, достаньте лишень мужикам солоного кавунця, немов просвіжимося тррохи! Та не всі біжіть, Маня хай зостанеться...»

Жінки прожогом кидалися до погребя, а Маня лишалася за столом, онімїла й затерпла від щастя, і п'янений уже Ілько, анітрохи не соромлячись Нюри, тискав її своєю дужою рукою за стан — рум'янощоку, зніяковілу ледь не до сліз, але покїрну. Потім Ілько запропонував поспівати. І співав непогано, випускаючи з округленого, як у рибици, червоногубого рота густі «а-а-а» та «у-у-у», але Нюри всі до одного потягли впоперек, тому пісню довелося облишити.

Ранком молодята поїхали, сказавши, що мають квитки в якесь дуже цікаве кіно.

Однак свято пюрівське на тому не скінчилося. Днів через три Нюра з Нюрихою, вдягнені по-празниковому, з гостицями в двох кошиках (несла їх Нюриха), вирушили в Яготин.

Гостювали майже дві доби, а повернувшись, ходили селом від одних добрих знайомих до інших — на жаль, було їх небагато, — і розповідали про сватів.

«Вона така, як оце я, — хвалилася Нюриха. — Тільки р-руденька і товща. Якби оце нам з нею, скажімо, пр-рийшлось набирати чогось недор-рогого на спідниці, то мепі тр-реба було б на п'ять кар-рбованців бр-рать, а їй — на сім з копійками».

«А він же який, сват?» — допитувалися знайомі.

«А він дак немов такий, як оце я, — вихоплювався з-перед жіпки Нюра, чого раніше з ним не було. — Високий, худенький і теж грамотний — обліковцем біля тракторів. І хворроби в нас із ним однакові: в мене гастррит і в нього гастррит. Проте хазяїн добрий...»

Тепер Нюра тим тільки й жив, що ждав наступної су-боти. Буває, лежить у ліжку після прогулянки чи стоїть посеред двору, прогулюючись, дивись — усміхнувся сам собі, промовив тихо: «Дешево і серрдито... Прридумав же... Кррасноперик отакий!»

Ілько, однак, не показувався більше. І старші Нюрівни, і Маня, що за ці два місяці навідалася додому тільки раз, казали батькам, що йому тепер ніколи їздити, іспити складає в технікум при заводі. Нюра охоче змирився, хвалив Ілька («грамотний скрізь немов прроб'ється»), хоч і сумно тррохи: скучав за простацькою зятевою усмішкою, за отим його веселим і завзятим «Привіт, папаша!..». Нюриха ж

мовчала, тільки пильно придивлялася до дівчат твердими чорними зіницями.

Від'їжджаючи, Маня ховала очі од сестер і тихо обіцяла, що в пайближчий вихідний приїдуть разом з Ільком...

Тепер цей терновий соп...

І Нюра, дивлячись мимо пальців на ногах у підлогу, пригадав, що Маня й справді була минулої неділі не такою, як завжди,— сміхотлива, лагідно слухняна та уважна, а піби зморена і до всього байдужа. Пригадав і злякався.

— А може, цей террен і не в руку! — сказав проте якомога бадьоріше.— То як перед п'ятницею спиться щось покаже, тоді — в руку. А це — прроти суботи...

— Може, й не в р-руку,— твердіше, ніж завжди, одказала Нюриха.

Нарешті приїхала Маня, вже надвечір, хоч мала бути зранку. Тихо, наче крадучись, увійшла в хату і, змарніла, бліда, притулилася плечем до одвірка. Нюра усміхнувся їй назустріч, босоніж устав з ліжка на підлогу і так стояв, прислухаючись, чи не тупотить хто в сінях. Але в сінях було тихо.

— А де ж це той... «дешево і сердито»? — спитав. І дивився на Маню спершу розгублено, затим вимогливо, аж гнівно.— Ілько де?

Маня ступила крок до матері, що пішла їй назустріч, і вткнулася їй головою в груди.

Нюра мовчки вдягався, байдуже, як сліпець, обминув жінку і доньку біля дверей і вийшов надвір.

Там була весна. Плюскотіли струмки. Попід дворами на вулиці сяло низьке призахідне сонце, один за одним пливли у вечірньому небі журавлині ключі, але Нюра мовби не бачив їх і пальцями, вказівним та великим, не кивав, як завжди, лічачи синьокриле птаство. Він стояв посеред двору зсутулений, з опущеними вздовж пальта руками і невидючими очима дивився кудись мимо хат, садків, городів, навіть мимо самого неба.

І все ж інколи він зпенацька посміхався і шепотів щось, тоді очі його оживали, мружилися на сонці і знов робилися невидючими.

Вечеряли мовчки. Нюра їв швидко й сердито, а не ласував, як звик те робити. І коли Нюриха несла якусь страву від печі до столу, викидаючи коліна далеко вперед, сказав раптом уїдливо:

— Чого ти ото викидаєш ті коліна, га?!

Нюриха подивилася на нього переляканими, аж зомлі-

лими пачебто очима і повільно пішла в хатину, а Маня покинула ложку й заплакала.

Нюра не втішав її, а їв далі.

Вночі, уже десь перед світом, Нюриха, що спала з Мапею в хатині, прокралася до чоловікового ліжка в світлиці, прилягла поруч і стала гладити Нюрині плечі, голову, руки. Тоді сказала, вперше за все життя плачучи:

— Якби бідовіша була, то бр-рехня... вдержала б. А так бач... побр-ракував...

— Якби інженерша або лікарша, то не побрракував бп,— зронив Нюра в п'їтьму.— Людину тепер ніхто не бачить.

Він сказав це так, паче знав давно. Без усяких «немов». Знав!..

А другого дня, проводячи Маню до автобуса, Нюра кралькома від сторонніх очей — навіть поозирався довкола — похапливо дістав з кишені новий-новісінький складаний ніжик з червоною колодочкою та блискучим нікельованим набором — шильцем, двома лезами, більшим і меншим, ножицями і терпужком, уклав Мані в руку й змовницьки зашепотів:

— Па... передаси. Скажеш: подарунок од папаші. Тільки ж не загуби гляди.

Маня взяла ніжик і закусила тремтячі губи.

— Так і скажеш: од папаші немов... Подарунок.

ДИКИЙ

*Світлій пам'яті Василя Шукшина
присвячую*

Коли Санькові Бреусу не йти на роботу — випадає це не часто, а хіба що в неділю у передобід і полудень, — тягне його між люди. Не поговорити, ні. На балачку Санько і змалку мамулуватий, через що й прозвано його Диким. І не послухати чиеїсь мови, бо все те, про що в селі водиться гомоїти, вже чуто й перечуто. Однак і в хаті самому нудьга, тільки мухи гудуть та радіо в чорному ящикку на стіні шкабарчить: уже рік чи два як несправне.

То вдягасться і йде. В нових чоботях казенного крою (сестра-офіцерша прислала), синьому галіфе з голубими кантами і сукняній гімнастерці до стоячого коміра з червоним підкомір'єм. А до всього ще й картуз військовий, без

кокарди, щоправда, — теж сестрин подарунок посилкою. Ні галіфе, ні гімнастерка не облягають Санька — мабуть, офіцер сестрин гладший, — тільки шия туго сидить у комірі, тверда і засмагла, як червоний хром, та плечі розпинають сорочку так, що й шви розходяться і нитку видно. А галіфе — торбою. І, вдягаючи його в неділю чи свято, Сасько щоразу прикидає, який то завширшки піколи не бачений його зять, чи шуряк, чи свояк...

Надворі за ворітьми Санько трохи пристоює, зиркаючі з-під блискучого пязько насупутого на брови козирка дикувато чорними очима далеко по вулиці, і розмірковує, куди його податися: до лавки, чи до клубу, чи на автобусну зупинку, подивитися, хто сідає, хто встає та куди піде — в село чи на хутори. А то, буває, визирне у віконце якась проїжджа краля в синіх або червоних окулярах, то можна й побавитися — підморгнуть, а чи палець великий показати: мовляв, гарна ти дівка! Трапляються такі, що й окуляри знімуть та помружать на Санька грайливенькі підведені очі, а здебільшого копиять губу і одвертаються: пхе... Шу-пу, папайте далі, в свою пхекалівку!

За хатою, чути Саськові, у дикій груші й далі — у вільшині до самої річки — солов'їне грище любовне, на всі голоси й підголоски, далі, ближче, з усіх боків, просто в душу пеначе тьохкає, і душна низова луна аж мліє од тих солов'їних стражданячок.

«Ач, скільки їх нашевкалося сей год, — думає Сасько. — Як повпа, брат ти мій, шапка пшопа!»

А сам никає очима од хати до хати, по вигону, попід вербичками вздовж вулички. В будень на кутку дивись не дивись, а пікогісінько, та ще весною, не побачиш, усі на городах, та по дворах, та по роботах. А в неділю, як сонце, кутяни виходять за ворота і сидять: хто на лавочці коло хвіртки, хто на стільчику, а хто йшов та зупинився погомоніти — навпочіпки або підібгавши ноги по-турецьки на молодому, ще чистому споріші. Гу-гу, гу-гу, — про політику, в якій не тямлять, про нову лавошницю ледачу (що не попроси подати — кривиться), про торгівлю з Китаєм, що нібито знову буде (хтось десь чув, що китайські ліхтарники далеко світять), а найдокладніше про те, як ловко після дощу городина вгору пішла.

Оно посеред вигону дід Лука сидить, у газету козирком уткнувся — усе щось вичитує! — і корову на налігачі держить. Корова пасеться між будячками, одганяє головою мух і разом з налігачем смикає й Луку, так що піколи йому аж картузик падає з голови на газету. Тоді він сердитоцю

зиркає на корову, однак не лається (годувальниця ж), а мовчки надіває картуз і знову вшниплюється в газету.

— Що, діду, інтересного вичитали? — гукає до нього Сацько і сміється очима, бо відколи пам'ятає Луку, все він щось у газетах шукає.

— Та ось пишеться, — хрипко одказує старий, — що приїжджав у Америку якийсь король з новою королевою... То я оце й не доберу: як це — з новою?

— Х-га-га, — сміється Сацько самими грудьми, ізглибока і — поблажливо. — Що ж тут добирать? Стару прогнав, а молоденьку взяв. От вам і нова!

— Ну да! — сердиться Лука. — «Прогнав!» Тобі що король, що мужик. Меле трясцізна й що... — І знову козирок у газету.

— Королі ще ласіші од мужика! — сміється Сацько. І, подумавши, додає круто, причому зіниці йому робляться, як дві краплі гарячої смоли: — Ви краще б он подумали, де корову напасти, бо здохне на будяках!

Лука на те ані пари з уст: що правда, то правда, а правді кільця не вправиш — худа корова.

А оно дід Ганжа скніє під призьбою на ослінчику, спипу вигнув до сонця, на ціпок обіруч сперся і дивиться погаслими очима кудись у безвість понад вигоном, а чи бачить що — хтозна. Смерті, каже, виглядає. Узимку в хату ждав, а це вже й надвір виходить. «Нема йому смерті, видно, ще не всі гріхи згадав та покався. Того вона й не йде! — думає Сацько і сміється сам собі: — Х-га-га!»

Така вулиця — як не дід, то баба, а то й нікого.

Правда, ще Софійка Малашкова з дитиною на руках сидить он під ріденьким тинном з паличок, натиканих у землю. Не тин, а страм. А кращого зробити нікому: дві баби на хазяйстві й обидві нікудишні, тільки їдять та гризуться щодня, а самій Софійці не до тину: раніше щоночі підпирала спипою чужі хлівці та верби — з парубками, своїми й заїжджими, а тепер дитину глядіти треба. Чи знає вона хоч, од кого та дитина, х-га-га!.. Сидить, цвіте щоками. Аж іздалеку видно. А крізь тин, поза плечима в неї, пнеться до сонця бузок молодий і теж цвіте.

Сацько рушає до Софійки, перестрибуючи глибокі ще з весни колії, що їх трактор прорізає, як молоковозку до большака тягав.

— Хоп! Хоп! — весело й легко видихає Сацько, перестрибуючи колії, а чоботи й собі — рип, рип! Добру взувачку офіцерам шують, ганчір'яний хром так би не рипнув.

— Здоров, дівко, чи пак, молодиче! — каже, підходячи

до Софійки, і сідає поруч на лавочці з вільхової дошки, що тріснула вздовж. А Софійка пих — і щокі враз, як дві ружі. Така вона: тільки обізветься до неї хтось чи сама до когось, так і почервоніла.

— Спить? — киває Сасько блискучим козирком па дитину, що ворухить у губах новеньку соску. — О, вже й соску десь доп'яла...

— Брат Мишко з Домбасу прислав, — одказує Софійка і легенько прикушус зубами нижню губу, щоб не сказати Саськові пічого образливого за оте його здоровкання, бо... він же скажений, смола в зіницях одразу так і закипить.

— А я, гад, скільки в районі не напитував, ніде нема, — сміється Сасько, і важко збагнути, жартує він чи правду каже.

— Наче тебе прошено... — стинає плечем Софійка, легенько, щоб не розбудити дитину.

— Не прошено, так сам чув, як воно щовечора бує. Вопо що — хворе?

— Ні... Так чогось первичає, — зітхає Софійка.

— А не гукає «тату», х-га-га?..

Софійчині щокі наливаються ще густішим бузковим рум'янцем, брови смічно тремтять, і вона одвертається з дитиною.

— Іди собі, куди розігнався.

— А я нікуди й не розганявся, а прийшов одвідати, — мирно одказує Сасько і дивиться на Софійчину спину, що виглядає з глибокого вирізу в дешевому платті. Вузенька спина, тендітна, в золотому проти сонця пушкові. І родимок багато, дрібні, як макове зерно. Сасько тікає від них очима, а все ж бачить краєчок розпашілої Софійчиної щокі, пухнасті кучерики поза вухами, жмутик довгого рівного волосся, туго перев'язаний зеленою тасьмою — просто, без бантика.

Сасько поторкав один кучерик пальцем і спитав, прирмужуючи око:

— Сама накручувала чи зроду?

Софійка повела головою і одхилилася.

— Іди вже собі. Дивляться оно всі, ще мені не хватало, щоб і тебе пришили...

І стала пригойдувати дитину, рвучко, невміло, не пригойдувала — теліпала. А Сасько підпер щокі долонями і тихо засвистів. Ф'ю, ф'ю, — виводив тоненько, не пісню, і не марш, а таку собі трипдичку. Тоді кинув свистіти і запитав:

— Це не від того, що казав: «Я такої, как ти, во всій Золотоноші не стрічав»?..

— А ти шпигував...— гостро примружилася Софійка і знову прикусила губу, але не так, як раніше, боячись зачепити лиху на слово і на руку Санькову погорду — бачила ж бо, як він кидав біля клубу вдвічі більших за себе хлопців об землю і як горіли при тому його відчайдушні смоляні очі, і знала, що навіть ті з її подруг, у кого серце промовляло до Санька, як і в неї колись, іще школяркою, боялися почути від нього жадане оте «ходім». Отож затято губу прикусила і ще дужче одвернулася геть і головою норовисто повела. Те означало, що вона апітрохи не боїться його і не хоче, не буде з ним говорити: хай сидить бовдуром.

— Не шпигував,— байдуже одказав Санько,— а йшов пізно з роботи й почув.

Софійка мовчала. І мовчанка та була по-жіночому затята.

Санькові це сподобалося. Правильно. А то раніш, було, вечорами коло зільбуду тільки й бачиш: хто б з хлопців не підчалив до Софійки, дивись, уже залигав рукою тонський стан, одлучив од гурту, шепоче щось, регочеться впевнено і — веде. А вона тільки озирається немічно і — йде. Хіба то дівка? Глина опішнянська!

Санько збив на очі картуз і посвистував, обхопивши долонями щоки, і слухав, як за сосною, на сусідньому кутку трахкають молотком по залізу, либонь, дах у когось перекривають. А за Софійчиною хатою, в крамарівському садку, ляпають картами й мовчать. Поки хтось не виграє. Тоді або регочуть аж до кашлю, або лаються.

— Трах-тах-тах...— лине од поля з-за сосни і гатить по скронях.

— ...ах-ах-ах,— озивається в сосні, і хтось із картярів гуде:

— Людям оно й неділі немає...

— Хіба ж то люди? То у Якова Великодного,— одказують йому з тонкою посмішкою в голосі.— П'ятий хлів вибехкав та вкривас.

— Угу. Хоч без бога за пазухою, зате під залізом...

— І то випаде щастя чоловікові. Побили денікпці за те, що сідло офіцерське вкрав, а так, бач, сорок год у революціонерах і проходив! Тепер тільки оскиряється...

Санько слухає розмову і посвистує веселіше. Він-то добре знає Великодного. Як і Великодний його. Підсидів Санька колись давно, ще хлопчиком, у колгоспному садку з пазушкою антонівок і бив. А Санько його торік поторкав. За все! Стрів якомсь потемки в сосні з лантухом кавунів за плечима (Великодний вийшов на пенсію і крав уже не вдень, а вночі), присвітив сірником в обличчя, задите по-

том, жалібно скривлене од переляку, і сказав так весело, що аж у самого мурахи по спині побігли: «А-а, це ви, Якове Опанасовичу! Здрастуйте! Та не трусіться, я в суд не подам...»

І поторкав.

А через кілька днів, чув, поїхав Великодний у Полтаву і жив там, мабуть, з місяць, поки вставив зуби. Тепер, як балакає, — шепелявить...

«То ж тільки раз і зачепив! А якби ще і вдруге, х-га-га...» — думає Санько з легким серцем і дослухається до солов'їв у лузі.

По сей бік їх чути глухіше, наче з глибокого провалля, пісні їхні зливаються в одну і плинуть, плинуть понад річкою, мовби весняна вода великим ровом.

«Це їх аж до Дніпра скрізь по лугах повно», — розмірковував Санько. Йому-бо здавалося, що солов'їна повинь ота сягас тільки до Дніпра, а далі простилається така безмежна синя широчінь вод, що й оком не зглянеш. І над нею — тиша, та чайки падають з крила на крило... (Санько, щоб сказати, далі Миргорода не бував, і Дніпро уявлявся йому по Гоголю, ще з школи: «Рідко яка птиця долетить до середини Дніпра. Пишний! Немає ріки йому рівної в світі...»). А за Дніпром, немов далекі хмари в погожий день, бовваніють над водами гори та церкви білі, золотіверхі сяють поміж ними. А в горах ліси гудуть споконвічні, і через те солов'їв там не чути, хіба що орли в небі кружляють та ходять присмерковими ущелинами люди — в овсчих шапках, з твердими синіми очима, під брови захищаними, та з мідними топірцями в руках замість костурів... Ото люди! А тут... Павучня. Усе товчуть одне одного як не за курку, то за межу, то за сонце, що світить не в один лише двір, а ще й у сусідів...

Ех!

«Таки дотеліпала дитину, поки з пелюшок витрусися», — кинув косяк на Софійку, що невміло, похапливо закутушкувала немовля у повенькі пелюшки з білого ситцю.

— Давай подержу, — сказав похмуро і відчув у грудях терпке незнайоме тепло: ніколи ще дітей у руках не тримав. — Давай, давай, — простяг до Софійки дві великі, немов колиска, стулені до купи долоні.

Софійка глянула на ту колиску, ледь затримала на ній полохливі, змучені соромом очі, повагалася — люди ж кругом — тоді таки поклала в неї дитя.

— Не впусти тільки гляди, — і бгала, бгала швидкими пальцями пелюшки, обгортаючи ними легеньке, як пір'їна

і — Сасько чув це крізь ситець — шовково піжне тільце, доки таки скужалася чепурний білий снопик, оперезаний червоною стрічкою.

Сасько не віддав того снопика одразу, хоч Софійка простягла по нього руки, а поклав собі на коліна і аж тоді побачив двоє оченят — просинюватих, як не дорослий ще терен в отому своєму туманці. Оченята дивилися мимо Саська в небо і були такі спокійні, такі пречисто лагідні...

— Ну, як живеться на світі? — спитав Сасько в тих оченят, але вони й не ворухнулися навіть і так само пречисто — ні подиву в них, ні турботи — дивилися в небо, тільки соска швиденько ворухилась.

Сасько почмокав губами, як звук чмокати на коняку, але оченята все одно дивилися тільки в небо — цвіли собі, й годі.

— Воно ще нічого не тямить, — сказала Софійка, ледь усміхаючись.

— Що — парубок чи дівка? — спитав Сасько і вперше глянув у Софійчині очі. Вони були, як і ті двоє, — дві великі просинюваті тернини в туманці. Софійка швидко прикрила їх віями, почервоніла вмить і сказала, ніяковіючи:

— Не бачиш хіба: стьожка червона...

— То й що?

— Що... Дівчинка, значить.

— А-а...

— Давай уже.

Сасько віддав дитину, підвівся і згори ще раз глянув у байдужі до нього тервенята.

— Нічого, — сказав, усміхаючись мимо Софійки, в поле кудись. — Виросте — бігатиме на корівник матері помагати. Так що радій.

І пішов не попрощавшись, а руки все ще чули маленьке шовкове крізь пелюшки тільце.

Сонце було вже високо, а в молодій сосні між рядами блищала росяна павутина, бо тут ще розкошували тіпі, пахло мокрим піском та живицевими слізьми, і широкі оленячі груди Саськові не дихали — пили крутий сосновий дух. Стяжка була вузька, соснове гілля пошпигувало голками в щоки й крізь одяг, чіпляло вологу лоскотну павутину на лоб, на вуха, на щоки, а плечі холодила роса. Добро самому серед дерев! Тиша, ніхто не турчить про свої клопоти, ніхто не муляє очей, і Сасько подумав, що добре було б вивчитися десь на лісника та в лісі й жити.

За сосною, біля самого кладовища, на ніщаному горбі, ще донедавна стояла хата старого Хвиля-бондаря, а тепер

зосталася сама піч, що біліла ночами, як примара: перебрався Хвиль до сина в район, а хату продав «на знос». Голий став тепер закуток між сосною і кладовищем. Раніше тут було тільки й чуєш: стук та стук, стук та стук,— удосвіта, в обід, вечорами при місяці — Хвиль діжки робить. А в неділю, дивись, правлять Хвилі возиком у город на базар один-два білих липових кадібці. Тільки торкни їх пальцем — гудуть, як кобзи... А Хвилиха возик іззаду підпирає.

Серед полудня вертають у село — всі люди автобусами чи попутними, а Хвилі пішки, з возиком, і на Хвилисі хустка така, що сонце до неї аж лащиться — квітка на квітці. А на Хвилеві реміняка нова й очі сливові...

Ба пі. Є хтось на колишньому дворіщі хвилівському, бо пилка, чути, чиргикає. Мабуть, не все ще дерево перевіз покупець. Сосна рідшає, більшають у ній просвітки, вже й хрести на кладовищі видно і Хвилеву грушу — ні свійську, ні дичку, але щороку однаково родючу. Гнилички на ній родять круглі, м'які, мов віск, і солодким кваском пахнуть. Чи то ж то виріє хоч один гурт хлопчиків у селі, які б з трепетом у сердечках не ждали, коли на Хвилевій груші пожовкнуть гнилички? Навіть ті, у чиїх батьків були добрі садки, гороб'ячими зграями налітали вночі з кладовища на Хвилеву грушу.

Санько вийшов із сосни й побачив під грушею самого Хвиля. Старий стояв навколішки й пиляв.

«Невже грушу?!»

Так і є.

Санько відчув, як у грудях йому спирає дух, і зціпив зуби: ніколи не думав, що Хвиль отакий зажер.

— Боже помози,— похмуро зронив Санько, обмацуючи очима худі Хвилеві плечі, що ворушилися над пилкою — вона вже по долоню увійшла в грушу.

Хвиль випростався, звів на Санька старі водяві очі, й сліз у них — два повнісінькі наперстки: видно, од напруги.

— Здоров, синок.— Хвиль довго-довго дивився вгору на Санька. Впізнавав.

— Пиляєте?..

— Пиляю, синок. Чи не Санько, бува, Одарчин?

— Таке.

— Пиляю,— зітхнув Хвиль і сидів нерухомо, обхопивши тремтячими пальцями гострі коліна.

— А не шкода?

— Шкода,— мирно одказав Хвиль,— та що поробиш, як треба.

— Навіщо — треба?

— На хрест бабі, сишу. Вмерла моя баба. Ти її знав? Ага. Так нема вже баби Мотрі. То оце думка, їй з окорепка зроблю, а собі з верхняка, щоб, як одбуду на цьому світі, не завдавати людям мороки. — І засміявся голенькими яснами. — Син то каже: давайте, тату, я в сільгосптехніці залізний мамі зроблю, а я не хочу. Куди ж воно — з труби? Труба тільки гуде, порожня...

І знову взявся за пилку. Чирги-чирги... — бризкають з груші жовтогарячі крапельки тирси. Хвиль уже не розгинав спини, і Санько помалу рушив від нього на кладовище, де серед старих, почорнілих біліє один майже новий хрест — над Саньковою матір'ю. Вони стоять у парі — материн і батьків хрести, тільки батьків уже зчорнів, а мамин ще не встиг.

Санько знімає картуз і стоїть так, утупившись очима в рушники, якими перев'язано хрести: злиняли обидва на весняних дощах, пожолобилися на сонці, і вітерець їх не ворушить.

Після материної смерті (Санька через її хворобу й до війська не забрали) минуло чотири місяці, тому й хрест над нею ще не встиг узятися сірим туском, і Санько ще не вжився в самотину, а щодня, йдучи з роботи, уявляв собі, що ось увійде він у хату, а на столі, на чистій скатертині — біла тепла гора під рушником (хліба мати напекла), а в хаті чисто заметено, і курявничка з долівки ще кружляє-виліскує проти сонця у вікна... І од цього видіння часто бувало так, що він брався рукою за клямку, забувши, що двері засунено і треба іти у хлів по ключ. Батько теж не забувався, але він був... далі. Інколи він приходив у хату, здебільшого звечора, приходив не сам, а лише його кашель та шепеляве посвистування в грудях, наче близько десь билася під льодом бистра вода. Батько вернувся з війни кривий і поранений у груди. Так він і в колгоспі робив, то вагарем, то сторожем, так і помер — кривий і поранений. А мати, як тепер часто здається Санькові, наче й не хворіла, а всихала із року в рік, як усихає старенька вишня: одна гілка цвіте, друга тільки листя дрібне викидає, третя — німа... Потім, коли її ховали, Санько, вперше і востаннє цілуючи материні руки, відчув губами, що вони сухі...

Гробки були чисті: позатої неділі Санько обібрав на них кожну бур'янну. І люди зійшлися тоді всім селом. Усяк до свого. Тож прибране кладовище було, як світлиця — чисте і в рушниках. Санько теж виніс вузол з пирогами — сусідка, баба Шкабурка спекла — і з лавочним вином та горілкою. Люди приймали з його рук повні чарки, брали гарячі

ще пироги, і так, з пирогом в одній руці, з чаркою в другій, примовляли: «Хай же, сину, твоїм татові й мамі земля пухом, а пам'ять вічна». Проте співчувати, глянувши в Санькові очі, ніхто не наважувався.

На обох могилках, батьковій і материній, походили півники, ще кволі на колір, блідо-зелепі, але — Санько доторкнувся до них пальцями — цупкенькі вже й гострі.

Півники, півники... Скільки пам'ятає себе Санько, вони щовесни сходили біля хати під вікнами, росли паввипередки, заглядали в шибки синіми дзьобиками й синіми гребітьками. І щовесни були такі рапки, коли мати входила з задвору до хати з такими простими й радісними словами: «Зацвіли, сину, паші півники».

Тепер вони вже ніколи не цвістимуть під хатою. Санько викопав їх недавно і переніс лантухом сюди вночі, щоб ніхто не бачив — хай живуть тут, біля батька й матері. Вони їх завели біля себе ще молодими, хай вони їм і цвітуть.

Санько глянув на сонце. Воно показувало, що незабаром уже треба й на роботу, — годувати Петька-бугая та везти молоко на молочарню, — надів картуз і пішов з кладовища.

А під сосною повільно й тихо чиргикала Хвилева пилка. І з Новоселівської вулиці од поля зухвало вибахувало пад кладовищем:

— Трах-тах-тах, трах-тах-тах... — Великодний укривав п'ятий свій хлів.

І Санько подумав, що й справді залізні хрести негодяці, бо оте великоднівське трахання й на тому світі достає людей — по трубах...

КРАЙНЕБО

Прослідок

Іду узвозом від глухенької пристані до крайнеба, що оп воно, либонь, близько вже, стоїть між дніпровими кручами, як у велетенських воротах, урочисто святе перед ніччю, і на ньому — тоненька бузкова підківчина місяця молодого з однісінькою зорею в парі, теж бузковою.

Смеркає.

На сивій од роси траві по долу пасуться коні. Двоє. Один білої, другий карої масті. То лісникові. Оп і хату його видно під байрачком над кручею, і дворище просторе з во-

зом сіна біля повітки. А посеред дворища вогнище горить і над ним казанок — вечеря вариться.

Мені чути, як коні похрумують молодою травицею, поволеньки, вдячно ласують.

— Здрастуйте, коні! — гукаю до них неголосно.

Вони піднімають голови од паші, довго дивляться на мене, і очі в них місячні, добрі, як у всякої трудящої худоби.

Йти мені далеко. Одначе не біда. Зате набачуся і па-чуюся.

Бачитиму стежки і протопти весняні, що, мов гілля від стовбура, простягатимуться від дороги у всі боки — до сіл, хуторів, до Дніпра та видолипків при ньому, де рибалки ріжуть ліщинові вудлища на вудки, діти скубуть квасець на борщ, а молодь шукає конвалії або ж бузок, найповніший побіля давніх печиж на кручах і поміж кручами.

Чутиму пісні, бо сьогодні неділя, то вже ж хтось заспіває, хоч сам, хоч гуртом. А як ітиму Шепелівкою, малим сільцем при дорозі, шепотітимуться в садах позатинню молодята, ще діти обоє, школярі, а шепотітимуться. Вголос не говоритимуть, ні... Бо їм кортить бути вже дорослими, того й шепотітимуться. Бо шепіт вечоровий — то голос близького повноліття. Бо шепіт — таїна. Шепіт — притамована радість, що рветься з грудей...

Потім будуть озерця й озерчата, порослі лепехою. Я потраплятиму на них в молочно-голубій імлі зпенацька і обходитиму кружка. Озерця ті казатимуть про себе ще тоді, коли я їх не бачитиму: шелеснуть у лепесі крила, крикне злякана качка і засюрчить просто на місяць, на світло.

Далі я зіб'юся з дороги. Або в ліву руку заберу, або в праву. І якщо й не радітиму тій пригоді, то й не печалитимуся за турботою: куди ж оце тепер іти? Все кругом засипає або спить, а мені нєнереливки, треба виблуджуватися — лягати грудьми на теплу ще зо дня землю і довго дивитися при самій траві в далечінь. Коли зір мій вигостриться, звикне до припізнилих пічних випарів над видолинками, тоді я знову побачу крайнебо між кручами і знову піду.

Отак помацки прошкуючи, потраплю на загороду і дядькову Їгорову сторожку, витоптану з глини. Од загороди пашить теплом, молоко пахне, зітхають уві сні корови, лежачи попід воряччям, а дядько Їгор сидить у своїй хижі й плете кошик з обличакованої шелюги. Або розфарбовує уже сплетений — у зелене й червоє. Пружок зелений, опояска, що нижче пруга, червона. Чи навпаки. Аби веселе. Кошики — дядькова приязнь і підробіток.

— Як гармоїстові на весіллі: і награться досчочу, і

причастують. А сторожуванвя, то законпа, сказати б, моя робота, як усім. — Так він каже.

Дядька Ігора я люблю, хоч і не знаю. Навіть ім'я його не знаю. Це вже я сам вигадав: Ігор. Бо всі Ігори, які тільки є, видаються мені людьми розумними й лагідними. Можна б, звісно, розпитати в нього, яке життя прожив, та не хочеться в'язнути до людини, мовчазної і роботящої — соромпо, так само, як пити воду з чужого колодязя, не спитавши дозволу в господаря, як стати і послухати, про що шепочуться молодята в саду.

Знаю я лише слово, що дядько Ігор подарував мені перароком, і гадки не маючи про те, що дарує. У слові, а ще в тому, як він його вимовив, чується мені людина добра. А хіба цього не досить, щоб її шанувати?

Туман тоді стояв такий густий, що крийма вкрив і землю, і Дніпро. Я йшов незнайомою дорогою, не бачачи її, вдаль, навмання йшов. Назустріч мені виринув із туману дядько з в'язкою нових кошків за плечима, сивими бровами з-під старенького сукняного картуза, великими руками, схожими на ковальські молоти, і хлоп'ячими піжно-блакитними очима.

— Тут є якась стежка до шляху навпростець? — спитав я, привітавшись.

Дядько скинув в'язку розмальованих у червоне й зелене кошків, зняв картуза і, втерши долонею змокріле чоло та сиву негусту чуприну, знову надів його. Аж тоді сказав:

— А як швидко треба, ге ж?

— Треба, — сказав я.

— Стежки нема, а прослідок, як придивишся, знайдеш.

— Кошки — на базарі купили?

— Нашо мені стільки кошків? Наплів, обмалював і — «купи, то продам!». Додому несу, бо в топтанці моїй уже піде складати. Там, біля загороди, топтанка моя.

— Ну, спасибі ж вам, — сказав я.

— Та не спасибі, а піддай в'язку, — одмовив дядько і, коли в'язка була вже в нього на плечах, усміхнувся. — Колись казано: боже поможи. А зараз: отак і кажи, тільки й сам поможи. Ну, бувай.

І, відійшовши кроків з десяток (рип-рип, — кошиками за плечима, — рип-рип...), оглянувся. І очі в нього були нелукаво розумні.

— Прослідком іди, не забув?

Ні, дядьку. І досі не забув.

Груші з копанки

У бабусі Марфи — дві сестри-однолітки: груша і копанка. Копанку викопав і грушу посадив ще перший дружина її Улас, який загинув аж у ту «германську» війну.

«То ж мені од нього, молоденького, дариця аж до віку. Груша родить, ще й зараз родить, копанка не міліє, і вода близько, ключем достаю».

Коли я вперше зайшов до бабусиною Марфиного двору, щоб напитися, то витягав воду тим «ключем» — вервечкою акацієвою, до якої приковано гак, закручений, як вус, щоб цеберку в воду не зронити.

Тоді був серпень, і спека стояла така крута, що йдеш і млієш.

«Чи не можна у вас напитися?» — спитав я у бабусі, що сиділа під грушею і вишивала сорочку.

«Якби не можна, то навіщо б я тоді отутю жила!»

Вона хутенько підвелася, поклала шитво на траву і клубочком покотилася до хати по кухлик («Зараз кухлика винесу»). Вона була дуже згорблена, мовби нахилилася колись до грядки цибулину висмикнути та й уже не випросталася.

Коли я тяг воду, цеберка спершу глухо стукнулася боком об грушки, що плавали у воді, аж тоді набралася, а коли пив з дерев'яного кухлика, бабуся сказала так лагідно-несенько, так не нарощне вимовляючи слова:

«Доброго здоров'я пивши. Та в таку годину йти — хіба не підіб'єшся, як сонце аж колеться гарячим», — і дивилася на мене знизу, з-під своєї згорбленості, і усміхалася мудро, як усміхаються лише старенькі та діти.

Разом з водою я витяг з копанки і дві грушки.

«Самі, чи що, падають у воду?» — спитав я.

«Котра й сама впаде, а то і я вкидаю, щоб холонули... Ось у полудень школярики йтимуть з учення, то до одної витягають, ласунці малі! Пригощайтеся в дорогу. Та ще ловіть, бо гарячі вони не такі».

Вона вже знову сиділа під грушею і вишивала. Без окулярів. І я спитав, чи то ж їй добре бачиться.

«А так, як замолоду, — сказала вона, не розхилуючись над шитвом. — Отам, як було мені сімдесят чи вже без одного не сімдесят п'ять, погано бачила, так погано, що очечки покійний сусіда мій Терешко, хай царствує, купив був, як їздив до Києва. А тепер бачу як дівка!» — Бабуся Марфа засміялася тихенько, затишно і закивала головою над червоними хрестиками в манишці.

«Скільки ж вам, мамо, зараз?»

«Та як по-моєму, то без одного сто. А якби хто грамотніший прикинув, то, може, й сто з гачечком набралось б. Давно живу, забула вже й відколи. Аже! Трьох чоловіків своїх любеньких пережила. Скоро-скоренько і я до них піду. Піду, походжу, всіх трьох провідаю».

«А которого... найдужче б хотілося побачити?»

«Усіх, сину. А зостануся коло останнього. До першого піду, то ще й не впізнає — молодесенький же! Навіщо, скаже, ти мені, бабо, здалася, іди собі геть! — Бабуся Марфа засміялася, аж чолом шитва дотулилася. — Другому до ніжок уклонила би... Він тут педалеко лежить, у Гребенях. Під берегом, сердешного, знайшли пробитого наскрізь... Це як друга війна була. Я сама його й поховала... Третій мені пара, хоч теж молодший уже за мене. Кував у кузні. Вийдеш, було з хати і чуєш його молоточок... Уже й не дуже годився до роботи, а кував. Тоді погано йому, погано йому враз зробилося... Переказали мені люди, біжу до кузні, а його вже й назустріч везуть... Біля нього ляжу. Він упізнає, посується...»

«Собі вишиваєте чи людям?»

«Собі я вже все вишила, моя дитино. Людям. Хай носять та згадують бабу...»

Падають навколо бабусі жовті грушки з груші: гуп-гуп, гуп-гуп м'яко в траву. Гарячі. Вона відкладає шитво, збирає їх і кидає в копанку, а червоні хрестики на сорочці сяють, сміються сонцеві, густі та дрібні.

Коли я виходив з двору, бабуся Марфа провела мене до воріт і швидко-швидко вникла мені в кишені жовті гарячі грушки («Вони не заважать!»), а за нами йшов червоций півень у червоних «штанях» і казав, як господар: токо-токо!

...Цвіте при зорях бабусина Марфина груша, чорніс зеленим мохом солом'яний дах на низенькій хатині, а у вікнах поночі... Я стою проти похилених воріт, і дивлюся у двір, і слухаю так пильно, що тільки серце своє чую. Не вже пішла бабуся Марфа?..

І раптом: токо-токо-токо! — півень у хлівці за грушею, — токо-токо!..

Людям на добро

Тепер уже не буде сіл поблизу путівця. Будуть лиш дніпрові кручі та тихий гомін хвилі з берегом за кручами. Скавулитиме десь у перярку лисиця біля своєї нори, пахну-

тимуть глесм пливунові води, що крадькома від царства вод підземних тікають у Дніпро, на сонце, а далі — в море.

«Всі ріки течуть у море, а воно не повниться».

Ці слова любив ректи сам собі старий Терешко, великий мовчун і відлюдько, той-таки Терешко, що, раз на житті побувавши в Києві, купив бабусі Марфі «очечки», сусіда її славний. Славний своєю кринницею-самородком та ремеслом своїм, давнім, як світ.

Терешко знав дерево. Знав кожну його жилу й прожилок, на вагу і пахоць, від кореня до вершечка, мовби сам пішов з пагона, а пішовши з нього, породичався з усіма, що росли колись і ще zostалися в цьому краї, деревами. Терешко різьбяривав. Він різав не прикраси, а те, що потрібне людям на щодень: ложки і кухлі кленові, які звав квартами.

Ніхто ніколи не бачив старого на базарі зі своїм рукотворінням. Наробивши кварт із претонесеньких клесок і о двох плетених обручах та з дивовижними дужками, схожими на вуженят,— голівка в кухню зазирає, наче води просить,— та кілька десятків ложок (малих — для дітей, більших — для батьків, ополоників — для куховарок), Терешко розкладав усе те добро на лавочці біля криниці і йшов у повітку різати далі або до Дніпра шукати прилюдного дерева.

Трапляється перехожий від села до села а чи до містечка, нап'ється води з криниці, перепочине на лавочці, вибере найлюбішу квартиру чи ложку з десятка, яких треба, і, поклавши купкою дрібні гроші, білі або жовті або мішаницю з тих і тих, іде собі далі.

Коли Терешко забачить, що біля криниці вже не ясніють скарби з його рук, виносить ще і ще, а купки монет змітає в долоню, не перемацуючи їх і не придивляючись до кожної несито, як те роблять базарові.

«Людам на добро, а мені на поміч»,— сказав якось Терешко бабусі Марфі. Уже сивим як лупь сказав. Сказав раз. Це був, либонь, його заповіт. А заповіт кажеться раз.

Вночі старий Терешко ходив на кручу при самій воді дніпровій дивитися, як місяць прокладає довгий червоний місток через воду, такий густо-червоний, такий твердий у тиху ніч без хвилі, що ступай на нього і йди, і йди аж до краю, до краю життя...

Терешко вже давно пішов тим містком. А на джерело-криницю послалася молода шовкова трава і динше, динше разом з водою, що то піднімається горбочком, то западає, ледь чутно промовляючи до ночі в зорях, до пахоців молодой

осоки та глухого дерев'яного духу: зима не здужала вивіяти його дотла.

Терешко вже давно пішов і стоїть тепер сухим берестом опо на кручі, де крайнебо з місяцем та зорею. Стоїть сивий — обсинялася кора з береста, то вночі він сивіє проти неба — і тримає в руках білу квартиру пам'яті.

Колиска

Туман пах бузковим цвітом. А коли почав розходитись, крізь його тонкий просинюватий серпанок виступили по горі бузкові вали, і яблуні старі, похилені ще замолоду буйними вітрами з Дніпра, і вишневі чагарі з молодого пагілля, а над кручею з червоної глипи цвіли терни.

Між бузковими валами, округлими, пишними, стояв солдат у зрошенім туманом плащ-палатці, з опущеним у руці автоматом і дивився на Дніпро, біля якого востаннє в житті потрудився тяжко й до кінця.

Від солдата вниз до води, потканої клаптями останніх туманців, спадала стежка. Нею поволі брався на кручу рибалка, спираючись одною рукою на горіхове вудлище, а другою придержуючи дошку на плечі та мокру торбину з рибою поверх неї.

Вибравшись, привітався статечно, як це роблять у нас давнішні люди: «Здорові були!» — хоч мав десь тридцять з лишком, — обчепував паличкою чоботи у глині всіх кольорів, що є в райдузі, і сів перепочити лицем до Дніпра.

— Та й піймали щось? — питаюся.

— Децицію, — одказав рибалка. — Двох лящуків та оцю дошку.

Він усміхнувся і знову став дивитися на Дніпро.

— Далеко ж вам до села з такою ношею?

— Ні. Мо', з кілометр, а мо', й того не буде.

— Чого ж солдат не в селі, а тут стоїть?

Рибалка зітхнув.

— І тут село. Тільки хат немає. Як позбивало у війну з круч, то ніхто на старому місці вже й не селився. Видно нас тут з усіх боків. Того і посунулися далі, глибше у вибалок... Я, правда, не дуже пам'ятаю, мати розказували, як їх сюди позвозили. — Він глянув на солдата. — Цілий день возили підводами де старіші мужики. А надвечір помивали. Вперше після війни. Отуто, де оце ми з вами, люди рядочками одне проти одного сиділи... Голова промову сказав — пам'ятник тоді дерев'яний був, не цей, — роздали всім по пирогу, борщу по мисці, каші... Їдять люди і плачуть над

ложками... А ми, дітлашня, теж припинкли, сьорбаємо тільки: чого ті люди плачуть? Було...

Сонце вже зійшло, торкнулося вод, спершу під цим берегом, а згодом під низовим, і Дніпро зарожевів угору і вниз по течії. Вєсь.

— А там понапосило паводком! — по-хлоп'ячому захоплено вигукнув рибалка. — Усякого добра — купи. Той корч на лисицю схожий, той дубчик на чаплю на одній нозі, а один пень з корінням — на бісяку стоголового! І в кожній голови роги, баньки, патли — глянути страшно!..

І засміявся. Потім обдивився дошку, жовту, нову, погладив її долонею:

— Ба як вишмульгало хвилею та на косах об піски — і стругати не треба. Тільки води набралася дуже, важка, сушити треба.

— Навіщо ж вона вам, що силкувалися з нею на отаку кручу?

— А на гойдалку дітям. У мене їх аж четверо і якраз такі, що дай погойдатися. Почепив одну колиску під яблуною — не миряться, те собі пхається першим, те собі. Спробуй утишкой. То зроблю тепер гуртову, на всіх четверо!

Він підвівся, легко виважив дошку разом з торбою на ній, узяв вудку, як ціпок, і, попрощавшись — «на роботу пра вже», — пішов до вузького провулка поміж деревою з майбутньою колискою на плечі.

А солдат у рожевій проти сонця росі дивився на Дніпро і за Дніпро низовий, у піщаних косах та соснових борах, і тихо, лагідно сяяло над ним його крайнебо.

Мені ж іще йти до свого, що оп воно, либонь, уже близько між кручами-ворітьми, з місяцем та зорею при землі.

УСТИМ ТА ОЛЯНА

(Сімейна історія)

Устим сидів сунроти печі на низькому ослінчику і чистив картоплю, а на печі позіхала Оляна і, одпозіхавшись, питалася кволим, як у хворої, голосом:

— Устиме... ти вп'єть картоплю товсто чистиш?

— А тобі що — крізь комин видно? — усміхався Устим двома верхніми зубами, тому що більше їх у нього не було.

— Та я ж чую, що в цеберку бухкає, паче кавунячі скибки, — вистогпувала Оляна і знову заходжувалася позіхати, довго, зі стражденною пасолодою в голосі.

— Чи ти бачив отаке... причепилося, — дивувалась. — І

що воно ото з людиною зробиться? Ах-ха-ха-ха-а-а... Тьху! Чи то вмірати мені вже?..

І вмовкала. І довго лежала нишком, паслухаючи, що скаже Устим.

Устим пічого не сказав. Тільки обчищена картоплина у чавунчик з водою булькнула.

У печі вже топилося, сичало тихо, потріскувало, і в хаті пахло холодним димком: дрова тільки розгоралися, до того ж старі, трухлі, коли Устим рубав їх удосвіта, з-під сокири аж юшиця чвиркала.

Уже років три, як Устимові не спиться. То ревматизм розбудить, то сон поганий. Не оте плетиво з видінь і реальності, що всім сниться і Устимові теж, доки молодий був, снилося, а якісь викрійки з того, що пережив. Бачити його не хотілося, то вставав, одягався і йшов поратися по господарству: виводив козу в леваду. і припинав, рубав дрова, витягав з колодязя піким іще не початої після ночі води (ще, дивись, і зоря або місяця старого скибочка зблисне у цеберці, як висаджус її на цямрину), а коли все те було згблено, розпалював у печі. Не задля того щоб догодити Оляні — про це Устим навіть не думав ніколи,— просто він любив усяку досвітню роботу.

Коли Устим прокидався, ворушилася на печі й Оляна, позіхала, постогнувала і бубоніла сердито: «Треба ото менше тих книжок жерти, тоді й спатиметься». І як тільки Устим виходив з хати, знову засинала.

Устим справді читав щодня. Найчастіше то були підручники для п'ятого класу, що zostалися від сипового вчення: географія, природознавство, історія... Навіть арифметику Устим читав, не все, правда, а задачки. Сяде біля столу, складе руки по-учнівськи і чітко, як перед учителем, вичитує: «Вага вершків становить шістнадцять прбцентів ваги молока. Скільки вершків вийде з дванадцяти топн молока?» Прочитає і замислиться на хвилю. Тоді скивне головою, радісно, по-дитячому засміється й скаже: «Та скільки ж? Мабуть, до трящі!»

Траплялися Устимові книжки й про життя. Він читав їх так само старанно, як і підручники, але ніякій з них не вірив. «Ловко пабрехано!» — тільки й скаже, бувало. Або мовчки віддасть бібліотекарці й попросить: «Мені щось таке, щоб не видумане було...»

Надворі вже розвиднілося до синього в шибках, і шибки немов зацвіли досвітнім небом. Оляна злізла з печі на лежанку і позіхнула ще й на лежанці. При цьому вона взялася долгнею під щоку, наче до співу, одкинулася назад, всапнула

повпісінькі груди повітря, так що аж тіло все затрусилося, і з тою ж солодкою знемогою, що й на печі, вивела позіханку. «Позіхи», як звала свою педугу Оляна, починалися в неї з гикавки, що нападає на людей після тривкого обиду, а далі йшла справжня пісня з отих «ах» та «хо-хо-оуу». Кінчалось тим, що Оляна, зітхнувши, тупо дивилася в долівку і казала: «Вп'єть позіхи найшли, тепер цілідень голова болітиме...»

І то вже вона до вечора слухатиме себе: починає боліти голова чи ще не починає.

— Таке як розвидняїця,— сказала Оляна з лежанки і здивовано закліпала підпухлими повіками, ніби на печі не було віконця і вона в нього не дивилася.

— Так, як і вчора було,— мовив Устим розважно.— Зразу ніч, тоді ранок, а тоді вже день.— І дивився на картоплину, що чистив, і усміхався собі, вузькоплечо сутулячись над чеберкою.

Іноді ж, як уночі Устима не «крутив» ревматизм і він чув, що в тілі жевріє схоже щось на здоров'я, додавав і таке, крім іром:

— Тікає, ніч-гава, бо рапок на неї — ги-ги! — свиснув...— І брови йому сіренькі, що росли вперед, козирочками, здригалися од ласкавої усмішки.

В хаті стояла молочно-синя імла й ледь відчутна прохолода, що вбирається під осінь до людей, у кого не дерев'яна підлога, а долівка і стіни вутлі, тільки на глині й тримаються. Казав сип Петько, добрий лагідний хлопець, худий і посатенький, як і Устим (він працював у Полтаві шофером на молоковозі): «Давайте, тату, я стіни цеглою обкладу. Тепліше буде та і збоку подивитися — краще». Але Устим не погодився: пізачо хлопцеві витрачатися? Зійшлися на тому, щоб дах перекрити, бо підé вже по селу хат під соломою не було. Виходило так, що Устим найбільшій од усіх...

І перекрили. Шифером. А коли пішли на леваду подивитися здалеку, як воно тепер, то побачили, що бовдур, труба червона полив'яна, нахилився у двір, і хата немов згорбатіла...

Петько бідкався і поривався лізти поправлять, а Устим сміявся двозубо, як дитина, й казав: «Хай так! Рівно постав, то подумають, що тут молоді живуть та здорові, а так видно: покидьки!..»

Устим дочистив картоплю, поклав ніж на долівку і закури́в. Не закури́в — припав до цигарки, і кашляв, і втирав сльози покрученими пальцями, і щасливо усміхався — то до цигарки, то до картоплі начищеної в чавунчику, то до

полум'я в печі. Це була перша його цигарка сьогодні, така жадана, така міцна, що од першої ж затяжки він аж оп'янів. А тут ще рапок видався — ясний, прозорий у далечі, веселий парубочок. Надворі повсюди лежала роса: на по-жовклій траві осінній, на круглій павутині попід стріхою у хліві, що її павуки звечора паткали, на капустах у городі... А левада вся була сива.

Устим любив ранки за хорошої години. Страх як любив. І так про свою ту любов казав: «Мені, як рапок ясненький, то паче життя ізнову починається — ги-и! — Наче я ще отакий-о! — І показував долонею, який він заввишки до землі хлопчак. — Та ще як приснитись щось хороше, а не погане, тоді немає кращого в світі...»

А шибки вже зацвіли тендітно-рум'яним цвітом, і в хаті немов потеплішало: ось-ось вийде сонце над степ.

Оляна, постогнуючи, дісталася до лави, сіла і руки в пселені поскладала. Довго сиділа так, блукаючи очима по хаті. Вузько примружені, очі ті, либонь, нічого не бачили, а лиш дослухалися, що робиться в її, Оляпиному, тілі — у грудях, у попереку, в ногах, у животі... Оляна любила і вміла слухати себе, своє тіло. Але сьогодні воно мовчало. Ніде ніщо не крутило, не шпигало, і кров у жилах не «бухкала», як те часто Оляпі здавалося і вчувалося.

— О! Вже давиться, давиться тією цигаркою, — сказала вона і, скрививши рот, подивилася на Устима, що знову тяжко закашлявся.

Цими словами вона щодня починала сварку. Устим на те тільки усміхався і мовчав. Він був щасливий і не хотів розлучатися зі своїм щастям отак зрання. Тому і мовчав. А то так виходив геть із хати, і кашляв надворі, і дивився крізь сльозу на сонце, на роси, ближні й далекі, і посміхався до всього, що бачив.

— Колись люди вставали та богу молилися, а ти — лаяться мерщій, — сказав Устим і знову закашлявся крізь посмішку.

Однак Оляна вже не слухала його, а дивилася у вікно. У дворі на кілку висіло догори дном закіптюжене горця. Все так немов, як і вчора, було, і от — горня.

— Хто це нам повісив горцяєня оте на кілку, не бачив? — спитала заморочено.

Устим підвівся з ослінчика — штани під коліньми гармошкою, суглоби хрусь, хрусь, наче два сухих сучки одломалося, — і теж подивився у вікно.

— Та, видно ж, хтось припіс та й повісив, раз висить, — всрухнув бровами-козирочками.

Оляпа вузькооко вставилася на нього, куточки рота при- зиркувато здригнулися.

— «Припі-іс», «пові-ісив»,— перекривила.— Який би ж це дурко приніс його тобі та й повісив! То ж наше горня, що я в ньому курям варю!

— А чого ж ти питаєш тоді? — заушміхався Устим.— Наше то й наше.

— Бо зразу не впізнала, а тепер упізнала. Піди он кра- ще козеня перепши, йому ж пастися ні на чому! «Пові-ісив...»

Устим накинув старенький солдатський бушлат, що сип келись із армії приніс, узяв ослінчик під пахву і пішов на леваду, радий, що тепер йому воля: сонце червоне, дими з бовдурів, трава по-осінньому холодом пахне... Курі досхоцу, гомони з козеням, якщо мовчки сидіти набридпе. А то ще наставиш йому долоню, а воно лобом у неї лучить безрогим, цапки стає і лучить. Недавно вродилося, а вже битися. Як людина!

Цілий день отак сидів би на леваді та милувався білим світом, якби кості не мерзли...

Здоров'я Устимове ще тридцять літ тому забрали вій- ни — одна з німцями, друга, без перепочишку, з японцями. І так його побило в першому ж бою на Далекому Сході, що ледве оклигав. Дослужував уже не як солдат, а як пів- солдата — охороняв полонених японців.

Повернувся додому в сорок шостому і від полустанка йшов до села пішки. Степом ішов. У куцїй шинелі (довгі всі були на Устима широкі, а ті, що якраз — куці), в кир- зових чоботях з просторими халявами,— такими простори- ми, що вітер у них гуляв,— та тугим, повним під зав'язку речовим мішком за плечима. Ішов, і то усміхався навкруги, то мовчки скліпував повіками сльози з очей.

«Біжать — і все, і нічого їм не зробиш!»

Двічі тяжко поранений, раз майже вбитий, Устим аж тоді, в степу, повірив, що впілів і от іде додому.

Йги було далеченько, дванадцять кілометрів, але — «пішки не грішки!» — згадалася давня примовка, і Устим цибав широко, розбризкуючи великими чобітьми руді ка- люжки: видно, недавнечко пробіг степом дощ. Попереду мрів у надвечірньому мареві Безводий колодязь із журав- лем, і журавель той справді скидався на одинокого сумного птаха. Устим добре знав Безводий колодязь — сторожував колись біля нього корів, що почували в загороді, а вдень возив кіньми молоко на молочарню. Неглибокий, закидапий паліччям та всяким сміттям, що вітер несе у пегоду, Безво-

дий колодязь і справді був завжди сухий: пішло від нього джерело. Проте на журавлиній вервечці ще висіло цебро, обковане іржавими обручами, старе, руде від усохлого миху. У вітряні дні цебро тихо і жалібно співало, а коли йшли дощі, у ньому збиралася вода і довго потім скапувала по краплині на сухе колодязне дно.

«Щось не видно цебра. Украли, мабуть, або осколком одбило...»

Трохи праворуч од Безводого побачив Устим і Жовнірів млин-вітряк, що так само, як і до війни, самотньо стояв посеред степу на високій могилі і не молов. І здалеку видно: не меле й зараз, бо одне рамено в небо, неначе пророчий перст, показує, двоє інші — на Дніпро і Полтаву, а четвертого нема.

Сонце вже торкнулося землі і висівало на степ червоний пилік. Сховається ось зараз. «Та воно й краще прийти додому ввечері, — міркував Устим, — менше бачитимуть». Правду кажучи, йому трохи ніяково було за куцу оту, ще й пожмакану в дорозі шинельчину і за довгі свої ноги-сурелі у широких кирзових халявах. Можна було б, звісно, скинути шинелю і нести її в руді, хай побачили б люди нову-новісіньку гімнастерку з орденом і півдесятком бойових медалей, — теж якось...

«Ні, краще вже смерком прийти».

І, подумавши так, Устим побіг, довгоного, по-лелечому, і речовий мішок важко чукикався йому на спині. Село хотілося побачити завидна, хоч би здалеку, хату свою надгрілу (писала Оляна, що й досі не вкрили, бо пікому й пічим, а накидали зверху соломи і вивершили стійком, аби дощі не залили). Так і брався далі, то бігом, то підбігцем. А груди побиті хлипали і рипіли.

І таки побачив і хату свою, вже з верхом, ушиту новою жовтою соломою, і село проти червоної заграви, де зайшло сонце, і просинюваті дими, що снувалися в жовтих садах і над усією низовиною...

Згадка ця, як ішов степом, як біг на червону заграву, як дихнуло на нього раптом вільгою прохолодою з левад, була Устимові наймиліша з усього життя, і він часто грів нею зморене вже серце. А далі згадувати не хотів, і, може, тому все те, що було згодом, що Устим проганяв від себе роботою, цигарками з кашлем чи балачкою, приходило до нього вночі: мовляв, ти від мене втікаєш, то я тебе уві сні дожену! І догаляло, і крутило разом з ревматизмом та ранами старими, доки Устим не прокидався та не заходжував коло якоїсь роботи. А може, то і не сон був, а полу-

спиво, бо як же так — спиш і чувш, як вишневий цвіт через
вийняту шибку у вікні пахне...

Дістався до села, коли надворі стояв уже густий при-
смерк. У хаті не світилося. На лаві сидів Петько і плакав.
Устим тремтячими пальцями розстебнув на грудях шинелю,
зняв її разом з речовим мішком і пішов до Петька.

— А чого цей хлопчик плаче? — ледь вимовив крізь да-
вучий клубок у горлі. — Чого плаче цей хлопчик, га?

Петько, що приишк, як тільки Устим переступив поріг,
зіщулювся на лаві коло вікна і сказав, хлипнувши:

— Бо страшно...

— Кого ж тобі страшно?

— Ночі...

Устим узяв його на руки, обцілував стрижену голівку
і пригорнув її собі до щокі.

А дихати так важко було...

— Це ж тато твій прийшов, — підняв пальцем синове під-
боріддя. — Дивись: тато! Не впізнаєш — ги-и? А де ж це мама?

— Козу Маньку пішла доїть, — похнюпився Петько.

І тут увійшла Оляна. Стала біля порога, вся в чорному
чи сірому і з білим глеченям у руках.

— О божечко... — зронила глухо, і в її голосі вчулося
Устимові не стільки радості, як череляку.

«Одвикла», — подумав ніжно. Підійшов, узяв з долонь
тепле від молока глеченя і поставив біля цеберки з водою
на лаві. Аж тоді обняв жінчині плечі.

Чужі якісь вони були. І руки чужі, кволі. Та й Устим
обняв так незграбно, наче хлопчисько...

«Обоє ми одвикли...»

Засвітили. Устимів орден та медалі тьмяно заблищали у
щербатому світлі од бликуна — він горів тільки одним вуг-
ликом гнота. Оляна поклала на груди Устимові руки — во-
ни пахли козячим молоком, — притулилася до них лицем і
заплакала.

— Ну, годі, годі, — сказав Устим тремтячим голосом. —
Живий же...

Потім усі трое сиділи за столом, і Устим викладав те,
що приніс за плечима з війни: плескатий німецький каза-
нок, у якому щось побрязкувало, баклажку в повстяному
чохлі, алюмінієву ложку з виделкою, що склалися попо-
лам, складаний ніжик, при якому теж були куці ложка та
виделка, а ще лезо, рогова колупачка для зубів і терпужок,
щоб нігті спилювати; чотири метри білої матерії байкової,
яку видавали на зимові онучі, і стільки ж матерії на онучі
літні; два казенні рушники, галіфе синє (командир роти,

що пройшов з Устимом обидві війни, подарував на пропація); дві реміняки формені, брезентову і шкіряну, пілотку, двопалі рукавиці — все було пове, блищало й пахло новим. Наприпослідок Устим дістав з мішка дві банки рибних консервів, шість оселедців, загорнутих у лопотючий папір, і суху, потрісану на часточки солдатську хлібину.

— Чи й не їв у дорозі нічого? — спитала Оляна.

— Якби не їв, то й не добрався б! — весело сказав Устим і нахилився до Петька. — Ану ж, синоцю, давай сюди пелеп-ку мерщій!

Петько, несміливо усміхаючись (зубик один був у нього шербатий, і посмішка виходила жалібна), поставив пелепу. Устим висипав у неї просто з мішка жмень зо три червоних гострокутих кедрових горіхів.

— Ба які! Це — кальоні. Отаке ще є на світі! Білочкп їх люблять хрумати і діти маленькі й великі, як ти, ги-и! Луц...

Тоді вхопив пілотку нову і спритно та чепурно надів її на стрижену голівчину, шаснув рукою в казанок, дістав звідти блискучу, як із золота, медаль і, схвильовано салаючи, припшилив до Петькової сорочки.

Вечеряли довго і смачно. Оляна внесла із сіней кусепь сала холодного, півпляшки горілки (од ушивальників зосталася, сказала), накраяла свіжого хліба, а Устимів бухапець прибрала геть.

— Це таке, хіба па сухарі.

— А я думав, що у вас тут проголодь. Всюди зараз не густо в людей, — гомонів Устим і їв, їв, червопюючи у вилицях, радісно збуджений від чарки і від усього.

— Я ж козенят продала оце недавно та й прикупила ото і хліба мішечок, і сала два шматки. А так у людей, та ще в тих, що хитрувати не вміють, не дуже є що їсти, — розказувала Оляна.

Петько тим часом поліз на піч, хрускав там горіхами, крадькома дивився на батька через комип і затамувавши подих слухав, як подзеленькують його медалі.

— Коза виручає, — хвалилася Оляна. — І молочка по-троху дає, і козенят щороку двос-трос приводить. Німці козячого м'яса не любили, того і не забрали... Курка одна є зозулястенька. Може, заквокче на весну, то підсиплемо. А більш нічого нема. Ні на що обіпертися.

— Викрутимося! — впевнено мовив Устим. — Главне — живі...

Другого дня Устим з Оляною та Петьком вийшли на люди. Устим обійшов кругом хати, обдивився верх. Добре

зроблено, па совість. Дерево путне, не палички якісь там, ушито гладенько і стріху підрізано рівно.

— Хто робив? — спитав.

— Та... гуртом, — зніяковіла піби Оляна. — Колгоспом.

— Нічого, живі будемо — оддячим.

І рушили через вигін у село, до лавки, до контори колгоспної — туди, де людей густіше. Устим був у новому синьому галіфе з червоними каптами, що мигтіли па сонці, в темно-зеленій гімнастерці, туго підперезаній широкою ремінякою шкіряною (брзентова — то хай на будень), при ордені й медалях і в пілотці набакир, з-під якої стримів угору густий закрутень рудуватої чуприни.

Оляна й Петько також були в чистенькому, хоч і не в новому. Оляна несла у вузлику онучану матерію до кравчині, щоб замовити з байки кофту собі, а з тоншого — дві сорочки Петькові. Устим вів сина за руку, одно нахилився до нього, казав усякі ласкаві слова, а очі, сірі, ясні, як і в Петька, сяяли щастям і довірою до всього світу.

Петько міцно тримав батька за руку і поглядав на нього вгору, тоді, не випускаючи руки, забіг трохи вперед і, вловивши батькову посмішку до себе, сказав:

— А до нас Пилип ходив!

Устим, як усміхався синові, так і не встиг згасити тої усмішки.

— Який Пилип, сипочку? — спитав.

— Та який там у мороки Пилип, — засміялася Оляна і примружено подивилася па Петька. — Меле казна-що, а ти слухаш. Хату вкривали, то її ходили ж люди.

Петько пасуцнвся і вмовк.

Устимові, однак, того ж дня розказали, який Пилип, коли і чого приходив у його хату...

«Що ж ти хочеш, як у нього ключі од колгоспної комори! — кричав над саме вухо Устимові довосниий ще його товариш Сергій Лівий (під кінець війни Сергія поранило з контузисю, так що він приглух) і нервово посмикував куцою кульшею в рукаві вицвілого сипього піджака. — Він, гад, цими ключами не одну хату, де підходяща молодниця є, одімкнув... Стерво воно. І ключі ті язиком заробило, стерво. Всі люди па зборах як люди: сидять, слухають, що їм кажуть. А воно ск виступить, ск почне: ми обіцаємо, ми залічимо рани, ми беремо на себе... Звісно — па себе! А хто ж за нас тут що зробить, якби спитав? Думав я, що хоч після війни менше балакупів буде, а воно однаково... Ну, йому — ключі, залічуй рани!.. Наїло, напило рипку червону, як не лусне, тепер парубкує. Ха! Брови підбривас, стерво! Одне

слово, плюнь і одвернись у другий бік — у тебе дитина. Ото твоє. Ходімо краще вип'ємо за зустріч, за те, що живі-здорові, хоч я, бач, з однією клешнею зостався...»

Ночувати додому Оляна не прийшла, і лише тоді Устим, змучений випивкою і тим, що чув, повірив: Лівий, та й не тільки він, казали правду. Не спав цілу ніч, ждав, що ось-ось рипнуть двері, увійде жінка з сином і скаже, що були всі в тітки на хуторі та й забарилися. А ще скаже, що про Пилипа — то злий поговор, завидки людські: як-не-як — і хату до ума довела, і шмат хліба є. Ну, бувало, заходив, пробував залицятися... Хату поміг укрити, аби якось прихилити її ласку... Це правда. А більше нічого такого...

Устим повірив би. Він і ждав її ледь не до третіх півнів, щоб повірити. Не простити — повірити, та на тому й квіт.

Другого дня він не виходив на люди, навіть у дворі ніхто його не бачив. Сидів у хаті, засунувши двері, щоб теж нікого не бачити. Приходили сусіди — відомо чого: розказувати... Не відчинив. Прибігав Лівий, мабуть, щоб іще випити і потім набридливо, до пудьги втішати його. Він був щирий чоловік, щирий до глухоти.

Оляна й справді була в тітки на хуторі. І теж при засунутих дверях сиділа. Боялася, що заявиться Устим. Петька вислала у двір погратися: як наскоче Устим, то хай першим псбачить сина... «Бог дасть,— утішала тітка Оляну,— переженеться. Покажиться, покажиться, а тоді ще й просити прийде. Ось побачиш. Він тільки збоку глянути — мужик, а отуто, — показала собі на груди,— ягнятко боже. Поглядь, приголуб — і замеккає...»

Устим не прийшов ні того дня, ні наступного, і Оляна відважилася навідатись додому. Та й тітка так нараяла: «Йди, бо вчора він за те київ, а завтра розсердиться, що тебе довго немає, ще гірш наробиш. Сьогодні якраз іти треба.— І додала швидкою тихомовкою: — Та Петька, Петька зараз йому на очі...»

Двері були не засунуті, і у вікнах погашено. Оляна, терпучи всім тілом, пхаючи поперед себе Петька, увійшла в хату. Нікого. Шинелі на гвіздку біля дверей немає, цигарковим димом пахне, купка грошей на столі...

Сіла на лаві, пригорнула до себе Петька і заплакала: — Пішов батько, синочечку... Покинув нас, окаянный... Та щоб же йому і добра не було, як отак зробіть, як дитину... рідну дитину отак нівечить... О-о...

Петько теж плакав і тремтів.

А Устим ішов степом, тим, що і позавчора, і ніс ув очах не людську — собачу обиду. На все і на всіх.

Ніхто з селян не співчував Оляні, дізнавшись про те, що Устим зійшов з дому — ні жіноцтво, ні тим більше чоловіки, і це найдужче її дратувало.

Зустріла якось Пилипа, спитав: «Що, покинув?» Подивилася на нього благальними очима з-під низько напнутої хустки — поради і співчуття питалася ними. «Ха-х! Треба було держати!» — І пішов. Галіфе туго обпинає литки вище халаяв хромових, широкозадий і товстоплечий, а холка над коміром, як ріпа, туга. Цуц!

Відтоді Оляна почала напускати на себе всякі хвороби і плакати. Не сама собі нишком плакала, а на людях: на роботі, перед сусідьми... Люди не залізни, до того ж Устим десь, а Оляна ось тут, поруч мучиться. Стали її жаліти, утішати, і скоро вже не вопа, а Устим був винуватий у всьому. Ну, поганяв би там день-два чи запив на тиждень або й на місяць. То хай, то по-нашому. А то — кидати зразу. Та ще з дитиною. Ти ба, пиху розпустив! І хто б подумав: до війни такий капкó був...

І Оляна знову ожила. Почала запинатися високо, як і раніше, сміялася, співала, коли заводили пісні, йдучи з буряків, і щоб геть уже одвернути людей від доброї згадки про Устима, розказувала жінкам, як увесь хутір не пускав її за нього і як він її добивався.

«Ведуть мене ж до нього у лінейку, а наші, хутірські, і подруги мої, і старші жінки, плачуть та за фату мене держать: не йди-бо, Оляночко, не йди. Та подивися ж, який він цибатий та зубатий... Не послухала, дурка, пожаліла. Бігав же слідом, як цудик, на колінах просив...» — і зітхала.

А жінки, ті, що слухали, хоч і радніші були поспівчувати біді сестринській, чаїли підступні посмішечки: вже з Оляни як вродливка, то хай тоді бог милує... І на що той Пилип поласився? Хіба на очі оті примружені, як у кішки на сонечку...

Взимку Оляна одержала від Устима триста карбованців і примовкла про нього. А коли пізно вночі якось Пилип тричі легенько постукав у шибку, дверей не відчинила. На вло.

Устим робив на заводі кочегаром, бо ніякої професії не мав. Та й здоров'я після ран було таке, що на заробітніше місце не станеш. А в кочегарці хоч і важко зміну одпектися, зате дві доби відпочивашш. І підробити можна — на товарній станції, чи на складах, чи в магазині, де з вантажниками сутужно. Не собі добував зайву копійку — на роботі спе-

повку давали, у вихідні військове посив — додому якомога більше хотілося послати. Він і думав, і казав завжди так: «дома», «додому» — і тоді йому щеміло серце. Петько... Стрижений хлопчик, щербатенький на один зубик, медальою грається...

Траплялася йому і молодиця. Заводська. Вечеряти в кочегарку посила, гомоніли. Сердечна жінка, але ж... Ні разу не озвалось до неї Устимове серце — сиділа в пьому щербатенька Петькова усмішка.

На роботі Устима поважали. Мовчазний, роботящий, поступливий. Треба відпрацювати дві зміни, хоч який зморений буде, не відмовиться. Вийти на суботник чи в цеху підмогнути в останні дні місяця, як там зашпортаються, чом — ги-и! — не підсобити людям. І то вже цирятиме тачкою металобрухт або стружку з-під верстатів, як щира копяка.

Одну ваду знали за Устимом: не любив тих, що виступають на зборах. Якщо по ділу хтось говорить, ще терпів і то не завжди.

«А ти заходися та й зроби краще! — кричить з місця. — Або мені скажи, я зроблю. Трибунщик!..»

Це терпіли: правильно. Але ж як тільки хтось, виступаючи, починав милитися, Устим наче з лапцюга зривався. Пхався перед збори, махав картузом і кричав:

«Стоп! Ти чого хочеш, га? Чого ти хочеш? — А очі скажені, губи тремтять, чуприна дибки, як у вовка на загривку. — Хочеш об погу тернутися? У майстри цілишся? Кажі! Отак прямо й кажи всім: хочу! А то: я, ми... Ямкало!»

Збори здивовано гули, а ті, хто сидів у президії, склавши сплетені пальцями руки на столі, нахилилися один до одного і перешіптувалися, строго покиваючи головами. Це зразу. А як звикли, то лиш посміхалися: що поробиш — хвороба у чоловіка, теж виступити хочеться, хоча б ось так...

«Товаришу Хомченко, ви по суті давайте, про діло», — скажуть з президії.

«А він — про діло? — кричав Устим про свого попередника. — Осьо діло!» — і показував свої довжелезні руки.

«Ну, гаразд, гаразд. Ви сідайте і заспокойтесь, — підводився з-за столу головуючий і, зробивши стурбовано-ділове обличчя, оголошував: — Слово має...»

Устим ішов на своє місце, і збори проводжали його ніякими усмішками, а як угадував — плескали в долоні. Проте у передсвяткові дні Устима не обходили ні грамотами, ні преміями: трудяга, тут нічого не скажеш.

До кочегарки, що пропахла жаром, паром та вугільною

жувелицею, Устим звик дужче, ніж до ліжка в гуртожитку. Шуруй топки, пагавай «атмосфери». Випаде перепочити — сиди, на вогонь дивися, а перед очима — досвіток пад оболонню побіля річки, понад болотами і болітцями. Над більшими — і тумани більші та густіші, пад меншими — і тумани менші, прозоріші. Куці глоду — як шатра між ними. А осінь як озветься... Осінь Устимові проти весни — писака. Не в'яне тоді, а цвіте! Ліси — червоним глодом, сивими осокорами, твердо-жовтим листям на дубах і густо-зеленим — на берестах, а сонце — як сопяшник, так низько, що рукою начеб дістав... І земля восени пахне краще, ніж завжди. Втомою пахне. Хіба не зморилася, оп скільки народивши — і людям, і всьому живому. Спробуй!

На третю весну Устим одержав листа від Петька. Літери великі, жуки такі.

«Здрастуйте, тату!!! — прочитав Устим і закашлявся. — Церо мос заскрипіло, а серце мое заболіло! («Це та лисниця навчила», — подумав Устим про Олянину тітку). — Тату! Приїжджайте! Я вас ждатиму. Я ждатиму вас біля лавки. Там усі встають. І ви вставайте там. До побачення! Петро Устимович Хомченко!»

Устим, напевно, так і зістарівся б у кочегарці, а може, зморившись жити самотиною, пристав би у прийми до котроїсь удови заводської і доживав свого віку з нудьгою вкупі, якби не той Петьків лист...

Увечері, як прийде хтось на посиденьки, Устим розказує про японців.

— У них не так, як оце в нас, що ложки. В них палички. І так вони швидко ними вміють... Клац-клац-клац — дивись, м'ясочку вже і підчистив. Та ще якби локша там чи макаронц, це і я, і всякий зумів би паличками взяти. А то — рис! Поподзьобай! А командир роти у нас був чудар такий, веселий хлопець. Поїхав у город і привіз лаптух ложок. Хай, каже, спробують ложками, роздайте їм ложки. Чи то ж то зуміють — ги-и! Роздали їм ложки — їдять аж гарно! Та одно хвалять: лус холосо, лус холосо! Коли б не харано. Таки ж у ложку більше набереш. Тоді — це як ми вже почали їх потроху додому пускати, в Японію — котрий їде, то й ложку з собою бере. «Лозка самать холосо!» — каже і регоче.

— Сідай уже вечерять, — примружено дивиться на нього Оляна, — бо ти мені цими японцями голову так пабив, що цілу ніч болітиме. А може, ще й завтра.

Устим підсовується до столу, зазирає в миску і посміхається. Їсти він любив. Не наїдатися, а їсти. Коли набирає в ложку, брови-козирочки піднімаються вгору, такі напружені, що аж тремтять, обличчя робиться ясне, лагідне, а коли несе до рота, губи тягнуться їй назустріч і усміхаються. Сьорб, сьорб тихенько,— поклав ложку, погладив себе по голові і знову: сьорб, сьорб...

ТРИ ПЛАЧІ НАД СТЕПАНОМ

Ще Степанові Дерев'янку не було й тридцяти п'яти, як він помер. Доконала чоловіка якась недуга. І то враз.

У п'ятницю ввечері приїхав з Кременчука, повечеряв молоком, бо нічого вже йому не їлося, окрім молока, приліг полежати з дороги, та так йому занемоглося (чи після вечері тілові млосно стало), що сказав жінці:

— Мабуть, я, Маню, сьогодні вже не буду машини у двір одганяти. Переночує й під ворітьми. Піди, як не дуже вморилася, у кабіні вимети і дверцята заразом позамикаєш,— і подав жінці ключі од машини.

Маня, Степанова жінка, вже давно не кохала свого чоловіка, як усі, бо раз людина слабне з року в рік, зо дня на день, то де там те кохання візьметься. За жалем немає йому місця в душі. А жаль той щоденний — і до нього, і до себе. Хоч і зморена прийде з телятника — звісно, яка там робота,— а інколи та й гляне в дзеркало: брови ще молоді, чорні, блищать просинцем (такі чорні), в стані топка, навіть під старим чоловіковим піджаком угадаєш, що топка; груди високі, не вицмулені дітьми, дівоцькі ще (одне лише дитя й пародила за дванадцять років заміжжя) — жити б та кохатися...

То тільки зітхне.

Інша, звісно, вже давно б когось та підпустила до себе (хіба мало тіней у садах місячної ночі!) та й доцвітала б собі тихцем у краденій парі. Так то інша, не Маня. Не слухало її серце розуму, хоч той, бувало, й озивався: ні до кого не наверталосся.

— Чудна ти...— гув колись їй просто в обличчя і в очі пступлені Батюк Сергій, бригадир наймолодший, недавній солдат.— Думаєш, я не бачу, як тобі?..— І крутив пальцем гудзик на Маниному піджаці, розстібаючи.

Було це ввечері, в тому ж таки телятнику, за купою підстилки. Нахилилася до ясел останнє теля в'язати, а він —

де й узявся.— торк за стан обіруч, і пальці до грудей тремтячі побігли...

Тоді розстібав гудзик. Довго, бо тільки вчора пришила. А як розстебнув і грудям стало просторо, сказала:

— Пусти.

І пішла. А вже з воріт обернулася:

— Теля дов'яжи. Бо вкинеться в ясла — сам заплатиш...

Того ж вечора прийшов з роботи Степан геть виморений і забажав покупатися. Субота до того ж була. В почвах мився. І Маня, тручи йому спину намиленим носовиком, прикушувала губу, щоб не заплакати: так і гурчала рука по Степанових кісточках, а коліна стриміли з ночов такі гострі, що хоч стріляй із них. Не заплакала, однак. Хіба ж він не втямить — чого?..

Взяла ключі, віник, ганчірку і пішла до машини. Степан був шофер (як і хазяїн) — чепурун. Усе за його руками, як за весною, так і зеленіло: двір замете — то вже не двір, а світлиця; хлівчик зробіть — то вже терем; яблуню посадить — то вже будуть яблука, а не сама назва. Такий. А машина? Що з неї, як подумать, вичепуриш? Купа заліза, та й годі. Ба ні: кожную пилінку здмухне, перш ніж за кермо сісти. І миє щодня. Як не сам, то її, Маню, покличе, щоб допомогла. А може, щоб удвох, щоб і вона поруч. Та бувало це коли-не-коли. А частіше сам порався. «Ти й так виморилася», — скаже. І гладить, гладить її очима. Спиною до нього обернешся — і спиною чуєш: гладить...

Прибрала кабінку, сидіння, прилади, скло витерла, замкнула дверцята (навчив колись) і пішла в хату.

А за хвилину виметнулася на ганок, з перильцями, струганий, зелений при вечірньому місяці — і впала.

— Ой людоньки!.. Ой людоньки!.. — тільки й вистогнала.

Почули сусіди — хата ж коло хати, набігли з усього кутка. Хто втовпився — у світлицю, хто ні — попідвіконню стали. І дивилися мовчки в шибки: на дивані, застеленому чистим ряденцем, у сірій сорочці до білих гудзиків — вічна та сорочка! — голічерева лежав Степан. Руки складені на грудях (так любив спочивати), а очі в стелю, тільки в стелю дивляться...

Затулила йому очі котрась із старших, кмітливіших. Кинулися до Мані, підвели зомлілу, однесли на руках у хату. І доньку, теж Маню, що гралася з дітьми в другому кінці вулички, покликали.

З того й почалися похорони.

Хтось побіг до голови колгоспу додому сказати, що треба труну і духової, бо так і так; когось виряджали покликати

Степанову матір, що жила по той бік мосту, і показували шепотом: «Та, гляди ж, зоналу не кажки, а патяком». Кому ж діла ніякого не вивало, ті ще довго стояли за ворітьми, зітхали, бідкалися над Маниним горем — отака молода і вже вдовця — та згадували Степана. Вже згадували.

— Ще ж учора приходжу, а він саме вишні в саду кропить віником. «Позич, кажу, цвяшків шальовошних». — «Зараз, каже, дядьку, скільки вам?» Тоді ще й перебрав: котрий із зянком, погнутий чи головка збита, одкинув, а ті дас. Такий молодець. Інший не признався б, що вони в нього й є...

— А я колись бачу: несе в лантусі грушення, вершечок виглядає. А самого вже вітер заточує. Для кого ж ти, думаю, чоловіче, оту грушку садитимеш, як сам уже плоду не скуштуєш?..

— Е, то вже ти дарма, Галю. — Такі були чуйні зараз, що не Галько, а — Галю. — Хіба ж тільки для себе й робиш?

І розходилися помалу, зітхаючи по місячній вулиці. Тільки машина Степанова зосталася під ворітьми, і од її мотора ще сходило тепло.

А через день зранку копали копачі Степанові яму. Викопають «на штих» — і сідають перепочити: тверда земля, суглинок, стінка йде, як цементована. Сідають, закурюють і мовчать. Це — до сніданку. А як поснідали, з доброю чаркою, звісно, веселіше копали і частіше ставали на закурацію, бо до полудня однак ще було далеко.

Жовтіла глина по обидва боки ями, світило сонце з-за соснового бору, що ледь чутно шушукав при самому кладовищі, і пахла біла акація. А бджіл, а бджіл на тому цвітотві — кожна китичка, мов позолотою вкрита живою, ворушиться.

— Невдашню пору вибрав Степан, — озветься так собі, щоб не мовчати, хтось із копачів. — Хоч би до осені подержався був.

— Наче то він вибирав...

— Скажи ж ти, як воно буває, — зітхне хтось. — Одному випаде ціле життя, ще й пенсія, а друге й не наробиться досхочу.

— А то вже кому яким аршином одмірено: одному довгим, другому коротким, а третьому — чверть...

— Може, хлопці, хай котрийсь у генделик змотається («генделик» — буфет над шляхом супроти кладовища), бо щось воно мулько...

— Про мене...

- Та й я такий, що не проти.
- За Степанову домівку нову...
- А вже ж не з дурного ума.
- Біжи, Йвасько, ти наймолодший.

І довго дзеленчать срібп'яками, скидаючись: кому ж інтерес трояка чи карбованця витрішати...

До полудня, однак, яму викопано і підчищено, і копачі, позакидавши лопати на плечі, з димом ув очах (після генделикової) і неголосною балачкою рушають до Степанового двору: попрощатися ж греба.

Віддалеки Степанова садиба, наче у весіллі. Людей у дворі й коло двору повнісінько, та все в білому (душно), квіти, червоні й жовті, сипі й білі, сурмлять до сонця у саморобних вінках із соснового гілля, машина з опущеними бортами в червоному — його, Степанова машина. Одружують Степана з землею...

Копачі, дійшовши до воріт, знімають картузи, ставлять лопати під тин, і натовп дає їм дорогу до хати. Очей хлопці не ховають: у всіх вони зараз червоні, то не розбереш від чого.

Прощаючися, вийшли, знову лопати до рук узяли.

— Зараз виноситимуть... — шепіт по патовну. — Духова опо лаштується.

Не тутешня духова. Привезли з районної автобази. В одного труба жовта, в іншого біла, та стара, та нова, а барабан уквітчаний по обичайці вишневими оксамитними поворозками хрест-навхрест: таке, немов цирковий, чи що. Музиканти теж, як і труби та барабан — збір богородиці: один старий, лисий, усе пріє та втирається рукавом; другий — хлоп'я ще, гарненьке, рум'янощоче, стереже сполоханими очима двері, звідки виноситимуть покійника; третій — дебелий парубок, виголений до просинцю, а на шиї щетина й не торкана (поледацював виголоти й шию), нишпорить очима по молодичях, а в очах — полиновий одур. Поведе шисю сюди, поведе туди — щетина об комір аж деренчить. Труба в нього біла, подряпана і — найбільша.

Та ось на ганку став голова, молодий ще, стрижений під низеньку і круглу селянську польку, і сказав утомлено:

— Значить так, хлопці-шофери, давай заходь, на винос тіла.

Люд заворушився. А лисий духовик повернувся до своїх, приклав трубу до губів, і вся його капела теж приклала.

Тим часом у хаті загунали чобітьми, з відчинених вікон, од яких пахло гарячими свічками, вихлюпнулося у двір прощальне голосіння, лисий тупнув ногою, отак аж із присядом, і полилася жалоба над селом, у поле, на молоді жита

й пшениці, у сосну, зомлілу на сопці... Затулилося жіпоцтво білими хусточками, похнюючилися чоловіки, а порушені вінки запахи враз молоденькою живицею. Сухо шелестіли паперові квіти, хлипали люди, а голова стояв на виході з воріт і казав діловитою тихою скоромовкою:

— Пара за парою з вінками виходьте, пара за парою, помаленьку і в ногу старайтесь, тоді зовсім другий вид...

А музика, хоч трохи і зрізноголос, надривала свою мідну душу, глушила плачі, і домовина з Степаном німо пливла пад людськими головами, ваче сама собі.

— Та хазяїне ж мій дорогий! — закричала Маня таким пелюдським криком, що, мабуть би, не заглушили його всі музики світу, і забилася в руках у жіноцтва, чорною хусткою шовковою обіпнута понад самі брови. — Та навіщо ж переступаєш ти востанпе рідний поріжечок, тобою струганий, тобою зладнапий, твоїми ніженьками благословенний?.. Не кидай нас, таточку, не кидай самими на світі!

— Ой таточку Степаню! — кигикнула Маня-маленька, бліда та охрипла, теж чорною непідрубленою (видно, з матерії одірвали) хусточкою запнута, у чистому, хоч і непрашованому платтячку в червоний горошок. Її підхопили на руки і стали втішати.

— Та й ніколи, та й нікому ж, — похлиналася Маня-дружина, — не сказав ти ні слова лжі, ні слова лукавого, апі хитроці... Та ніхто ж від тебе й півділа поганого не попомнить, добра душе моя, хазяїне мій і заступнику...

І люди прикивували головами та думали собі в смутку: «Що шанувала, те й оплакує... Не мужа, бач, а хазяїна». І не було в тих думках осуду.

А Степан плив угорі в рочисто-байдужий і кучерявий. І був на ньому найкращий, ніколи й разу не надіваний за щоденною роботою та мовчазним сподіванням смерті, костюм і вишита синім — до очей — сорочка, і брови чорняві на маленькому висохлому виду, гордо заломлені, шовком полискували на сонці.

Коли домовина порівнялася з ворітьми, Мапя закричала благально-несамовито:

— Ой, не виносьте ж бо, не виносьте його, людоцьки, за ворота, бо то ж навіки!.. — І вмовкла, повисла на руках у тих, що її вели, як підломлена віть.

— Ох, сину, сину, — тихо й охрипло, уже без сліз, тужила Степанова мати, затуливши очі чорною проти сивини долонею, — прости мене, моя дитино, що в такий короткий світ тебе вивела... Та коли б же я знала, коли б відала твою недугу, то день і ніч собі в бога її вимолювала б... Та нехай

же того піхто не зазнає, як то воно тяжко дитину ховати, а матері зоставатися... Ох, сину, сину... Та ти ж, було, прийдеш одвідати та з порога ще: може, вам, мамо, дрівець урубати, може, водички свіженької витягти, може, торфу сухенького прикупити... А сам, господи, як павутиночка світишся... Недаром же ти мені, синку, щоночі видівся — ізмалечку й до останочку... Та все ж тільки голівочка, тільки голівочка: то на леваді серед конопельок малих, то на лузі, серед жовтих кульбабок граючись, то в саду серед вишневих гілочок у білім цвіту, то схилена над рубаночком, то пад опучечкою в колисці, то над моєю старою сивиною вмереною... Недаром же ж, недаром виділося те, господи...

І вмовкла, як джерельце, що воду віддало. І мовчала вже.

Тоді озвався Манин батько, маленький сутулуватий чоловічок у старовинній сорочці до манишки й великих кирзових чоботях.

— Навіщо ж ти, синку Степане, отак мене підвів, га? — питався він з лагідною докорою в німцічому голосочковій жіночому.— Та ти ж як просив у мене Маню, казав: «І жалітиму, і любитиму, тату, і виробиться не дам», а тепер покинув, як є... Нашо ж було таку надію давати нетривку мені старому, га?..

А поперед вінків несли у портреті молодого, ще, живого Степана. Усміхнений, при погопах, солдат кучерявий; в очах іскри добрі та веселі, а за ними — смуток далекий.

Тужили за Степаном товариші, що йшли пообіч машини, поклавши руку на кузов, або й так, голови похиливши. Тужили мовчки, тільки в горлі було твердо: першого одполітка ховали, першої розлуки товариської зазнавали. Адже вирости з ним, як в одному сімействі з братом, в нестатках і роботі, по дугах пеньки б'ючи, солому посеред ночі в пайдужчі віхоли крадучи, пісні вечорами дівчатам співаючи про нецьку, що як обідать сідає, та й ложечки питає... Одна ложка лишня є... Десь у неї дитя є... Одбилося од роду, як той камінь у воду... Тихий був Степан у товаристві й мовчакуватий, як тінь. Проте без нього завжди було й гурт не гурт: ні йдеться, ні співається, ні жирується. І все то він робив щоразу мовчки, несподівано: підбився товариш, санки з дровами через замети тягнучи, Степан свої покинув, вернувся, підпрігся нишком собі — цупить з усієї сили, а за ним і всі біжать помогти; нікому пісню вивести високу, Степан бере першу, хоч у нього й баритон, а взявши, таки введе; топиться хтось в ополонці, шубовспуваючи з ковзанами по шию, Степан перший до нього підповзає з ремінякою

в зубах. Тоді сміються зуртом та вихваляються, як тягли нсбораку, і Степан з усіма усміхається — мовчки...

Йшли похиливши голови, терлися побіля кузова і шкодували, що не на плечах несуть друзяку, а везуть машиною, бо так сказано було: виноситимуть шофери, товариші по роботі, а везтиме машина — Степан нею їздив, то хай вона й провезе свого хазяїна в останню путь. А за руль хай Льонько Одарчин сяде, Степанів учень. І Льонько таки добре вів машину, рівненько, не смікаючи, не підгазовуючи без потреби.

Біля ями духова вмовкла. Домовищу тихо зняли з кузова — десятки рук, бо тепер шоферам допомагали й Степанові товариші, і стало дуже тихо навколо, тільки люди зітхали, та стогнала знесилена вже Маня, та бджоли бриніли над ямою. Одна сіла була й на серпанок, що ним укрито Стенана, поповзла-поповзла до рук, складених на грудях, торкнула їх жальцем і знялась... А голова тим часом дістав з кишені складений учетверо аркушик, кахикнув у тиші й сказав:

— Товариші! Сьогодні ми прощаємося з пайкращим шофером нашого колгоспу Степаном Тимофійовичем Дерев'янком. Шофер першого класу, завідуючий гаражем, чуйний товариш і порадник по роботі, Степан Тимофійович неодноразово відзначався преміями правління колгоспу, був нагороджений радіолою і п'ятьма грамотами, а портрет його щороку не сходив з Дошки пошани — і нашої, і районної. Крім того, Степан Тимофійович був чудовим учителем молодого покоління водіїв... — Тут голова підняв очі од напірця, пошукав ними Степанових учнів у натовпі і сказав: — Ось і Льонька в нього вчився, і Ратушній Микола, і Гузій Олекса без Степанового совіту не обходився, як яка несправність, правда ж, Федоре? Ну, то хлопці самі скажуть. — І знову став читати про те, що «найвідповідальніші, найдальші поїздки правління колгоспу доручало Степанові Тимофійовичу Дерев'янку і було впевнене, що він ніколи не підведе», що «машинна його за всякої погоди, вдень і серед ночі була на ходу, як часи» і т. п. — Сумно, дуже сумно, товариші, — сказав голова, складаючи напір, а зуби залізи весело, як посмішка, зблиснули проти сонця, — та щого не поробиш: смерть не питає. Так що спи спокійно, наш товариш і друг, Степане Тимофійовичу! Ти житимеш вічно в нашій пам'яті...

— Та де ж він житиме, де ж він житиме, — скрикнула Маня-дружина цемов крізь соп, — як нема вже його, нема!

— Я кажу: нам'ягь житиме, — зіп'яковів голова, тоді при-

кахикнув, випростався і промовив голосно: — Слово має Ратушний Микола.

Ратушний боком вибрався з патовпу, став при Степановому узголов'ї і сказав, затипаючись та перекладаючи кепку з руки в руку:

— Я знаю товариша Дерев'янка ще змалку, а як прийшов з армії, то й робили разом. Зустрів колись,— я тоді в кіно до клубу прийшов, ще в солдатській формі, пам'ятаю,— зустрів та й каже: «Куди збираєшся на роботу, Микола?» А я кажу: не знаю, ще не думав. А він: «Іди, каже, шофером, як хочеш, я тебе сам і навчу, а тоді поїдеш і здаєш на права. А хочеш — на курси папая»... Ну, я біля нього, вважаю, і навчився, як не є — дома. А в Полтаві тільки іспити склав на права, бо так же не даються... О. А колись, пам'ятаю: розібрав карбюратор, а скласти не склади, воно діло морочливе... А тут якраз і Степан Тимофійович погодився. «Давай, каже, сюди...» Не встиг я й закурити, дивлюся: раз-раз — вже склав. Поставили, завелась... О. Лайкою не брав, а все добрим словом умів якось. Того й слухали всі...— Ратушний умови і швидко-швидко бадляв пальцями картуз, тоді повів очима по патовпу, наче шукав у нього поради: казати далі чи годі вже? І таки зважився: — А як од себе сказати, од душі, то... всяких людей багато на світі — в армії бачив, у нас тут, і скрізь, ну, таких, як Степан,— не дуже розженешся... Не знаю, як це сказати, ну... Краще було б сказати «па здоров'я», ніж «вічна пам'ять»,— і так само боком, з кепкою в обох руках, пішов у патовп.

А в тиші, що залягла на мить, серед притамованих зітхань, чути було шепіт:

«Кажу, чи не завалалося в тебе, Степане, цвяшків шальовошних з десяток?» А він: «Зараз, дядьку...»

— Може, ще хто скаже, товариші? — спитав голова.— Може, ти, Льонько?

Льонько нахилив голову й почервонів.

— Не вмю я прилюдно балакати...— промовив тихо.

— Ну, тоді що ж,— зітхнув голова і скосив очі на домовину.— Тоді хай рідні прощаються.

І вдарила музика й голосіння разом, і зняли галки з дерев біля школи, шарпнулися в небо і стали кружляти, а бджоли, як і раніше, заклопотано й роботяшо співали акацієвий цвіт і ворушилися в цьому живим золотом.

— Ой Степаночку!.. Ой хазяїне мій турботнику!..

— Дядечку, ріднесенький, не пакривайте тата!..

— Ой сину мій, орлику!..

І тут з виляском ударили по цвяхах молотки, посипалася земля в яму, і домовина загойдалася на рушниковому полотні, поринаючи.

Билася в руках у милосердниць Мапя-дружипа, падала коліними па глину, здирала божевільними пальцями хустку з голови і просила-стогнала:

— Дитину, Маню одведіть геть, хай же вона не бачить, хай не чує...

А сама, отерпла, вчаділа од горя, з вороно-чорними бровами на білому виду, сухими, аж пекучими очима карими та великими синіми печатями під кароокістю, чула па собі Батюкові Сергієві очі і гнала їх думкою, що билася в голові лихоманицею: «І не стидно!.. Ой, що ж це таке!.. А Степан, а горе, а пам'ять?!»

Сергій, бригадир, і справді стояв навпроти, і справді дивився поміж людськими головами тільки па неї, і хоч в очах його стояв смуток, Маня чула його схарапуджений подих і настирливі, дужі молоді його руки...

«Ой, прокляті воци, прокляті!..» — І поринула в гарячу імлу, шепочучи: «Хіба ж так можна, господи?..»

Хтось набрав їй у долоню землі й висипав у яму, хтось одводив геть від домовини і втішав, утішав тихим, аж солодким голосом:

— Та годі-бо, моя дитино... І себе ж пожалій, бо піхто ж не допоможе і ніхто його не заверпе.

А Мапя тремтіла вся, і Сергієві очі пекли її крізь чорну хустку па спині наче вогнем і обливали серце зневагою і теплом, давно-давно забутим.

АЗАРТ

На Воронячому ярку завивала машина. То засвітить фари і б'с світлом по мокрих деревах при дорозі, то погасить їх і вис у пільмі. І то щоразу: як тільки перепаде хоч малепький дощик, так па Воронячому й ревище.

— Порвуть машину,— охрипло каже Олекса Помазан до Сергуні Чабана, свого товариша, що йде поруч і свистить.

— Хай рветься. То залізо,— одказує Чабан. І знову па свистує. Гарно, тонко і правильно веде пісню про Байду. Він і співає добре, але нечасто, і, співаючи, плаче.

— Це голова газує,— хрипить Олекса Помазан.

— А ти відкіль знаєш?

— Бо па газ давить боязко, як мадамочка. Наші хлопці-

шофери, ті так: газнув, рвонув і висмикнувся. Хоч і кузов у ярку zostавсь, аби кабіна вискочила. Мо', сходимо підмогнем?

— Давай. Дурним сили не шкода.

То й справді був голова колгоспу Юхимович, родом із сусіднього села, освічений (агроном), щупленький і тендітний чоловічок, схожий на дівчину в окуляриках. Він був трохи під чаркою, бо дихнув на мужиків гаряченьким — пупівцями поміж тутешніми селами інспекція не часто вештається, хіба лисиця дорого перестрибне.

— Гостював у старих, а тут дощ, — провишно усміхався Юхимович з кабіни, і окулярики його теж провишно поблискували. — Підсобіть трохи.

— Ми її й так, без мотора можемо випести! — реготнув Олекса Помазан. Йому сподобалося, що голова під мухою: значить, свій чоловік, негордий. — Берімося, Серього.

Дядьки уперлися обіруч у брудні боки «Волги», напружилися так, що аж у правому оці в обох потемніло (ще в дитинстві і в Сергуні, і в Олексі забрала ліве око якась лиха хвороба). «Р-р-разо-о-ом!» — скомандував пречудесним тремтливим тенором Сергуня Чабан, голова піддав газу, і машина вискочила на піщану твердину.

— Ну й сила ж у вас, хлопці! — порадив Юхимович, висунувшись із кабіни. — Спасибі. Тільки те... ви там дивіться сьогодні, щоб «мир і тишина», як у тій пісні співається.

Сергуня і Олекса ніяково покашляли обидва, однак промовчали. А коли голова поїхав, знайшли калюжу, що ледь мерехтіла при зорях, помили руки, витерли об кухвайки, і Олекса Помазан прохрипів:

— Уже хтось доніс. Ти ж диви, гадство, і вночі не сплять! Треба піймать та бобу дать.

Але Сергуня думав не про те.

— Помогли на свою голову, — озвався віп пескоро. — Тепер Юхимович скаже: здорові луги, а затесалися в сторожі. Нехай ідуть на силос!

— Не має права. Ми — інваліди! — так гаряче і страшно прохрипів Помазан, що в ближнім дворі сонно загарчав пес.

Вони закурили і рушили далі, пускаючи по вітру іскри з цигарок.

Уже три роки Олекса й Сергуня, рано (як інваліди) вийшовши на пенсію, сторожували ферми. Олекса — корівник і телятник, Сергуня — все інше: курей, гусей, свинарник і конюшню з чотирма конячинами.

— То що сьогодні — граємо чи... оддыхнем після вчорашнього? — спитав Помазан і догідливо присвітив ліхта-

риком під ноги Чабанові, щоб не спіткнувся бува об що. Він ще змалку був у Сергуні за підручного, хоч і односилок з ним і не з боягузів.— Тільки цур не так, як учора. Ну його к бісу так грать.

— А ти не дурій,— сказав Чабан.— Ти в грі дурпий.

— Х-хи, ти кращий... Зразу за петельки хватасш...

— Ш-шо-о? Ти ж, ти мене перший ухватив! — вражепо зупинився Сергуня.

— Я тебе тільки за плече торкнув. Забувся?

— Х-пу, дає!..— Сергуня кілька разів голосно хмикнув, удаючи, буцімто він до краю здивований, обурений і майже приголомшений, і далі воли пішли мовчки, пригадуючи обидва, хто ж таки кого перший узяв учора за петельки.

Біля сторожки, прибудованої до гаража хатчини, Помазан сказав:

— То хоч тепер ти згадав, що ми разом учепилися один в одного — ти в мене, а я в тебе?

— Словом, граємо. Що було, те пройшло,— примирливо мовив Сергуня.

У сторожці, що встигла геть вихолонути за короткий осінній день, вони трохи присиджували, відпочиваючи од хвилювання і напружено дивлячись один одному в праве око,— так два півпі-суперники обходять кружка один одного, черкаючи землю крилом, перед тим як почати битву.

Далі все робилося мовчки, у любій братерській злагоді: один ішов обходити ферми — всі, від корівника до гусятника, другий підмітав сторожку, розставляв на свої місця стіл, табуретки, ослін, розкидані за вчорашньої чубанини попід стіни, тільки телефон у кутку на тумбочці, чорний, блискучий, офіційно мовчазний, залишався там, де й був,— навіть у найзапеклішій сутичці, коли все в сторожці летіло шкереберть, телефон лишався недоторканим: його підключили до сторожки педавно, і Сергуня з Олексою боялися його і водночас шанували як порядок і закон. Потім розтоплювалося в буржуйці — соломкою, білими осиковими дрівцями, що гули і пострілювали в чавунному череві грубки. Слизий дров'яний димок підіймався під стелю, ходив попід нею хвилюю, несміливе перше тепло обторкувало холодні глиняні стіни, ледь чутно подзеленькувала шибка од вітру — значить, од річки вітер, з-за сосни, північний... А господи, який тільки довгий сей день був!

Вони грали й раніше. Але в карти. У звичайпісіпного дурня. Та й то лиш для забави, аби ніч пудпу, осінню, з

дощем та стогоном у голих деревах якось одурити. Грали, можна сказати, мирно. Траплялося інколи, що й посперечуються, не без того, але ж до борюкання таки не доходило.

— Чим то ти вдарив? — питає, бувало, Помазан, бока нахилиючи голову до побитої карти.

— А ти подивись, подивись! — вигукує Чабан зухвалим тенорком, за яким чутно смішок, а сам думає: «Додивився, невірна кров!»

— Бачу, король бубновий... А козир що? Що козир, питаю?

Тоді, так само бокасуючи головою, щоб націлити око в карту, а ще щоб заховати лукаву усмішку, нахилиється над столом Сергуня.

— Та диви, справді бубновий... А мені здалося — червовий... Ну що ж, тоді забрав. Твоя взяла.

Бувало й навпаки — Сергуня ловив Помазана.

— Підожди! Чого це в тебе зогалася одна карта, а в мене дві? Сьомаку червову де дів?

— Яку сьомаку? — хрипить Помазан і закашлюється, щоб продумати, як викрутитися. — Я ж тобі її ходив, пам'ятаєш? Ти ж її побив!

— Коли побив?! — закипає Чабан і бичиться з-під густої чорної брови на Помазана. — Чим побив?!

— Ну, подивись в одбой...

І, притулившись вухом до вуха, вони перемацують кожну карту в «одбой», а червова сьомака лежить у Помазана в кишені.

— Н-ну? Де вона? Кажі?! — високим, як пап'ята струна, голосом кричить Сергуня, і молоденькі півні на пташнику вторять йому підхриплими альтами.

— Де, де! — теж ніби починає сердитися Помазан. — Мо', під стіл упала. Якби ж ти відкидав по-людськи, а то — швирг, швирг...

Чабан зопалу, гнівний, як вогонь, пірнає під стіл, а Помазан тим часом вихоплює з кишені сьомаку і швидко ховає в колоду...

Отаке: не гра, а балоді. Самі ж потім і сміються, признавшись один одному, коли і як шахраювали.

Так би воно й далі велося, якби одної зимової ночі — мороз тоді лід на річці колов, і там гухкало, як у грозу, — не забився до сторожки хлопчина, студент із Харкова. Він ішов од большака до матері на сусідній хутір, вдягнений, як про теплу осінь: у легенькому пальтечку, капелюшку та хромовеньких черевичках. «По картоплю!» — сказав хлопчина, пасилу розтуляючи для усмішки одубілі губи.

Одигрівшись коло буржуйки, він теж пристав до гри, швидко, до того ж суворо дотримуючись черги, навішав обом дядькам по шість «погонів», нареготів їм повні вуха, підкріпився сторожівською вечерею — печеною картоплею з сіллю, тоді сказав:

— Карти — буза. Неінтелектуальна гра. Себто дурна. В шахи треба грати. Да. Якщо хочете, навчу.

Знайшли йому шахи в конторі. Студент розставив фігури і показав, котра як ходить:

— Оце — знайомий вам з дитинства кінь. Він ходить і б'є літерою «Ге». Ось так: хоп-хоп-хоп-хоп — і вже загрожує королю, отому найвищому дядькові. Кінь — фігура швидко і агресивна. Тура горне поперед себе і в обидва боки по прямій, як бульдозер або танк. Це фігура потужна. Ферзь, оця красуня в короні — вона зветься ще королевою, — фігура всевладна і всемогутня, як і всяка жінка, це ви відчули на своїй шкурі... — Тут Сергуня і Олекса зареготили, блиснувши вгору до лампочки скляними очима, і подумали кожен сам собі: розумний, чортяка, все знає! Вони поставали коліньми на табуретки, злягли грудьми на стіл і старанно, часом тамуючи дух, стежили за меткими студентовими пальцями, що владно переставляли фігури з місця на місце. — А оці хлопці називаються офіцерами. Вони ходять навкосою по одній чітко визначеній лінії, як і належить людям військовим. Тепер про найголовнішу персону — короля. Місія, тобто завдання короля у грі майже паразитське, бо він майже нічого не робить, а дбає лише про свою шкуру — або тікає, або затуляє себе іншими фігурами. Король — це тільки зачіпка до гри. Коли інші фігури не вистояли, тоді й королю гаплик. Ось дивіться: «Шах королю!» Куди йому діватися? Нікуди. Все. Мат! Тільки не той, що ви вживаєте і в скруту, і з дурного ума, а — безвихідь. — При сих студентових словах сторожі так реготнули, що цигарковий дим у сторожці гойднувся поміж стінами. — Ну, а пішак як пішак, — хлопчина зітхнув. — Пішак — людина проста, як от ми з вами. І мета у нас в усіх проста: пішаків — пересуватися з клітинки на клітинку вперед, ваша — стерегти колективне добро, моя — набрати чемодан картоплі, щоб і далі набиратися знань. Пішак б'є в обидва боки навкосою і тільки зблизька, коли супротивника можна дістати кулаком...

Прощаючись, студент подякував за тепло та хліб-сіль і вже від дверей, з порожнім чемоданом у руці, сказав:

— Прошу не забувати, що шахи — гра маршалів. А маршали бриються щодня. — Олекса і Сергуня мацнулися паль-

цями за неголені шоки, а студент помовчав, усміхаючись, і поринув у густобілу морозячу хвилю, що кругло вкотилася в сторожку.

— Отаке стерво, ба?! — вигукнув Сергуня. — Навішало погонів, наїлося, зогрілося, ще й виздрастувало.

— Вчений. Це тобі не шуточка, — прохрипів Помазан. Тижнів зо два після тої ночі вони, чисто виголені і вдянені — під маршалів! — у нові куфайки та картузи, совали фігури по шахівниці, перекикуючи один одного в тютюповому диму й чаду — завчали те, що розказував студент:

— Куди ж ти ото коня втулив?! Буквою «Ги» — забув?

— А це хіба не «Ги»?! Дивись: хоп... хоп...

І таки набили руку: заграли.

Отоді й почалася біда...

...Коли Сергуня повернувся від ферми, Помазан уже прибрав у сторожці, розставив шахи на шахівниці й сидів над ними, пильним оком адмірала Нельсона вивчаючи поле майбутньої битви.

— Ну, — сказав він до Сергуні, — почали, чи що?

Чабан ревниво оглядав шахівницю, ніби Помазан устиг її зурочити, намовити проти нього, Сергуні, поки він обходив ферми, але фігури стояли, як фігури: дерев'яно-байдужі. Помазан брав два пішаки, білого й чорного, ховав руки за спину і довгенько держав їх там, перекладаючи пішаків зі жмені в жменю, потім зненацька (се теж була тактика!) тицькав Сергуні ледь не під самісінького носа два кулачиська:

— Вибирай.

Чабан якийсь час вагався, переводячи погляд з одного кулака на другий, кілька разів піднімав руку, щоб ляснути долонею по правому Помазановому кулакові, і раптом швидко ляскав по лівому — це була його контр тактика! Олекса тяжко зітхав і розтуляв пальці: там був білий пішак, а це означало, що перший хід за Сергунею.

І починалася справді маршальська гра. Обидва супротивники поважно закурювали, кашляли від міцного тютюну й хвилювання і пускали дим на фігури, мовби маскуючи свої армії димовою завісою. Вони добре бачили лише праві фланги свого війська, а ліві, що випадали з кута зору, зоставалися напризволяще, тому битва розвивалася дещо косо-боко: кожен трощив те, що було на видноті.

Грали мовчки. Тільки дим валував над столом, та вітер бився і гув під залізним дахом на гаражі, та лисиця скімлила десь біля гусятника.

— Прийшла кумася,— веселим тенорком проспівав Сергуня: він вигравав.

— Прийшла,— ледь прохрипів Помазан: він програвав і зовсім втратив голос. Так було завжди, коли Олекса програвав.

— Сходжу прожену, а ти подумай. Хоч я на твоєму місці вже давно здався б...

— Та ні, ми ще поборюємося,— пообіцяв Помазан.

Незабаром Сергуня повернувся, веселий, червоний, розджоканий і гонитвою за лисом, і дужим вітром в обличчя, і перемогою над Помазаном: ще хід-два — і хана йому!

— Ну, здався? — спитав поблажливо й ледь насмішкувато, оглянув свої фігури раз, удруге, втретє... і раптом занімів, паливаючись пекельною люттю: — Де мій лівий офіцер? Чорний офіцер де? Що по чорному ходе?

Олекса — теж насмішкувато — вже й не хрипко, а шепотом прошелестів:

— Ти що, очманів, за лисицею бігавши? Я ж його ще за четвертим ходом убив. Ти ж під копя мені його підставив. Під «Ги». Забув?

Сергуня очманіло подивився на купку побитих фігур. Там лежав і його офіцер.

— Постав пазад,— сказав він кволо, майже знесилений Помазановим віроломством.

— Ну, па, забери його,— преспокійнісінько сказав Олекса, подаючи Сергуні офіцера.— Забери. І грай сам, як самошеший у психлікарні.— Він змів долонею фігури геть із шахівниці і, прителіпуючи руками, немовби страшенно й ні за що ображений, закрутив цигарку.

— Розстав, як було,— процідив крізь зуби Сергуня.

— Розставляй, якщо ти такий розумний, що пам'ятасш, де вони стояли.

— Розстав, кажу!

І зчепилися. Пруть один одного від стіни до стіни, втираючи у нові маршальські куфайки крейду зі стін аж до сірої глини.

Не б'ються, а просто бухкаються спинами об стіни та перекидають усе, що трапляється під ноги.

І то — мовчки. Тільки хекають.

Хіба, може:

— Підожди, он телефон дзвоне...

— Хай дзвоне... Ти фігури на місце постав, бо... Вб'ю!

• Спробуй...

— Х-х-хот, дурний...

— Хто ж тобі винуват...

Вже наприкінці засідання правління голова колгоспу Юхимович сказав:

— Ще одне питання, товариші. Що будемо робити з нашими сторожами Олексою Помазаном та Сергієм Чабаном? Добре, звичайно, що у цих товаришів є, крім прямих обов'язків, ще й культурні, розумові, так скажемо, інтереси — шахи. Таке явище треба тільки вітати. Але ж ви знаєте, що з ними коїться, у що це захоплення вилилося. В бійку, розумієте. Ну, погодимося з тим, що азарт є азарт. Але ж... Ось остачі наші дані: позаминулої ночі товариші Помазан і Чабан так побилися...— голова усміхнувся, як усміхаються, мовлячи про дитячі «балоші»,— так побилися, що погубили ці, ну, вставні, як вам відомо, очі.— Тут заусміхалися всі правління.— От. І їздили вчора в Полтаву до лікарні вставляли нові. Ну, та й це їхня приватна справа, особиста, можна сказати, якби таке сталося не на робочому місці. А з другого боку — ми ж теж люди, жалко товаришів.— Юхимович згадав, як Сергуня з Олексою винесли його машину з ярка, як вони винувато покашлювали, коли він нагякнув їм про чубанину щонічну, і, обвісивши правління змореними за окуляриками очима, запитав: — То які будуть пропозиції, товариші, щодо цього питання?

Першим, вважаючи се, либонь, за свій обов'язок — виступати одразу за головою, підвівся заступник Юхимовича Гнат Карпуша. Він ні на кого не глянув і взагалі ні на що не дивився (це був постійний вираз його очей — дивитися в нікуди і трохи вище нього) і сказав так поволі й ваговито, немов уже не день і не два обмірковував свою ідею:

— Моя пропозиція — забрати в цих шахи. Конфіскувати від імені правління, — і сів, так само дивлячись поверх вікни.

— Так вони ж куплять собі другі! — дрібним дзвіночком засміялася перша в селі реготуха і активістка Катюня Роза.

— І другі конфіскувати, — не повертаючись до Катюні, сказав Карпуша. — І треті. Й так далі. Не накупуються.

— Це не вихід, — озвався голова сільради Панченко, граючись льотчицьким шоломом (він їздив на мотоциклі з коляскою і з шоломом ніколи не розлучався). — Це не вихід... Я пропоную такий захід: відрізати світло від сторожки і видати їм «літучі миші». При такому світлі не дуже-то пограєш і з добрими очима...— І, збагнувши при останніх словах, що він сказав не те, Панченко розсердився: — А що?!

Тоді підвівся бригадир першої бригади Петро Середа, чоловік здоровенький, похмурий і небалакучий.

— Що тут довго роздумувать,— сказав він, недобре мружачи очі.— Послать їх на рядові роботи. Там ніколи буде дурака валять.

Голова Юхимович постукав олівцем по столу:

— Ні, ні, ми не маємо права цього робити. І товариш Помазан, і товариш Чабан інваліди, пенсіонери. І сторожують вони з власної волі, самі запропонували колгоспові свої послуги, а ми до них з друком. Так не можна, товариші. Тим паче, що за три роки ми не списали жодної курки чи гуски на лисицю, у нас не пропало за цей час жодне новонароджене теля, а ви знаєте, що сторожі прийняли їх не один десяток. Словом, колгосп із вини сторожів не мав жодного збитку. То які в нас можуть бути до них претензії з точки зору державної? По-моєму, товариші...— тут голова усміхнувся до всіх,— хай вони грають! Будемо сподіватися, що азарт їхній з часом притупиться, і все буде гаразд. Як ви гадаєте? Ну, от і домовилися. Можна розходитися, товариші, бо година вже пізня.

І правлінці розійшлися в ніч.

А в сторожці Помазан, притиснувши Сергуню Чабана до стіни, хрипів йому в обличчя:

— Постав на місце лівого коня!..

ГРАМОТНИЙ

Яків Брус, на прізвисько Ява, за тридцять пововітних літ обіймав навпереміжно кілька різних посад: то бригадировав, то заступав голову колгоспу, то «брав у руки» ферму, то знову повертався до бригадирства. Його кидали на прориви, як танковий корпус на фронті, і він швидко з тими проривами впорювався — не кмітливістю чи сумлінням, а чавупною вдачею своєю. Яву побоювалися навіть мужики і потайки раділи, якщо котромусь із них лучалася пагода почастивати бригадира без свідків. Раз Ява прийняв від вас чарку, то вважайте, що вам поталанило: він вам і копей дасть (навіть машину, як треба), і на роботу неважку, але прибутну поставить (приміром, вагарем чи обліковцем), і трактор пришле, щоб ви найраніше од усіх присадибник виорали... І так вам вестиметься, аж поки до Яви не підкотиться ваш сусіда. Тоді — квит, ваша карта бита. Скажете, приміром, бригадирові неголосно, мовби й не казали нічого, а так собі стояли поруч з ним і дивилися в затуманену далеч:

— Купив три тонни брикету на стапції, Якове Нестеровичу, граба б якось той, привезти.

— Привозь,— одкаже Ява.— Хто ж тобі не дає.

— Так машину якби...

— Я тобі давав машину на цілих півдня. Чого ж ти гав ловив? — похмуро питає Ява і штовхне вас у груди важким чавунним поглядом з-від почорнілого на сонці лоба.

— Тоді-бо на станції брикету не було, Нестеровичу.

Одвак бригадир уже не слухатиме вас, повернеться і піде петь — мовчки, показавши вам гладку спину, що повільно здригається у такт ході і аж рипить об підкладку піджака.

А надвечір, бач, сусіда ваш пригнав собі у двір машину брикету, гуде веселенької пісні, орудуючи лопатою, і посилає вам через тин зловтішні оскирячки: ти, мовляв, своє одрвокошував, тепер Ява мій! Тоді вам нічого не лишається робити, як теж позловтішатися з сусіди, подумавши отак: «Підожди, підожди, він і тобі скоро спину покаже!» Але від цього не легшає. І ви кидаете сусідові їжачка в пазуху:

— Ти не дуже лишень махай лопатою. Не бачиш хіба: усю куряву в мій двір несе. Дихати нічим!

— А я тобі що — вітер у другий бік поверну? — здивовано вибачиться сусіда.— Ди-хатъ йому нічим, папові!..

Далі — більше. І поворогували. Ні здрастуйте, ні прощайте і взагалі «хай ти поцезнеш!».

А днів через два-три сусіда перший кивне вам од своїх воріт і, перово смикаючи повікою та жуючи зубами цигарку, скаже:

— Чув? Микиті Щурикові трактор сю ніч причеп гною на грядки притяг. Сім тонн!!

І, відчуваючи котячу шкрябанину в грудях — сім тонн! — ви, тепер уже разом із сусідою, ненавидите Микиту Щурика!

А Ява тим часом сидить ще в когось, в іншому краї села, сидить і п'є. Ні на балачку, ні на пісію його при цьому не тягне. Мовчки їсть, мовчки паливає, мовчки п'є, лиш повітря носом голосно всапує. Навіть по хаті не роздивляється. Упреться поглядом у стіл і не підніме його, доки не піде.

— Думка олії завтра забити, Нестеровичу... Одлучитися б якось треба,— скаже господар після учти, проводжаючи Яву до воріт, і забігає поперед нього, щоб хвіртку відчинити.

— Завтра — ні,— дивиться Ява у зоряну височінь, і зорі йому двояться і трояться від пригощання.— Завтра всім скертувати сіно. У вівторок поїдеш.— І, не попрощавшись (це означало: годі й того, що я тебе в олійницю пускаю), іде додому спати.

Були в селі й такі, що не знаменувалися до бригадира. Про таких Ява думав похмуро-насмішкувато: «Горді... Ну й їжте свою гордість!» І коли хтось із отаких звертався до Яви у якійсь там справі, він одказував, повільно заплющивши очі:

— А я тут — хто! Я тобі тут нуль без палички... Іди до голови.— І так само повільно розплющався, дивлячись не на прохача, а крізь нього.

І от сьогодні Яву мають судити. Хоч і не справжнім державним судом — товариським, але ж прилюдно, перед недавніми ще запобігайлами. (Взимку Яві виповнилося шістдесят, і він вийшов на пенсію, хоч голова колгоспу і вмовляв лишитися). Біля клубу на фанерному щиткові для кінореклами висіло оголошення, що його склав сільський кіпомеханік — він же й завклубом, і баяніст, і писар по гаслах — Мишко Чирва. В оголошенні, виконанім густим фіолетовим чорнилом, сповіщалося:

УВАГА!!!

В НЕДІЛЮ О 18.00 У ПРИМІЩЕННІ С/КЛУБУ
ВІДБУДЕТЬСЯ ТОВАРИСЬКИЙ СУД НАД Я. БРУСОМ
ТА ПОТЕРПІЛОЮ БОРОЗНЯК МОТРЕЮ КІНДРАТИВНОЮ.
ПІСЛЯ СУДУ — ТАНЦІ.

У неділю після полудня до клубу почали сходитися люди, здебільша старі, бо молодші були ще на роботі: вибирали буряки, допасували череди на осінніх луках, а голова товариського суду Микола Миколайович Матяш, директор сільської восьмирічки, ламав з учнями кукурудзу в полі. Старі сузули помалу, спираючись на ціпки, довго, мружачи незіркі вже очі, вичитували по літерах оголошення і розсідалися на довгій лавочці під стареньким сільбудом, поскладавши на ціпки висушені сонцями та вітрами руки. Товариський суд був у селі вперше, і ніхто із старих достеменно не відав, що воно таке.

— Думає, думає я, а й не второпаю,— шамкає дід Свиридон Мишлик, у якого жив на шиї вічний фурункул і гнуп її набік.— Сказано: товариський суд. Виходе, що Ява і я — товариші...

— Атож! — дивився кудись понад ціпком маловидющими, в слюзі очима Павлентій Шкурпела, Свиридонів одноліток.— Ти, як молодший був, то косив, а він... хекав. Знаття, товариші!...— І засміявся, какхаючи, мов старий безголовий селезень. Далі закашлявся з булькотом і писком у грудях і вмовк, щоб снагу до зборів приборегти.

— А що, хіба в городі тепер суду вже нема? — беззубо

допитувалася у мужиків бабуня Вухпалька, найкраща в районі (а колись у повіті) шептуха і костоправка.

— Є, бабо, суд і в городі,— тлумачили їй.— Тепер два буде! Два, кажучи, бабо, два! Стала чутка — скоро судді по дворах ходитимуть... Прийдуть та: «Ану, бабо, признавайтесь, хто Семенові Вузькому погу склав позаторік, що він і досі в колгоспі кролів краде та по чвертки в лавку галопом бігає,— ви? То платіть, бабо, штраф! І за ногу, і за кролі!»

І реготалися.

Бабуня Вухпалька злякалась, зігнулася на лавочці ледь не до землі і кутуляла, кутуляла гостреньким підборіддям, безтямно дивлячись у землю.

— Чуєш, прийдуть і скажуть: ану, бабо...

І ще дужче реготалися. Доки не пабридло.

Над захід сонця приїхали з поля машини, привезли до школи учнів і голову товариського суду Миколу Миколайовича Матяша; проскочили мотоциклами один за одним механізатори з польового табору, а Мишко Чирва увімкнув радіолу — як на вибори чи свята, і вона зарпетувала на все село, оглушивши старих.

— Везуть! — сказав хтось. — Ілько бабу Мотрю везе!

Усі, хто був біля клубу, заворушилися і папружили зір. Ілько, рідний онук баби Мотрі Борознячки, «пестраждалої», забачивши людей, ще віддалік почав пригальмовувати машину і підкотив до клубу повільно. Він висадив бабусю, слабесеньку, господи, як павутичка, взявши її на руки і поставивши на землю, мов дитя. Затим підвів до лавочки — вона тихо постогнувала — і посадив скраю.

— Здрастуйте, люди добрі, — немічним голосом мовила Мотря до всіх і вклонилася великою, закутушкапою чи не десятком хустин головою так, що лише очі було видно.

До неї підсунулися, підступилися з усіх боків — і мовчали.

А вона попросила:

— Скажіть... хай оте не грає, бо головочка ж моя... розпадеться, розколеться, недоколепа...

Але Мишко Чирва сам побачив бабу Мотрю з віконця кінобудки і вимкнув радіолу.

— Бабо, ось послушайте, що я вам скажу, — нахилився до Мотрі Сьома Кухта, лавошний вантажник і зпавець усіх законів. — Ви, бабо, от що: сходіть зараз... або хай Ілько підвезе вас до лікарні, і хай вам знімуть експертизу з голови. Ми того гада полосатого в тюрму упечемо!

— Та, може ж, воно, сину, й само... без тієї спертизи загоїця... Я подорожнику приклала, ватки...

— Експертиза — це не лікарство, — пояснив Кухта. — І не уколи. Вам тіки рану обміряють і довідку дадуть про побой.

— О-о-ох, ні, сину, не хочу, — захитала головою баба Мотря. — Воно й так пече... а як ще мірятимуть... Може ж, воно й само перестане... Я ж і подорожничку приклала...

Сьома розсердився, закурив і сказав:

— Гад полосатий. Зайняв би він мене! — І повів худими гострокостими плечима. — Зайняв би він, чуєш, мене!

А до клубу йшли і йшли люди, з усіх кутків села, навіть з хуторів, що тулилися до нього, — гуртами й гурточками всі, хто був удець на роботі, ішли, хоч дома не вкрано, і не повечеряно як слід, і діти самі зосталися... Хай. Адже судитимуть не когось там, а самого ЯВУ!!!

Один по одному пройшли в клуб, не зупиняючись коло людей, заклопотано-зосереджені (як і личить суддям) члени товариського суду: завідуючий кооперацією Тельнов у військовому галіфе офіцерського крою і цивільному кітелі; за Тельновим сердито процокотіло підборчиками по цементованих східцях молодюсіньке й ловке дівчатко Соня Касян, лапкова-передовичка з орденом «Знак Пошани» (брівчата Соппині були так по-дитячому нахмурені, так гнівно тремтіли, що сторонній подумав би: новеньку прокуроршу прислапо); за Сонєю пройшов і директор школи, голова товариського суду Микола Миколайович Матяш, людина чемна не лише за обов'язком, а й за вдачею: він розкланювався до всіх особисто.

Суддів не дуже дарували увагою — всі ждали Яву. А коли нарешті забачили його ще за мостом, умовили як один.

Ява йшов не сам, а зі своїм товаришем і таємним радником Іваном Івановичем Шпугою — драмгуртківським суфлером, вічним колгоспним об'їждчиком, а нині пенсіонером. Шпуга говорив дуже швидко і дуже чітко — як стукоче дятлик на сухім дереві, за що його прозвали Ваня-Ваня. Він був не тільки добрим суфлером, а ще й дивитися вмів за гріхами людськими, як ніхто в селі, а може, і в цілім світі. Навіть зараз, коли гріх перестав бути насущним для односельців Вані-Вані, він не забув свого другого після суфлерства ремесла. Стоїть біля свого двору і водить голівкою (дятлячою) сюди-туди, сюди-туди, так само швидко, як і говорить. Іде з лавки жінка, пудить повен кошик з хлібом і ситром, здоровенька, грудаста... а Ваня-Ваня пильно мружить на неї око, і йому видається, що там, під плюшкою, в неї не груди, а торбинки з житом чи буряки.

— Ти-багато-не-балакай-з-ними, а-мовчи, — стукотів Ва-

пя-Вапя, задираючи голову до Явиного вуха.— Скажеш: непарошне, спересердя. Незчувся-й-як. Нерви підвели.

Ява заплющився повільно і сказав:

— Знаю.

І знову розплющився, і нічого більше не сказав, а дивився на люд біля клубу. «Ач, назлазилося...» — подумав похмуро. І вже не слухав, що стукоче йому Вапя-Вапя. Він знав, тепер він уже знав, що зробить після суду.

Ява пі до кого не привітався, а тільки обвів усіх підпухлими очима. Багато хто не витримував Явиного погляду і пахилляв голову або відводив очі вбік.

Потім приїхали одним «бобиком» голова колгоспу й голова сільради, такі ж заклопотані, як і члени товариського суду, і голова колгоспу сказав до всіх, поглянувши на годинник:

— Заходьте, товариші, будемо починати.

І суд почався.

Бабу Мотрю (жінки ввели її до залу попід руки) посадили на передній лаві, а Яву — біля вікна, далеко від баби Мотрі, але теж спереду, біля сцени.

— Ей, чого бабуні — лава, а тому вуркові — стілець?! — крикнув Мишко Чирва у те віконце, звідки йде кіно.

В залі загули.

Голова суду Матяш підвівся на освітленій сцені з-за столу, засланого червоним (пообіч нього сиділи Тельнов і Со́ня Касян), подзвонив слівцем по графіну з водою і сказав:

— Прошу тиші, товариші, і порядку, бо вийде не суд, а лайка... А ви, товаришу Брус, сядьте, будь ласка, отам на лаві. Як належить за нашим статутом.

Ява знизав плечима, рипнув стільцем і пересів у передній ряд зліва.

— Так от, дорогі товариші, — вичекавши, доки Ява пересяде, повів далі директор Матяш. — Приступимо до розгляду справи. Кхм... Ви, напевно, вже знаєте, що сталося з усіма нами шанованим донедавна Яковом Нестеровичем Брусом... Тихше, товариші! А сталося таке, що тинь упала на весь наш дружний колектив села. У п'ятницю ввечері товариш Брус Яків Нестерович ударив... кхм... по голові Мотрю Кіндратівну Борозняк і наніс їй рану. Чим ударив і за яких обставин це сталося, нам розкаже сама Мотря Кіндратівна. Отже, давайте послухаємо її, все підряд. І прошу не перебивати.

В залі стало тихо, що чутно було, як на берестку за клубом туркоче дикий голуб.

Баба Мотря підвелася, повернулась до людей і, плачучи

тихо, почала розпинатися. Вона зняла по одній усі хустки.

— Голову показувати не обов'язково,— сказав їй із сцени Тельпов.— Тут, бабушка, не лікарня.

— Та ні, я таки покажу... Хай подивляться люди...— Мотря нахилила голову до зали і, розгрібаючи пальцями скуйовджену сивину, казала, похлинаючись плачем:— Подивіться ж, людоньки, що він зо мною зробив, подивіться... Він же мене вбив...

Жінки ахнули в залі, чоловіки загули, Ява одвернувся до вікна, а Сьома Кухта крикнув:

— Гад полосатий!

— Прошу не ображати підсудних,— знову задзвонив олівцем по графіну директор Матяш.— Тут суд!

А баба Мотря жалібно квилула:

— Веду ж я, людоньки, корову обніжком... За налігач держку. А воно, звісно, скотина нетямуща... Рвиць мене з налігачем... аж я трохи не впала... і одкусила півшапки соняха з його...— баба кивнула на Яву,— грядки... Півшапочки... То хіба ж за це вбивають?.. А він саме картоплю копав... Та хоч би що сказав, хай би вже вилаяв, абощо... А то хвать корінець соняшниковий, торішній, з землею — і по голові мене... Упала ж я, людоньки милосердні...— Тут дехто з жінок теж заплакав у хусточки.— І світ мені обертом пішов. Отямилась, аж як Параска Остапова з того світу достала і в хату повела. Веде, а мені увіччу наче сажа кругом сиплеться... І ноги як мотузяні. Убив, окаянний...

Ява заплющився і смикнув:

— Якби убив, то ви б тут не стояли...

Однак його мало хто почув, лиш ті, що сиділи неподалік, але вони промовчали. А Ваня-Ваня — він сидів одразу за Явою — пресуфлював:

— Тихо-тихо, мовчи!

— Та хіба його тут судити!! — крикнув з кінобудки Мишко Чирва.— В народний суд його здати! У канезе!!! Хай штани наопашки поносять, без пувичок!

— Це вирішить товариський суд — куди його здати! — тоненько, фальцетом гукнув Мишкові в будку Тельпов, почервонівши від напруги.

— Зараз пувичок на штанях не одрізають,— голосно зауважив усезнайкуватий Сьома Кухта.— Тільки реміняки одбирають.

— Мотре Кіндратівно, таке запитання до вас,— напустивши брівчата аж на посик, сказала засідателька Сося Касян.— Ви лікаря викликали?

— Ні, моя дитино,— зітхнула баба Мотря. Вопа вже виплакалася і знову, одну за одною, напіннала хустки.— Подорожничку приклала з Параскою, спасибі їй, та ватки зверху, то воно їй попустило. Нащо ж людей смикать, як полегло... Та й, як по правді, боюся я вколів, дочко...

— Все одно укол греба,— заявив Сьома Кухта.— Інакше стовбняк шарахне — і хана.

На нього зацитькали, сказавши, щоб він «за язик укусився».

— Що ж, товариші, тут усе ясно. Інформація потерпілої вичерпна,— сказав директор.— Послухаємо другу сторону, звишувачуваного. Що скажете ви, Якове Нестеровичу?

Брус важко, неохоче підвівся, ставши одним боком до суддів, другим до залу, заплющився повільно і не розплющався до кінця своєї мови:

— А що тут казать? Ну, вдряпнув соняшничною зопалу, спересердя... Було таке. Так хай не заробляє. Хіба я свої грядки саджаю на те, щоб чужими коровами згодувувать? Раз півсонька, вдруге півсонька... Вуличкою хай корову ганяє, а не повз грядку чужу.

— То, може, над нами і небо твоє, Якове? — запитав дід Свиридон Мишлик, кривов'язо (від фурункула на шиї) схиливши голову на плече.

Люди заусміхалися і цікаво поглядали то на діда, то на Бруса.

Ява помовчав, не розплющивши на Свиридона навіть півока, і сказав:

— Над моїми грядками... і небо моє.

У залі знишкли, судді здивовано і суворо дивилися зі сцени униз на Яву, а він повільно розплющився і сів.

— Дозвольте сказать,— підвівся голова колгоспу Титар, худий, довгов'язий, у простому спецовочному костюмі.— Стидно, товариші. Не те що говорити про цей ганебний факт — подумати сором. А що про нас із вами, товариші, в районі скажуть, як узнають? Виростили отакий урожай проса, кукурудзи, буряка — і от вам, пожалуста,— такий ляпеус... Це з одного боку. А з другого — нам треба розсудити так, щоб не нарубати зопалу дров. Усі ми, товариші, знаємо, що Яків Нестерович Брус віддав багато сили й енергії для підняття нашого господарства. Не було такої ділянки, за яку він узявся б і завалив. Та й кожному з вас, що отут присутні, Яків Нестерович зробив чимало добра. Не було такого дня, щоб він не просив у мене особисто: кому машини, кому коней, кому трактора — і піхто з вас за це у колгоспну касу троячок не посив...

— Він натурою брав! — вигукнула котрась молодиця, і в залі зареготіли.

— І в тебе, Насте, брав?..

— Брав, паразит!

— Тихіше, товариші, тихіше.

— Хай розкаже, як він на роботу загадував! Він же ніколи нікого на ім'я не назвав, а постукав пужалном у вікно: «Тобі — на свинарник!» — хльоснув жеребця батогом і поїхав. І попробуй скажи йому хоч слово...

На ці слова Ява встав, повернувся до зали, заплющився і сказав:

— А з вами інакше й не можна. З вами тільки так і треба. Бо по-хорошому ви наробите чортів пляшку. Он Васько Хутірний, — Ява навзаплюшки кивнув на молодого хлопчину в солдатській гімнастерці, свого наступника по бригадирству. — Той до вас і сяк, і так... по-культурному: Бекло Панасівно, Насте Григорівно... чи не пішли б ви сьогодні на буряки? Лащиться. Ну, а толку? Буряк он і досі в землі сидить. А при мені ви про нього вже давно забули б. Так що я вас знаю. Я пащот вас грамотний. — Брус посміхнувся крізь стиснуті губи, випнувши їх уперед, розплющився і сів на своє місце.

— А що, хіба не правда? — вистрочив Ваня-Ваня. — Правда!

— Скажи й ти, Іванько, — зашепотіли до молодого бригадира ті, хто сидів поблизу від нього.

— Одпай, Ванюшо! — гукнув з кінобудки Мишко Чирва.

Хлопчина-бригадир устав, рум'яний, гарненький у тім рум'янці, мов дівча (Соня Касян, засідателька, сяйнула на нього з-під брівчат), і сказав до Яви:

— Там, де я служив, дядьку Якове, є таке прислів'я: «Хитрий Митрій — умер, а дивиться...» Я, звичайно, не бажаю вам смерті ні нормальної, ні від соняшникового корінця. Живіть собі на здоров'я... А буряки ми виберемо вчасно без вашого пужалла!

Васькові гаряче заплескали в долоні, і він сів, юно, сором'язливо усміхаючись.

— Давайте по суті справи, товариші, — сказав голова суду Микола Миколайович. — Ми ж не на зборах. Слово падається свідкові Парасці Остапівні Кнпш.

Параска, сусідка Мотрі Борознячки, почала з того, що заплакала, і, приковтуючи слова, швидко затараторила:

— Дивлюсь я — ушала тітка Мотря, як травиночка скошена. А корова сама до двору йде... А віп, — тицьнула пальцем у Явину спину сердито, мов багнетом, — лопату на пле-

чі й пішов до хати. Хоч би підвестися поміг, вовкулака, хоч би оглянувся. Підбігаю ж я до тітки, а вони лежать і ротом отак, отак — наче позіхнути хочуть... І коріняка соняшничкова коло них валяється. А кров з голови так і юшить... Ухватила я їх...

— Ну, далі ясно,— перебив Параску Тельнов. І даремно перебив.

— Що ясно? — блиснула на нього сухісінькими очима Параска (тільки що ж плакала!).— Ти ящиками з лавки тягаш собі все, то тобі й ясно! А нам темненько. Ясно йому... Тобі теж отамо коло Якова місце!

— Це пр-ровокація!!! — закричав Тельнов, перехилиючись через червоний стіл до зали.

— Може, й провокація, но правда! — теж підхопився з місця лавошний вантажник Сьома Кухта.— Тільки не тягас ящики, а казбонними, копіраційними кінсьми возить. Я не раз бачив, так не догнав. Хіба з конем збіжиш?...

— То він од тебе втік,— зло усміхнулася Параска.— А я догнала б!

Молоді хлопці-механізатори, що стовпилися під «гальоркою» і пихкали цигарками, зареготіли, хтось із-поміж них крикнув весело-заохочувальним баском:

— Так його, Парасю, щоб аж дим ішов!

Мишко Чирва переливчасто свиснув зі своєї будки.

Баба Вухналька спитала у своєї сусідки:

— Кого це вони хочуть бити?

Голова суду Микола Миколайович дзвонив по графшну і казав скоромовкою:

— Товариші, товариші, це вже не суд, а базар і... якась кругова порука. Да-да-да!

«Да-да-да» він вимовив з погрозою в голосі, яка не лишила йому.

А Ява прогук, заплющившись:

— А що, побалакали з ними?.. Хіба з ними так балакають? З ними не такої грамоти треба знать! — І сміявся кризь стиснуті губи, самим носом.

І тут, піднявши руку над головою, устав голова сільради Круглик, чоловік іще молодий, але з авторитетом на обличчі. Голову прислали недавно із сусіднього скороченого району.

— Те, що робилося тільки що в залі,— сказав він, і всі одразу притихли, бо любили послухати пову людину,— називається анархізмом. А це таке діло, про яке сказано, що воно пехитре. Якщо й справді завкооперацією возить собі

додому товари, то чого ж за ним пішки ганятися? У мене в службовий мотоцикл... і я піколи його для доброго діла не пожалію. Але давайте, товариші, вирішимо спершу одну справу — про вчинок Якова Бруса.

— Хай заплатить бабі Мотрі за голову п'ятдесят рублів! — вихопився першим Сьома Кухта.

— Немає такого штрафу, — сказав голова суду. — А тільки є такі види покарання, зачитую: попередження, громадський осуд, громадська догана, пробачення, штраф у розмірі десяти карбованців. І штраф цей, товаришу Кухта, сплачується в державну касу, а не розкидається на всі боки... Це довідка для тих, хто не знає статуту товариського суду. А зараз колегія суду йде на нараду. Прошу встати, товариші.

Хто встав, хто ні, хто подався до виходу на перекур. У залі загули, загомонили, а судді пішли в гримірувальню і зачинилися там.

Надворі вже давно спочіло, вмовк дикий голуб на сухому бересті, полетівши у гніздо до своєї голубки, у фойє походжала парочками молодь, ждучи танців — суд був їй не цікавий і видався смішним, — а в глухому підгальоршному кутку зали якась язиката хутірська молодиця, похаццем облизуючи губи, розповідала жіноцтву:

— Поховали в Сасвичях одного діда недавно... А в нього грошики водилися. Тоді, після похорону, кинулася рідня: зберкнижку забули у діда витягти з костюма!.. Одкопали яму, а вона порожня... Ні діда, ні костюма, ні книжки...

...— Та не треба мені його грошей, аби тільки головочка загоїлася, бо грядки ж вибирати треба...

...— Чим же ви, діду, їсте?

— Та колясь яснами їв, а тепереньки і ясен уже катма.

...— Ось побачиш, нічого йому не буде. Нуль цілих, нуль десятих, як казав один простуджений.

— Та ні, ми йому роги сьогодні таки покрутили!

Незабаром з гримірувальні вийшли судді, і голова-директор прочитав рішення: зобов'язати Якова Бруса вибачитися перед товаришкою Борозняк і оштрафувати його на десять карбованців.

— Гроші заплачу, — сказав Ява, не встаючи з місця. — Як схоче, то і больничні заплачу, скільки вона там лежати-ме — тиждень, два. А навколішки ставать не буду: хай вulichкою корову галяс, тоді ніхто її не займе.

І перший пішов до виходу.

Його провели мовчанкою.

На мосту Ява зупинився, щоб подождати Ваню-Ваню, сплюнув у чорну осінню річку — тільки латаття попід берегами полискувало в п'ятні — і сказав:

— Я з вами ще побалакаю...

А від клубу в спину йому зухвало виводила радіола:

Червону руту
Не шукай вечорами...

І сміялася молодь.

ТРИ ЗОЗУЛІ З ПОКЛОНОМ

Новела

Любові всевишній присвячується

Я виходжу з-за клубу в новенькому дешевому костюмі (три вагони цегли розвантажив з хлопцями-однокурсниками, то й купив) і з чемоданчиком у руці. І перше, що бачу, — хата Карпа Яркового. А перед нею — рівними рядочками на жовтому піску молоденькі сосни. На ганку Карпової хати стоїть Марфа Яркова і веде мене очима. Вона стоїть без хустки, сива, пишноволоса, — колись її коси сяяли проти сонця золотом, тепер не сяють. Видно, думаю собі, волосся умирає раніше, ніж людина... Підходжу ближче, вклоняюся Марфі й кажу через молоденькі сосни:

— Драстуйте, тітко.

Марфа ворухить губами і проводить мене далі, аж доки я не увійду в сосни «великі», — у нас їх називають ще: «ті, що твій тато садив».

Дома мене стрічає мама, радіє, плаче і підставляє для поцілунку сині губи.

— Мамо, — питаю після того, як розказано куці студентські новини (сесію здав, костюм ось купив), — а чого тітка Марфа Яркова на мене так дивиться?

Мама довго мовчить, потім зітхає і каже:

— Вона любила твого тата. А ти на нього схожий...

Марфа (тоді її у селі за маленький зріст звали «маленькою Марфю») серцем чула, коли від тата приходив лист.

Вона чула його, мабуть, ще здалеку, той лист; мабуть, ще з півдороги. І ждала. Прийде до пошти, сяде на поріжку — тонесенька, тендітна, у блаженській вишиваній сорочині й рясній слідничці над босими ногами, — і сидить, сяє жовтими кучерями з-під чорної хустки: втекла од молотарки, або косаря, за яким в'язала, або з лук, де сіно скиртують.

Сидить на поріжку і обриває пелюстки на ромашці, шепочучи: «Є — нема, є — нема, є...»

Коли з пошти виходив наш поштар, однорукий дядько Левко, — височенний, худющий, як сама ходорба, із брезентовою понтарською сумою через гостро підняте вгору плече, — Марфа підхоплювалася йому назустріч і питалася тихо, зазираючи знизу в його очі:

— Дядечку Левку, а од Мишка є письмце?

— Нема, — одказував Левко, блукаючи очима поверх золотого Марфїного волосся, що вибилося з-під чорної хустки.

— Не брешіть, дядечку. Є...

— Ну — є! Є... так не тобі, а Софії.

— Дядечку Левку! Дайте, я його хоч у руках подержу...

— Нельзя. Чужі п'сьма нікому давати не можна. Заборонено.

— Я тільки в руках подержу, дядечку, і оддам.

Сині Марфїні очі запливають слізьми і сяють угору на дядька Левка — ще синіші.

Левко озирається довкола, немічно зітхає худими грудьми і манить Марфу пальцем за пошту. Там він дістає із суми трикутник і простягає Марфї:

— На. Тільки нікому не кажи, що давав, бо за це... виженуть мене.

— Ні-ні-ні, дядечку! — аж похлипається від щирості Марфа. — Ось вам хрест святий!

Вона хапає з Левкових пучок листа — слюзи рясно котяться їй по щоках, — пригортає його до грудей, цілує у зворотну адресу...

— Чорнила слізьми не розмаж, — каже Левко й одвертається: жде.

Марфа, якщо поблизу не видно людей, пискоро віддає йому листа, мліючи з ним на грудях, і шепоче, шепоче:

— Ну от бачите, нічого я йому і не зробила... Тепер несіть Софії. Я ж нічого йому не зробила... Спасибі, дядечку, рідненький... Натє вам осьо, вип'єте за його здоров'я.

Вона дістає з-за пазухи пожмаканого карбованця і вкладає Левкові у долоню.

— Хіба що за його здоров'я, — бурмотить Левко, — а так зроду не взяв би...

І чимчикує в село, наставивши вгору гостре плече з по-
рожньою майже сумою.

А Марфа біжить на роботу, птахою летить, щоб дов'я-
зати до вечора свої шість кіп, і вітер сушить — не висушить
сльози у її очах.

— ...А хто вам про це розказував, мамо? Дядько Левко?

— Ні. Він мовчав. Сама бачила й чула. Я бо теж за нею
слідком з роботи тікала. Отуди ярком, ярком — і до пош-
ти. Дивлюсь, а вона вже на поріжку сидить, жде... Вона
щораз перша вгадувала, коли тато обізветься.

— І ви на неї не сердилися?

— У горі, сину, ні на кого серця немає. Саме горе.

— А як же то — вона вгадувала, а ви — ні?

— Хтозна, сину. Серце в усіх людей не однакове. В неї
таке, бач, а в мене таке... Вона за тата набагато молодша
була. Йому тридцять три, а їй дев'ятнадцять. Два годочки
прожила з Карпом своїм і нажилася за сто. Тато ж... він
якось і не старів, однаковий залишався і у двадцять, і в
тридцять годочків... Сокіл був, ставний такий, смуглий, очі
так і печуть, чорнючі. Гляне, було, — просто гляне і все,
а в грудях так і потерпне. Може, тому, що він рідко підні-
мав очі. Більше долонею їх прикрив і думає про щось.
А востаннє, як бачила його (ходила аж у Ромни, їх туди
повезли), то вже не пекли, а тільки голубили — такі сумні.
Дивиться ними — як з туману.

Вони до нас на посиденьки ходили. Карпо і Марфа.
Щовечора. І гомонимо, бувало, втрюх або співаємо поти-
хеньку. Тато баритонем, а я другим йому помагаю, а Мар-
фа першу веде. Голосок у неї тоді такий був, як і сама
вона, ось наче переломиться, пу й ловкий. А Карпа хоч
вікинь. Сидить, у стелю дивиться. Або у вуса дме, то в
один, то в другий, — розпушує. То я йому — галушок миску
гарячих (він їсти страх любив), ложку в руки — їж, Карпе!
І тьопає, як за себе кидас. Ми співаємо, а він вусами пару
з миски ловить та сопе так, що каганець на столі як не по-
гасне. «Я, — каже, — картоплю в галушках люблю. Картоплі
треба більше кидать у галушки». Товстопикий був, товсто-
ногий. І рудий — матінко ти моя... Як стара солома. Марфа
проти нього — перепілочка. Ото гляне, було, як він пад
галушками катується, зітхне посеред пісні й одвернеться,
а сльози в очах — наче дві свічечки голубі. До тата... Я то
бачу. А він затулить надбрів'я долонею і співає. Або до те-
бе в колиску всімається та приколисує легенько.

«Ти, Михайле,— кажу,— хоч би разочок на неї глянув. Бачиш, як вона до тебе світиться».

А він:

«Навіщо людину мучити, як вона і так мучиться».

Очі мамині сухі, голос ні здригнеться, і я чую за ним: спогади її не щемлять її і не болять — вони закам'яніли.

Останній лист від тата

«Софіє! Соню!

Учора дав мені товариш скалку од дзеркальця, я глянув на себе і не впізнав. Не тільки голова вся, а й брови посивіли. Зразу подумав: може, то іпій (це надворі було), терпів долонею — ні, не іній...

Більше не дивитимусь.

Часто спитися мені моя робота. Наче роблю вікна, двері фільончасті, столи, ослони. І так мені руки потім засверблять, що, буває, ложки хлопцям ріжу на дозвіллі... А руки як не свої. Дерево тут хороше, у нашій стороні з цього білі палати робили б. Але сире. Та й інструмент не той, що в мене був. Ти його ще не спродала? Як буде скрута — не жалій. Коли повернуся, на новий розживемось. Соню, аби ти знала, як хочеться вижити. Не так то й далеко я зайшов, та далеко вертатися.

Ти питаєш, як нас годують, як одягають на зиму. Годують такою смачною юшкою, що навіть Карпо Ярквий п'ятнадцять мисок умолотив би, ще й добавки попросив! Вдягачка звичайна, селяпам до неї не зводити.

Сю піч спилася мені моя сосна. Це вона вже досі в коліно, а може, й вища. Сосна — а за нею річки сине крило... Ні ти, ні снопок, мій колосок, чогось давно не снитесь, тільки привиджується.

Сусіда мій по землянці молиться уві сні, а бога не називає. До кого молиться?..

Соню!

Не суди мене гірко. Але я ніколи нікому не казав неправди і зараз не скажу: я чую щодня, що десь тут коло мене ходить Марфина душа нещасна, Соню, сходи до неї і скажи, що я послав їй, як співав на ярмарках Зіньківських бандуристочка сліпенький, послав три зозулі з поклоном, та не знаю, чи перелетять вони Сибір неісходиму, а чи впадуть од морозу.

(«Сибір неісходиму» було перішучою рукою закреслено густим чорним чорнилом, а вгорі тою ж рукою написано знову: «Сибір неісходиму»).

Сходи, моя сдина у світі Соню! Може, вона покличе

свою душу назад, і тоді до мене хоч на хвилику прийде забуття.

Обіймаю тебе і несу на руках колицку з сипом, доки й житиму»...

Коли се було... А я досі думаю:

«Як вони чули одне одного — Марфа і тато? Як?..»

А ще думаю:

«Чому вони не одружилися, отак одне одного чуючи?»

«Тоді не було б тебе...» — шумить велика «татова сосна».

«КІЗОНЬКА»

На п'ятдесят сьомому році життя Степан Секремент розійшовся з жінкою. Сталось це, можна сказати, через дурну оказію. Пішов якось над вечір у лісосмугу недалеко від села вирубати держак до лопати — старий переломився, — ходив, ходив, шукаючи підходящої деревини, і натрапив на жінку свою Дарку з якимось шофером чи комбайнером — з отих, що приїжджають щороку помагати жнивувати. Шофер чи комбайнер утік, шаснув поміж деревами — Степан не встиг навіть розгледіти його обличчя, а Дарка зосталася. Сиділа у траві на торішньому листі, притиснувши руку до розхристаної кофтини, і дивилася на чоловіка знизу вгору хмільними, аж білими від недавнього кохання очима. Степан привів її додому під конвоєм, з сокирою на плечі, — мовчки привів. А вдома, дарма, що чоловічок дрібненької породи, таки подужав Дарку, хоч вона й одбивалася по-звірячому. А коли вже подужав, то бив. Не так бив, як шарпав та кулаками розмахував. Потім метався по хаті захеканий, здряпанний, у розпанаханій на плечі сорочці, з прихлипом затягався цигаркою, ледве попадаючи нею в губи — так руки трусилися, — і вигукував, затинаючись:

— В-вон!.. В-во-он!..

Дарка, хоч і плакала, дужче від жалю до себе, аніж від болю, не злякалася, одначе, того «вон», а вмовкла, глянула на Степана ненависними, в сльозах, очима й сказала:

— Сам вон.

— Ш-шо-о?

Степан зупинився посеред хати, остовпів. А Дарка сиділа на підлозі у подраній кофті і дивилася повз нього в куток затягненими очима. Потім ще поплакала трохи і додала:

— Каліч.

Якби вона не сказала так, якби хоч не таке слово, Степан, може, й стерпів би, і простив, як, бувало, раніше. Він і раніше знав за жінкою прогрішки. Щоправда, на гарячому не застукував, як оце, а люди переказували. То вона йшла з райцентру з якимсь гевалом, бачили, йшла від обідньої пори до смерку, хоч райцентр ононо на пагорбах («Автобуса не схотіла ждати, от і йшла... Що ж тут такого?»); то дерево у лісництві рубала та одлучалася з лісником на часину («Води ходила пити під Броварську гору... Що ж тут такого?»). Вона вимовляла оте «що ж тут такого?» не винувано, а з презирством, навіть сміялася отаким собі коротким робленим смішком і мружила очі мимо Степана, — ще ясні, жаркі ще й тупі від цього жару. Степан уже давненько не пробивав своїм поглядом тієї гарячої тупості в її очах, лише розмахував кулаками після кожного її зальоту дівоцького й вонкава. Але раніше Дарка не казала так, такого кусючого слова. Взагалі нічого не казала, крім свого презиркуватого: «Що ж тут такого?», і Степан, вивисивши після сварки, подобрішавши, розм'якнувши, гордий зі своєї влади над жінкою, виголошував їй прощення — урочисто, велично, як султан якийсь.

— Живи! — тицькав пальцем перед себе і трохи вгору, широко водив рукою з боку в бік, ніби показував пейзажі свої маєтності, — і в хаті й поза хатою: ліжко, шафу з одягом, рушники з голубами на стінах, паперові квітки у зеленій пляшці на столі, телевізор, два велосипеди, старий і новий, хлів з коровою і телицею, хлівець з кабаном, колодязь на дві корби... — Живи! Тільки... Щоб була мені пивкова! Щоб глухо мені було, як... як у танку. — (У війну Степан ремонтував підбиті танки). — Щоб я більше не чув отого й не бачив!.. — І лиса од потилиці до лоба Степанова голова блищала від лампочки під стелею, як у справжнього султанчика без чалми...

Степан довго стояв посеред хати, втупившись у Дарку, — ждав, що вона ось зараз підніме на нього благальні очі і заплаче покаянно, але Дарка так само затято дивилася в куток.

— Значить — отако? — сказав Степан, і губи йому жалібно сіпнулися. — Значить — я вон? Я — каліч. Ага... Ну, що ж... Тоді зоставайся лавка з товаром! — Степан заметушився, поліз у шафу, вхопив навіщось нові Дарчині чоботи, вихідний свій капелюх капроновий, подушку й кинувся до дверей. — Ти ба! Виходить, то я качався на листі?.. — Коло порогу він замикався, занишпорив по кишнях, шукаючи

сірники, знайшов, креснув похашцем, прикурив. — Тоді на чорта мені така ти здалася!

— На чорта — це, а на тебе вірówka, — сказала Дарка мстиво. Мстиво за те, що отак по-дурному вона вскочила. І знову заплакала зозла на себе, за свою промашку.

Степан вибіг і хряпнув дверима так, що вони відскочили, одчинилися навстіж, і знадвору потягло прохолодою. Ніч уже була.

Тиждень Степан жив у лісі коло річки з якимось приїжджим рибалкою. Копав йому черв'ячки у березі, вчив, як ловити сомів уночі, спав разом з ним у шалатці, скраєчку, на своїй подушці, варив юшку, бігав на хутір по «продукту», а ввечері при багатті дивився з-під лоба на вогонь і розказував про Дарку.

— Вона молода в мене ще... Їй ще тільки сорок дев'ять і два місяці, а мені оце восени п'ятдесят сім буде. Звісно ж, підтопаний... Ну, як на іншу, то вона б мені, хоч і лисий там, і все — ноги мила б... Я хати вкривать умію так, що ніхто так не вкрив. Залізом. Кружева всякі виріжу — на веранду, на гребінь, на ринвах теж. Не хата стоїть, а мадістка. Мою роботу здалеку впізнавш. Гроші с... А що? Покрити хату зараз дві, а як велика, то й дві з половиною сотні коштує. Під тверде залізо, під м'яке — там ціни всякі... Молода вона в мене ще — от і заграла журавля... Губи червоні, щока червона, тіло, як отой чобіт... — Степан кивнув на Дарчині чоботи, що лежали під палаткою і полискували від вогню, — блищить... Того вона і басує.

Рибалка приїжджий ледь посміхнувся до багаття, непомітно, делікатно посміхнувся.

— Любите ви її.

— Оце ви точно попали! — тичнув пальцем у рибалку Степан. — Тут ваша правда. — Степан замовк і похнюпився. А в голові бухкало: «Каліч... Каліч...»

Рибалці було шкода дядька, хотілося йому якомсь допомогти, і він сказав:

— А ви знаєте що? Ви пошукайте в ній щось таке... Ну, як би вам сказати... Погане щось у ній знайдіть. Пригадайте, приміром, якийсь недолік за нею. У всіх людей вони є. Ну там, як вона ходить, їсть, позіхас, сміється, чхас... Щось таке. Рису якусь негативну. Це підніме вас над нею, дасть вам перевагу, і тоді вам буде легше.

— Нема в неї нічого поганого! — сказав Степан швидко, не думаючи, і очі йому блиснули при вогні. — Нема!.. — Він знову втупився у багаття і промовив у задумі: — Молода вона в мене ще... А може, я здурів...

А якось на шостий чи сьомий день прискочив до річки на велосипеді хлопчина, Ванько, синок Дарчиної сестри. Взимку Ванько ходив до школи, а влітку підробляв у колгоспі — бігав кур'сром з ранку до вечора. Ванько поздоровкався захекано, видно, крутив швидко.

— Хух! Насилу знайшов вас, дя!

Степан саме куховарив у вихідному своєму капелюсі, бо сонце припікало в лисину. Коли забачив Ванька, у грудях солодко щемнуло: «Прислала кликати...» — і спитав, устаючи назустріч племінникові:

— Що, Ванько, дядька шукати потурили?

— Угу,— труснув чубчиком Ванько і усміхнувся до дядька.— Кажали, дя, голова, щоб ви йшли вже, бо гараж, кажуть, пора перекривати: залізо нове привезли.

Степан пасупив брови.

— А більш ніхто нічого не казав?

— Ні, дя...

Степан одвернувся до річки і довго дивився туди. Потім, не обертаючись до Ванька, сказав:

— Передай голові, що не прийду.

— Чого, дя?

— Того, що... раз вони зі мною так, то і я з ними так.

— Хто, дя? — не зрозумів Ванько.

— Усі вкуні. Я їм там тільки для роботи й нужен... був. Тепер хай оті прийїжджі вкривають.

Ванько знизав плечима, постояв ще трохи, зітхнув невміло, по-дитячому, і поїхав.

Увечері Степан і рибалка знову сиділи біля вогнища. Степан мовчки дивився на вогонь. Дивився й думав:

«Помагальщики, секрремент!..»

Цим словом він лаявся завжди, вголос і нишком.

А вночі він обережним кашликом розбудив рибалку, подякував йому за хліб-сіль та притулок і пішов у село.

Було дуже поночі, хмари позасмолювали усі до одної зорі в небі, дерева в лісі злилися в чорне, тільки подушка біліла у Степана під пахвою.

«Укрию гараж,— думав Степан, придивляючись до тьмяної смужечки стежки під ногами,— це карбованців п'ятсот, не менше. Куплю якусь хавіру, хоч дохлу... Хе! Отак: своя хата як дзвін стоїть, а ти, Степане, тиняйся глупої ночі лісом, як бездомний пес!..» — І його раптом так ошелешила ця думка про себе як про бездомного пса, що він зупинився, гехнув Дарчиними чобітьми об землю і вилаявся вголос:

— От же ж гадюка!

Тоді навпомацки познаходив чоботи, затис під пахвою і рушив далі.

Він досипав ніч у колгоспній плотні на верстаку, поклавши під голову чоботи, а поверх них подушку.

Невдовзі Степан і Дарка ділилися.

— Власне, ділився не Степан — він навіть не подумав про це й разу, — а Дарка. Якось покликали Степана від гаража, де він круїв залізо, у сільраду. В кабінеті голови сиділи сам голова, худий, високий, приїжджий з Донбасу чоловік — щось таке було в нього зі здоров'ям, що лікарі параяли йому жити в селі, — і Дарка. Голова усміхнувся до Степана, дещо офіційно потиснув йому червону від іржі руку. Дарка дивилася у вікно.

— Радчик Степан Силевич? — спитав голова і заглянув у якийсь папірець. І ще раз усміхнувся, простіше. — Я, самі розумієте, не всіх людей у селі ще знаю.

— Так точно, — сказав Степан. — А що?

— Тут, бачте... — голова подивився на Дарку, затим на Степана, — ваша дружина наполягає, щоб розділитися з вами, себто поділити спільне майно і розійтися... — Голова помовчав. — До речі, ви розписані?

— Були колись розписані, та розписку загубили, — криво посміхнувся Степан. І спитав у Дарки, так само криво посміхаючись: — Чого це тобі так приспичило ділитися? — Всередині йому — у грудях, у животі — все здригалось, наче він перемерз. — Боїшся, що твоїх отих од нашого з тобою хліба гикавка нападе?

— І тобі одгикнеться, брешеш, — кинула Дарка через плече й ще крутіше одвернулася до вікна. Вона була в новій кофті строкатій, зап'ята святковою квітчастою хусткою, низько, і через щоку, мовби в неї боліла вся голова — страдницьки, печально, по-вдовиному зап'ята.

Степан це помітив, крутнув головою, аж у горлі йому щось писнуло: «Ну й проява ж!..»

... — знатимеш, як руки простягати на живу людину, навек запам'ятаєш.

— Товариші! — голова легенько постукав пальцем по краєчку стола. — Ви ж у сільській раді, а не... посеред вигону. Прошу до порядку.

Дарка повернулася до нього на стільці і вистогнала так болісно-широ, що Степана ніби струмом по душі ляснуло:

— Та не було ж нічого такого, товаришу голова! Нічого-гісінько ж не було. Ну йшла з чоловіком разом з роботи, з поля, лісосмугою йшли... Що ж тут такого? А він зразу на

тобі — з ревнощами своїми та з кулаками. Хіба ж так можна жити в одній хаті, подумайте?

Степан похапливо дістав біломорину, креснув сірником раз, удруге, втретє — переломив і сидів так, жував неприкурєну цигарку. Чого-чого, а такого вихиляса він не ждав. Йому навіть привиділося на якусь мить, що от ідуть лісо-смугою якийсь чолові'яга і Дарка, просто йдуть, і все.

«Тьху! Чи здурів уже?..»

— А хто цей чоловік, якщо не секрет? — спитав у Дарки голова. — Як його звати, прізвище? Може, ми його викличемо, з'ясуємо все та й житимете собі, як і раніше?

Дарка знову одвернулася до вікна.

— Хіба ж я знаю, як його там... Та й поїхав він уже. Голова кахикнув у кулак.

А Дарка швидко додала:

— Нужен він мені...

Степан зіжмакав у пальцях цигарку і підвівся.

— То що будемо робити? — спитав голова. Він дивився лише на Степана і питав лише в нього.

— Пішов я, — сказав Степан. — Хай що хоче, те й робить. Однаково вже... с-секремент!

— Що? — здивувався голова.

— Слово таке. — І Степан вийшов.

Другого дня голова з двома свідками ділили Степанове й Дарчине добро. А Степан сидів па гаражі, клепає шви. В обід його покликали, щоб ішов додому. Те «додому» боляче різнуло. Він і досі жив у плотні. Приходив туди лізно ввечері, засинав на верстаку, підмостивши під боки стружок, уставав рано, вдосвіта, ховав у бур'янах за плотнею подушку й чоботи і йшов робити заготовки на день.

Степан прийшов до недавньої ще своєї хати, сів на ганку, на нижню сходинку, дивився через луки на далекий ліс, який бачив звідси щодня уже тридцять років, і слухав чужий гомін у світлиці крізь прочинені двері.

— Той кустом купувала йому я, — чути було Дарчин голос. — Ще отам після війни, як ніде нічого не було.

— І оце він і досі новий? — здивовано запитав хтось із свідків. (Степан упізнав по голосу молодесеньку депутатку сільської ради Маню Скорик).

— А куди б він його надівав — на роботу? Він у свята воєнне своє носив.

— То як його записувати — вам чи йому?

— Як оддасть мої чоботи, хай забирає...

— Запиши: «Кустом чоловічий, новий, непадіваний».

— Навіщо ж «непадіваний», якщо «новий»?

— Ти пиши. Щоб точно,— гув другий свідок, теж депутат, плотник дядько Лука. Він єдиний у селі умів робити дерев'яні колеса.

Потім голова і свідки вийшли надвір. Степан посупувся вбік, даючи дорогу. Голова привітався з ним за руку, як і тоді, в сільраді, свідки так поздоровкалися, Дарка навіть не глянула в його бік. Тільки, як сходила з ганку, зачепила спідницею капелюх, і він округнувся набік. Степан поправив його.

Обійшли двір. Дарка попереду. Відчиняла двері — у хлів з коровою і телицею, у хлівець з кабаном, у дровник, закладений рівненько напиланими й складеними поліпце до п'ялиця дровами...

— Хто дрова рубав? — спитав голова, милуючись роботою. Досі він мовчав.

— Та хто ж... — Дарка зпінталася. — Хазяїн... колишній.

Голова подивився на неї спідлоба. Дарчині щокля, й справді-таки червоні, але вже з темними тоненькими прожилками де-пе-де, ще дужче почервоніли.

Розсудили так.

За Даркою лишалася хата і все, що в хаті, теличка, надвірні будови, весь жіночий одяг і новий велосипед.

За Степаном — корова, кабан, старий велосипед і чоловічий одяг.

— Хай чоботи оддасть, тоді бере своє,— сказала Дарка.

— Піди візьми отамо за плотнею в бур'яні! — сказав Степан, так само сидячи на сходинці. Він по двору не ходив, а кутив собі і посміхався. — Тільки подушки не займи, бо тоді насправжки поб'ю! Хоч раз...

— Ну-пу,— суворо сказав голова. — Облїште.

Молодесенька Маня-свідок теж суворо глянула на Степана, а плотник Лука ворухнув під вусами посмішкою.

Коли вже виходили за ворота, і Степан теж, Дарка гукнула:

— Товаришу голова!

Той обернувся. Усі зупинилися.

— А колодязь? — Дарка стояла посеред двору, сплївши руки на грудях, дебела, однак не розгодована в стапі, погн'ї засмагли, лискучі проти сонця.

— Що? — не второпав голова.

— Колодязь кому?

Голова розгубився, глянув на свідків, ті — на голову...

— І колодязь поцолам! — сказав Степан, піднявши два пальці з цигаркою вгору. — Ти будеш тягти воду лівою корбою, я — правою. А як пабридне, поміняємося: тобі буде права, мені — ліва.

І свідки й голова засміялися.

Коли одійшли від двору, Степан сказав:

— Даремно морочилися. Я в неї все 'дно нічого не візьму. Раз катмає життя, то все — зостається самий секрет! Я в цьому ділі без претендзій!..

Степан, коли був дуже розмордований або під чаркою, щобив укипути слівце незвичайне й неодмінно дуже грамотне..

Тепер Степан живе самотиною.

Одлежав у госпіталі (рана відкрилася була на носі), вийшов на пенсію військкоматську.

«Хавіру» він собі купив за гаражну покрівлю: померла баба Ганна, ота, що до останнього дня читала книжки і з книжкою й дихнула востаннє, — і її внука продала Степанові хату за триста карбованців, разом з мишами, лелечим гніздом з лелеками і квітами-гайстрамп попідвіконню.

— Живу як бог! — хвалиться Степан. — Аби тільки не миші: лисину доскочуть уночі!

Він тепер тільки так і говорить з людьми — кепкуючи з себе, з сорочки своєї, у якої комір стоячий скачався в качалочку, з галіфе, витертого так, що як розтягнеш задню його частину проти сонця, то «в очі ріже» — якби до нього ще «ланпаси»!

Отаке. Аби душу від людей затулити.

Це як він між людьми. Дома Степан спокійніший. Але додому він приходить лише переночувати на єдиному своєму спадку від колишнього життя — подушці.

Сільські молодичі кажуть Дарці: «Однеси йому хоч його одержу!» — «Сам забере, як припече», — байдуже відказує на те Дарка.

А Степанові — не пече.

Стовбичить коло кооперації (капельох поламаний об подушку, бо Степан у ньому спить, звисає крисами на вуха), розказує щось дядькам, а вони сміються.

Поступово навіть ті з селян, хто шанував Степана за вдачу незлостиву, за руки золоті й щирість до всякої роботи, почали обминати його, бо ж неодмінно прив'язне з балачкою. А якщо його не схоче хтось там слухати, тому він кине у спину з викликом: «Нст! Ти в Жукова не служив!!! У Жукова таких капшуків не було!»

Ті, кому треба було перекрити хату, запрошували Степана, обіцяли добру плату й харчі, навіть з інших сіл приходили. Степан одказував їм одне: «Доки не проведу своїх лелек в ирій, не візьмуся ані за холодну воду! Мені лелек доглядати треба».

З лелеками він гомонів краще, ніж з людьми, і не вихвалявся. Гув до них ласкаво, а вони дивилися на нього згори вниз, не клакали дзьобами, вони звикли до баби Ганни.

Дарки Степан не бачив відтоді, як їх ділили. І до буфета приходив не задля того, аби напиться — «душу зігріти». Та ще з надією: може «те стерве» до лавки прийде, по хліб там, абощо. Переказують, худа зробилася, як шука... Степан ждав, що вона прийде каятися і проситися.

Дарка не приходила. І на очі не траплялася. Забачить ще здалеку, що він маячить біля буфету, іде іншою дорогою або вертається назад.

Тільки одна душа в селі не обминала Степана і не підсміювалася з нього — Стеха-Жирафа, худа довготелеса жінка. Працювала вона трактористкою ще з дівок, ще відтоді, як виорювали в полі бомби та міни. Жила Стеха сама і робила все сама. Приміром, прийде на стан, коли жнива колгоспні вже впорано: «Хлопці, у кого комбайн гуляє? Своє змолотити треба». — «Поїхали, тітко!» — «Нащо ти мені здався. Я й сама змолочу». — Сідає за кермо, заводить комбайн — і погнала. Змолотить, приправить комбайн на місце: «Спасибі... Там у тебе люфт великий був, педаль аж падає. То я підрегулювала». Косить, в'язати, дрова рубати, погріб викопати й викласти його цеглою — все вміла Стеха, мовчки, вправно, по-мужицькому. Тільки хату перекрити запросила Степана. І якби не варити уквивальників обід, мабуть, не відходила б од нього: дивилася й дивилася б, як він лашить дерев'яним молоточком залізо, як в'яжуть його зубильце та ножиці мережива химерні, утирала б йому піт з круто вигнутої чорної брови — де-не-де сивинка в ній почалася...

Коли пообідали з чаркою, Стеха сказала:

«Ти відпочинь ляж трохи, я шви сама заклепаю».

Степан засміявся:

«А що люди скажуть, подумала? Засміють! Та й не зумієш ти».

«Зумію! Ми з тобою, Степане, город удвох построїли б...»

Тоді Степан жив ще з Даркою, і Стешине оте залицяння тільки тішило його.

Тепер Стеха стрічалася йому майже щодня. Підійде, як він ото стоїть коло буфета, і дивиться, дивиться... А в очах мука.

— Що, Стехо, — дурнувато всміхасться Степан. — Жалько пропацу душу Степанову? Ю-рен-да-ці-я! Переживем!..

А одного разу в неділю — тоді було свято врожаю і весь колгосп гуляв — Стеха прийшла до буфета у шовковому

платті, білих черевиках модельних, з хусткою розкішною на плечах і з чадом в очах. Степан терся попід освітленими буфетними вікнами, у поламаному своєму капелюсі й з хлібиною під пахвою: у нього не було грошей. Підійшла, взяла його голову в долоні, притисла до грудей і заплакала.

— Горе, Стьопо, горе...

— Горе, — сказав Степан. — Горе, Стешко, тільки дурне...

— Хочеш, я тобі «кізоньку» затанцюю? Я вмю.

У буфеті гули, хтось заводив пісню.

— Затанцюй, Стешо! Вдаримо гопки, секрремент, щоб аж гуло!

Стеха підняла над головою руку, заломила її долонею вгору, другою взялася в бік, повела ліктиком сюди-туди і пішла на носках, погойдуючись у стані... Плаття шовкове, аж ніяк не до лиця підтоптаній жінці, шелесь-шелесь по гострих колінах, зубик залізний од світла з вікон блись-блись... Вона й справді була схожа чимось на козу, що стала на задні копитця, ще й усміхалася якось по-козинячому...

— Гоп, Стехо, гоп! — Степан дригнув одною ногою в коліні, ударив у долоні. — Гоп, гоп! — Хлібина випала йому з-під пахви, упала в пилюгу. Він того не помітив.

— Ходімо, Стьопо!.. — Стеха кинула танцювати, взяла Степана за плече.

— Нет! — сказав Степан і перестав бити в долоні. Йому навіть смішно стало, що отако вони клеїли тільки що дурня посеред вулиці, і він п'яненко зареготів.

Стеха затулила обличчя долонями й пішла геть.

Удома вона присіла до столу й заплакала вголос:

— Ще й баскалиться він, бач! Та нагодований був би, та доглянутий. Кої тобі мороки ще треба! Ходить, як та мара, туманіє за тією... прости господи! Думаєш, ти мені нужен? Не нужен ти мені... Мені хоч би дух чоловічий у хату, хоч би цигарку хто скурив у цих стінах...

А Степан шукав хлібину в пилюзі і бурмотів:

— Обминає вона, ховається! Хоч би борщу раз у півроку прийшла зварила. А то самий хліб їси! А цей буде ще й з пилюгою...

Знайшов хлібину, обдмухав з усіх боків, затис під рукою і поплуганився додому.

Прокинувся опівночі тверезий. Тільки в голові шуміло та миші бігали по хаті. Довго дивився на місяць, що поволі нижчав, нижчав... А перед очима — ось вона: біжить від госпітальної прохідної, хустка збилася на плечі, очі сяють крізь сльози жалем і любов'ю, в руках вузлик білий... Прийшла з села за сто кілометрів, пішки, розшукала. А він,

широкоплечий, блідий і тому ще чорнобровиший, не йшов — біг на милицях їй назустріч у білій спідній сорочці розхристаній...

«Ех, вивоювався, виробився, постарів, Степане, — зостався пшик...»

«Ні-і, ця не пішла б «кізоньку» танцювати... Не стала б на пальчики ні перед ким... Ця пройшла б мимо всякого з отих своїх, якби вони за нею не ганялися! Пройшла б мимо, як стонадцять чортиць!»

Місяць зайшов.

А Степан ще довго дивився в стелю. Потім сказав угорос, аж мишва приснула в усі боки:

— На біса мені той держак був здався? Ну на біса?!

СТЕПОВА КАЗКА

Забутий Курінь

Ніхто вже не пам'ятає, відколи стоїть посеред степу отой Курінь — хатка не хатка, бо ні стін, ні вікон, ані димаря; одначе й стіжок не стіжок, бо двері є. А за дверима — холодний морок, грибами-поганками пахне та давніми дощами. Є ще у Куреня дві великі діри по боках. Одна зяє на північ, звідки взимку вітри холодні, друга на південь, звідки вітри теплі.

Гасають побіля Куреня й інші вітри й вітерці, шукають, у яку б то їм веселу дірочку свиснути: опівнічні — вітри чорні; вдосвіта — блакитні; в полудень — прозорі; звечора — зелені... І всяк свою пісню виводить у дверях Куреневих та дірках; чорний вітер, опівнічний, стогне по-совиному; блакитний, досвітній, зітхас спросоння; прозорий, полуденний, весело свиськає, а зелений, вечоровий, тихо воркоче, бо хочеться йому спати.

Стоїть Курінь, старіє. Мох на ньому послався, жовтий і зелений, бур'яни довкола розкошують, не кошені, не толочені: полин і вівсюг, ковила і молочай, горошок і деревій... А на самому верху Куреневому тополеня росте — залетіло звідкись іще зерп'ятком. Куди воно мандрувало, звідки — хтозна. Приблудне тополеня.

Взимку та повесні Курінь відчипено з ранку до вечора і цілу ніч. Заходь у двері, лизь у вікна-діромахи, якщо тобі дверей мало! А восени і влітку — зась, тому що і двері, і

дірки, і бур'яни довкола засновані павутиною: згори вниз, уздовж і впоперек, сітями круглими й сітями павкісними... Всякими. Бо кожен павук по-своєму думає: один кругло, другий уздовж, третій упоперек... Яка думка, така й сіть!

Незатишно в Курені. Од моху дух похмурий сходить, а всередині усе щось гуде: чи то протяги степові, чи, може, джміль залетів та ніяк не вибереться.

Забутий Курінь.

І піхто вже не пам'ятає його молодим, коли був він схованкою від гроз і спеки, холоду і втоми всякому степовикові — і орачам, і сіячам, і жниварям, і молотникам... А пи-ви пахли хлібами, динями, кавунами, і шуліки високо в небі погойдувалися на крилах. Вечорами перед Куреневими дверима горіло вогнище, збиралися вморені люди і співали вморених пісень. Потім і люди, й пісні засинали, і тільки полум'я од вогнища то шугало вгору червоними шпичаками, то гнулося дугою од вітру, то й зовсім згасало. І тоді аж до світанку жеврів та блимав у ніч певсипущий жар та іскри пикали побіля Куреня цілими роями і гасли нишком одна по одній.

Тепер Курінь уже давно живе посеред степу сам-один. Вже й говорити забув. А знав же! Не сам знав, щоправда, а навчився від того, хто його змайстрував, — дядька Демида, теслі і вшивальника.

Було це так. Коли Демид тесав дерево на Курінь, то перед тим, як сісти перепочити, розгинав спину, брався руками за поперек і казав:

— О-ох! Болять мої кісточки... Мабуть, на дощ.

А коли зробив Куреневі раму, щоб він міцно стояв на землі, коли оббив латами, щоб було до чого солом'яні кулі в'язать, а далі ще й ушив, то перш ніж сісти на траву і закурити цигарку — а може, на radoщах, що Курінь уже готовий, — вигукнув весело:

— Хух. Заморвся, хай тобі абищо.

Не на Курінь сказав «абищо», а на саме оте Абищо. А що вспо таке, ніхто не знає, навіть сам дядько Демид.

Потім, перепочивши та перекуривши, ходив Демид навколо Куреня, причісував граблями стріху, пробував його похитати рукою і казав сам собі:

— Ш-шо-о? Він стоятиме! Демид як змайструє, то нав'ік. Еге!

А другого дня прийшли люди забирати Курінь у степ. Стали підсаджувати його на воза, а він раптом сказав так самісінько, як і Демид:

— О-ох!

А як везли у степ і вітер бавився новенькою солом'яною чуприною Куреневою й терся об його солом'яні боки, він усе казав і казав здивовано:

— Ш-шо-о? Шо-о-о?

Коли ж привезли і зсадили з воза на землю, Курінь rado видихнув:

— Хух!

І часто він потім так казав, бо часто його перевозили й переносили з поля на поле, з баштану на баштан.

Тепер забутий Курінь мовчав день у день і рік у рік, бо ніхто його вже нікуди не возив і не носив. Навіть не згадував ніхто, як колись, бувало:

— Ой, рятуйте, яка хмара насуває! Гайда, людошкки, до Куреня!

Або:

— Де се воно вогнище так виграє в степу?

— А то коло Куреня сторожі вечерю варять.

Тепер — ні. Тепер хіба, мо', хтось проїжджий чи перехожий спитає в селян:

— Що воно ото чорніє в тумані серед поля?

— То був колись Курінь, — одкажуть йому. — Тепер там ніхто не живе.

Та й по всьому.

Так думають і кажуть люди. Бо їм невтямки і навіть невздогад, що насправді Курінь отой хоч і старий, та не сам. Насправді в ньому живуть, і старанно працюють, і спочивають, і їдять, навіть граються, як є коли. Живуть у ньому ті, чий мови люди ніколи не чули, не знають, а отже, думають, що її й нема.

Нехай собі думають. А ми краще подивимося та послухасм.

Як свисне Бабак...

Рапної весни, коли в степу на сході сонця по всіх ярах та виярочках вилежуються сонні тумани; а трави ще тільки сходять на пагорбах зеленими табунцями, біля самісінького Куреня ворухнулася раптом суха бур'янипа, похиталася-похиталася з боку в бік і впала. А на тому місці, де вона стояла, зробилася пора. У норі хтось важко посапував і сердито бурмотів. А трохи перегадом з-під землі виткнувся в туман гострий писок, за ним — сердитючі пастовбурчепі вуса, а за вусами і вся голова якогось підземельника —

припорошена пилом, без очей і з маленькими ямочками в щетині замість вух.

— Пфк! — сказав підземельник, курнувши хмаркою пилу. Потім понюхав туман і прислухався.

Біля Куреня, в бур'янах, і далі в степу було тихо, а туман — теплий. Аж тоді підземельник повільно підняв угору дві рогові заслінки побіля вух-ямочок, і з-під них вигулькнуло на світ двоє очей. Вони були маленькі й колючі.

— Пфу! Як червоно...

Підземельник недобачав, тому сонця не любив.

«Гм, де ж це я опинився?» — подумав підземельник сердито, бо йому дуже хотілося їсти, і вибрався з пори весь.

Він був кволий після зимового сну, тому ледве переставляв поги — передні, з гострими роговими пальцями, ще нічого, міценькі, а задні ледве волочилися, і слідом за ними ледве волочився геть охлялий хвіст.

Натнувшись на Курінь, підземельник злякано присів, а що Курінь мовчав і не ворухився, то він осмілів, покуштував язиком вологий від туману мох і став швидко його лизати. Ах, як прохолодно стало йому в грудях, скільки сили прибуло одразу! І підземельник повеселішав.

— Ту-ру-ру, ту-ру-ру,— замуликав він і рушив обдивлятися Курінь з усіх боків.

Курінь пах землею і мохом і видавався підземельникові горою, що зникала десь високо в тумані. А бур'яни навколо — як ліс, і пахощі їхні були гіркі та прохолодні.

«Добре було б отут вирити колодязь,— подумав підземельник.— З цієї гори в цього набігало б у дощі повно води. А на рівному вирий — води пабирається при самому дні. Полізеш, лизнеш капельку і вибирайся, дерся знову вгору. Та ще задки... Спробуй!»

І тут він опинився напроти Куреневих дверей. З них сивими клубками викочувався туман і дихала вогність. Підземельник найкачився і гукнув дуже войовничче:

— Турр, турр!

У Курені, однак, пішло й не шелеснуло, тільки луна розкотилась по темних кутках.

«Гм, виходить, я прокнився перший,— подумав підземельник.— А може, ще й Бабак не свистів, може, ще й не весна, а тільки відлига?»

І вже геть осмілів (раз він перший, то кого ж йому боятися!) і попхався в Курінь. Проте не зробив і двох кроків, як з-під ніг йому закричали погрозливо:

— Ану, не наступатися! — І луна в Курені теж погрозливо проказала:

«Ану, не наступа...»

Підземельник присів на лапах, заचाїв подих. І тут йому стало лоскотно — в ноги, в боки, в живіт, навіть на кіпчиківі носа лоскотнуло. Підземельник оглянув себе і побачив, що по ногах йому один за одним, як пожежники по драбині, деруться якісь носаті бігунці. Вони підсаджували один одного носами, підпиляли тоненькими ніжками і всі, як один, войовниче ворушили вусиками.

— Ти хто такий! — почув підземельник і побачив на кіпчиківі свого носа такого ж бігунця, як і інші, тільки трохи товщого. Віп також ворушив вусами і дивився в очі підземельникові дуже суворо.

— А ви хто? — сердито буркнув підземельник. — І чого лоскочетесь?

— Ми Мурахи, — поважно одказав той, що сидів на носі. — А я Мурашиний ватаг і питаю в тебе, чого ти наступаєш ногою на вхід до нашого мурашника? Хто такий будеш? І чого тобі в нас треба? Тільки відповідай швидко, бо нам ніколи.

— Я Крїт, — сказав підземельник лагідніше, бо од лоскоту йому стало приємно, навіть смішно трохи, — і шукаю, в кого снитати, чи свистів уже Бабак? Наступив же я на вхід до вашого мурашника, як ви кажете, не навмисне, а тому, що недобачаю. А якщо ви — ватаг, то скажіть своїм, хай не лоскочуться. Іще, прошу, скажіть, скільки вас тут є, бо я, правду кажучи, ніколи не бачив такого великого гурту. А як можна, то ще й таке спитаю: куди се ви поспішасте?

Вислухавши це, ватаг щось гукнув до Мурах, щось показав їм вусами, і вони хутко побігли з Крота на землю. Тоді промовив:

— Бабак свиснув уже хтозпа й відколи, ще вчора в полудень; поспішаємо ми завжди, бо в нас повно роботи під землею і на землі: гнізда будувати, землю викочувати нагору, пшеничину тягти аж з-під Куреня сюди, в Куринь... А всіх нас дев'ять тисяч двісті. Але поки я казав вам, що нас дев'ять тисяч двісті, нас набралось вже дев'ять тисяч триста, а поки я кажу вам, що нас дев'ять тисяч триста, то нас набралось вже дев'ять тисяч чотириста, бо ми ще тільки прокидаємося від зимового сну...

— Так, так, я сам тільки що прокинувся, — зітхнув Крїт, бо знову відчув, що йому хочеться їсти, але розсердитися не посмів: адже внизу, біля його ніг, стояла ціла ватага Мурах, до того ж їхній ватажок був такий люб'язний... — Я хотів би подивитися, чи не можна й мені десь тут вирити пору, бо я, розумісте, не терплю світла. А там,

у степу, де не вийду з-під землі,— скрізь сонце. Іще бачу я: земля тут сира, м'яка... У ній, напевно, є багато черв'ячків, а я, правду сказати, дуже люблю ними снідати.— Тут Кріт сором'язливо посміхнувся і додав: — І обідати.— Тоді посміхнувся ще раз і ще раз додав: — І вечеряти.

— То будь ласка! — погодився Мурашиний ватажко.— Будьте нашим сусідом. Правда, в одному кутку оно вже хтось почав рити нору. А в інших трьох вільно. Вибирайте, який вам до вподоби. Тільки зараз подайтеся, прошу, трохи назад і прийміть лапу, бо ви,— пробачте, що знову нагадую,— затулили нею вхід до нашого житла. Пройдіть якимсь боком.

Тут Мурашиний ватаг дістав своєю тоненькою лапкою пайближчу до Кротового носа травинку і збіг по ній на землю. А Кріт подався назад і прибрав лапу з ледь помітної нірки в землі.

Тим часом ватаг промовив до своєї ватаги:

— Братове! Той, кого ми з вами хотіли покарати за шкоду, називається Кротом. Він недобачає і заподіяв нам шкоди ненавмисне. А щоб надалі з ним такого не було, давайте нагорнемо над нашим підземеллям купу землі! Тоді новий наш сусіда бачитиме її ще здалеку і обминатиме. А зараз — усі, як один, стали до роботи!

І перший шаснув у нірку, а за ним довгим чорним шнурочком потяглася під землю і вся його ватага.

Кріт обережно переступив той шнурочок і увійшов до Куреня. Супроти дірок, що заяли в туман, на нього війнуло протягом, і він здригнувся. Зате далі, в кутку, було так затишно, так тепло і смерково, що Кріт аж туркнув раденько і вже хотів рити нору, але тут один його вусик зачепився за якусь невидиму струну, і вона голосно бринькнула.

— Ну-ну, порви-порви! — почув Кріт у себе над головою грізний покрик і зіщулився, і присів на лапах.

А струна задрижала швидко-швидко (схоже, по ній хтось біг), і за мить Кріт побачив біля свого вуса сірого волохана з довгими гнутими, як дужки, погами, великим круглим черевцем і маленькою голівкою. Ще волохань мав восьмеро очей, і всі вони зорили в різні боки.

— Хто такий? — спитав волохань, погойдуючись на струні та бринькаючи по ній одною лапкою.

— Я Кріт,— сердито буркнув йому Кріт, бо йому знову хотілося їсти.— А ти хто, що вигойдуєшся тут?

— А я Павук,— поважно мовив волохань.— І не вигойдуєся, а дожидаю муху. А ти сюди по що?

— Нору буду рити,— сказав Кріт і чхнув, бо туман

зайшов йому в піздрі.— Мені Мурашиний ватаг дозволив... А ти краще скажи, навщо тобі стільки очей?

— Ха! — посміхнувся Павук.— Щоб дивитися одразу в усі боки. Опо бачиш мою снасть? — показав лапкою вгору.

Кріт підвів голову й побачив над собою величезну круглу сіть, що погойдувалася од протягу (цей Павук думав кругло, тому й сіть у нього була кругла).

— Так ото я там сиджу і жду мух,— пояснив Павук.— Як тільки налетить котрась, то й заплутається. Тоді я не тільки чую, що павутина дрижить, а ще й бачу, де саме.

— А зараз куди ти оце дивишся, що я ніяк не доберу? — спитав Кріт.

— На тебе,— усміхнувся Павук.— І праворуч. І ліворуч. І назад... А ти?

— А я тільки на тебе, й то недобачаю,— одказав Кріт і теж ніяково усміхнувся.— І в мурашник тільки що вшлепкався...

— То, може, давай я тебе навчу бачити у всі боки? — сказав Павук.— Давай?

— Та якщо зумієш...— не дуже охоче погодився Кріт, бо йому ж ото хотілося їсти.

А Павук зрадів, що випадає погратися, спритно округнувся на павутинці й побіг угору до сіті. А як вихопився на неї, гукнув Кротові вниз:

— Ти мене бачиш?

— Либонь, мріє щось трохи, таке, як ти — і не ти,— озвався Кріт.

— Тоді ж пильнуй! — завзято крикнув Павук і подався кружка по своїй снасті.

Кріт звівся на задні лапки, ще й на хвостик трохи обіперся і став швидко обертатися за Павуком. Разів зо три обернувся так навколо свого хвостика. Тоді втомився й сів.

— Дивись, дивись! — захекано гукав до нього Павук.— А що, вже зморився? Хек-хек... От бач! А мені якби ти оце кружка бігав... хек-хек... а я сидів, крутитися не треба: на те в мене... хек-хек... восьмеро очей. От я зараз до тебе спиною, а бачу... хек-хек... що ти робиш.

— А що я роблю? — спитав Кріт і ледь помітно ворухнув хвостиком.

— Хвостиком воружиш!

— А зараз — що? — спитав Кріт і швидко торкнув лапкою одип свій вус.

— Вусик торкаєш!

Павукові дуже сподобалося прихвастувати, і він сказав:

— Двос очей та ще підсліпуватих — то, вважай, пічого, і хто схоче, тебе вхопить. Усяка хапачка!

— Не так-то скраю,— образився Кріт.— Я теж, коли хочеш знати, можу бачити у всі боки.

— Як? — спитав Павук насмішкувато, але не дуже.

— А так. Ось ти паняй по своїй снасті кружка-біжка і зупиняйся де хоч, а я спиною до тебе одвернуся й казатиму, де саме ти зупинився.

— Нумо! — весело погодився Павук.— Тільки ж я тепер мовчатиму, бо ти по голосу вгадуватимеш.— І подався кружка.

Супроти тої дірки, в яку зазірало сонце, він став і навіть подих затамував. «Хай спробує!» — весело подумав.

— Зараз ти сидиш... напроти сонячної дірки,— сказав Кріт.

Павук мовчки здивувався, а тоді ще швидше дременув по круглій своїй сіті й зник пад самісіньким Кротом.

— А зараз ти паді мною! — сказав Кріт.

— Як же ти бачиш? — озвався Павук, і в голосі його вже не чути було хвастощів.— А казав — недобачасш...

— Казав,— засміявся Кріт,— та не зав'язав. Бо в мене замість очей вуха бачать — Коли ти біжиш, снасть під ногами в тебе каже: рип-рип, рип-рип... А як зупинишся — мовчить. Отож де вона вмовкла, там ти і є.

— А-а,— кисло мовив Павук, бо вихвалитися тепер йому було нічим, а просто так гратися не хотілось.— Тоді рий свою нору, а я піду спочивати, бо так ухоркався...— і, втомлено заточуючись, пішов по своїй павутинці вгору.

— А як я твою струну вусом порву? — гукнув йому павздогінці Кріт.— Тоді що?

— Рви,— сказав Павук, не оглядаючись,— я нову натягну. У мене цих струн стільки, що на сто сіток вистачить.

І загойдався на круглій павутинці, і підобгав під себе лапки-дужки, і вже засипав, утомлений. А Кріт де стояв, там і зник під землею, тільки грудочки вгору полетіли.

Небезпечний приятель

Мліє степ у малинових променях передвечірнього сонця. Мліє і сходить до неба степова імла — теж малинова. А тумани вже давно щезли: розвіяли їх сині та теплі вітри й вітерці. Парус і Курінь старий, зогрівшись за цілий день проти сонечка. А тополея мале на верху Куріневому солодкі духмянці у степ за вітром посилас: то пахне його

брость тополиними парфумами. Скоро стане та брость шовковими листочками. А зараз на ній сонце малинові краплі порозвішувало — впала роса, вечір заходить.

А Крота немає. Як врівся уранці в землю, то й досі не видно. Що він там робить потемки? Чи, може, нора його вийшла вже десь аж на другому полі?

Ба ні. Сіпає щось там у кутку. Сіпало, сіпало, тоді чхнуло. Віп... Ось вигулькнув з нори гострий писочок боязкий, вуса, а далі і вся голова. Потяг носом повітря, заслінки над очима підняв ледь-ледь, та враз і сховався — і не стало ні голови, ні писка з вусами. Тільки нора чорна кругло зорить по Куреню. А в другому кутку, де почав хтось ритися та й не кінчив, блиснуло двоє веселих оченят і почувся неголосний добрий сміх: хох-хох-хох...

А тоді ще й голос:

— Вилазь, Кроте, не бійся.

— Не вилізу,— озвався Кріт глухо, видно, зглибока, видно, аж із дна своєї нори.— Не вилізу, бо я тебе знаю: ти — Іжак!

І справді, з кутка, де блищали очі, вибрався Іжак, струснув соломку з голок і сів посеред Куреня.

— Вилазь, кажу, я зараз не голодний,— промовив він.

— Еге, так я тобі й повірив,— прогукнув Кріт.— Ти за мною торік ганявся, щоб з'їсти... Знаю я вашого брата.

То, мабуть, не я, хох-хох...— засміявся Іжак,— бо від того року в степу не харчуюся, а тільки в селі.— Ей, Павуче!..— гукнув вгору до Павукової сіті. Скажи йди Кротові, що я не голодний...

Павук хутенько спустився по павутині вниз (він уже відпочив за день після ранкової біганки) і гукнув у Кротову нору:

— Вилазь, вилазь, Іжак не голодний.

— А ти відки знаєш? — спитав Кріт з підземелля.

— Знаю-знаю,— заторохтів Павук,— я всіма вісьмома своїми очима бачу, який віп наїдений, і пісень співає веселих...

Кріт довго мовчав. Тоді прогук:

— Хай присягнеться, що не займе, тоді вилізу.

— Отже не займу! — вигукнув Іжак і додав ображено: — Чого б же ми, під одним дахом живучи, не мирилися? Адже нам ціле літо разом жити!

Аж тоді Кріт, хоч і огишаючись, і позираючи скося на Іжака, видобувся з нори і сів біля неї близенько,— про всяк випадок.

— Ходімо в степ погуляємо, погомонимо,— сказав Іжак.— Ходімо?

— Про що ж ми з тобою гомонітимемо? — буркнув Кріт. — Як я сердитий, а ти ні.

— А так і гомонітимемо, — одказав Їжак. — Ти сердито, а я ні. Хіба, якщо вдачі у нас різні, то й сваритися неодмінно? Влада — це таке: сказав їй «мовчи!», вона й мовчатиме. Треба тільки гарненько сказати. То ходімо?

— Ходімо, — не дуже охоче погодився Кріт. — Тільки як тобі почилатиме хотітися їсти, скажеш...

— Гаразд, — погодився Їжак. — Як схочеться мені їсти, я почну бубоніти отако: бу-бу-бу... Тоді ти краще тікай.

І перший пішов із Куреня. А слідом за ним почапав і Кріт.

Степ уже вбирився у вечорову просинь. Спершу вона, як вода, вступила у видолинки, стала у полинових кущах та побіля пих, а далечинь була вже вся синя. Над нею аж ген-ген крайнеба червоніла сонячна заграва та вітерець ледве чутно дихав.

— Я тебе од самого полудня ждав, — промовив Їжак любенько, бо таки бачив, що Кріт побоюється його. — Самому, знаєш, така нудьга. Мурахи — ті за роботою світа білого не бачать, все вештаються, як на пожежі. Та ще й дрібні вони дуже як для мене. Ти йому щось скажеш, а його й не видно. Хіба то балачка?! Павук, той усе мух виглядає... Обізватися ні до кого. А я, правду кажучи, як не голодний, люблю поміркувати з ким-небудь у парі, погратися, поспівать... А тебе нема й нема. Що ти там хоч робиш під землею?

— Риюся, — одказав Кріт. — Домівку собі будував. Три поверхи вже вивів, тепер ще один треба. Хороша тут земля, під Куренем, черв'ячків повно...

— Як — три поверхи? — здивувався Їжак. — Хіба тобі просто пори мало?

— Мало, — сказав Кріт. — Ноги, бач, у мене хоч і дуженькі — і то лиш передні, та не бистрі; очі недобачають; голок, як у тебе, немає... Отож і доводиться рити не одну нору, а багато і на кілька поверхів. Скажімо, пішов дощ — так і знай: нижній мій поверх залле. Пішов більший — і другий залле. Куди подітися? Тікаю на третій, або ж на четвертий. А буває, Вужака вповзе. Ух! — по цих словах Кріт аж затремтів, а перетремтівши, сказав: — Очі світять, язик як голка... Правда, я йому теж пальця в рот не кладу, а поповоджу з поверху на поверх. В мене голова обертом іде, ну й він полюкрутиться!

— А як на останній поверх зажене, тоді як? — аж зупинився од цікавості Їжак.

— Піяк,— усміхнувся Кріт.— З останнього поверху вихід с.

— Хо-хо! Попалися б вони мені! — реготнув Їжак.— Хоч вуж, хоч гадюка. Я б їм показав!

— То ж тобі, у тебе оно голки які,— сказав Кріт.— Ти за хвіст її вхопив і держиш, а вона хай собі колеться, доки сконає.

— Те-те,— образився Їжак.— І ти, бачу, мене за боягуза масш. Вигадав хтось, що я зміїв за хвіст хапаю, і всі за ним слідом бовкають. А я, щоб ти знав, ніколи так не роблю. Я на них просто йду, грудьми, і хапаю не за хвіст, а за голову.

— Таж вони кусаються отрутно! — вигукнув Кріт.

— А й що? Мені після того тільки свербить трохи; отрута їхня мене не бере.

— А нашого брата бере,— похнюпився Кріт.

Вони йшли бур'янами, часто ставали й прислухалися, бо степ є степ, тут усякого зустрінеш, і друга, і ворога. Бувало й так, що Кріт відставав, тоді доганяв Їжака, облизувався й казав сором'язливецько:

— Слимачок трапився.

І Їжак на те співчутливо покинував добрим гострим пичком і казав:

— Воно з того слимачка й наїдок такий собі, ну й то харч. Як голодний, то нічим не побракуєш. Я раніше, коли села ще не знав, теж, бувало, заморював черв'ячка всячиною. А тепер ні. Тепер аби лишень до села добився, а там знайду чим поласувати: і молоком, і яєчком, і яблучком...

— І молоком?! — здивувався Кріт.

— Атож. Оце, буває, виставлять хазяїни мисочку молока своїм прислужникам — котам, собакам тощо, а вони ще й носом крутять. То я вже не промину. А там, дивись, яєчко знайшов на гнізді — теж моє. Яблуко під яблунею трапиться — сюди його. Ти яблук ніколи не куштував?..

— А люди ж на те що? — спитав Кріт.

— Нічого,— усміхнувся Їжак.— Або кажуть: ХАЙ. Слово в них таке є. ХАЙ — це значить, я можу їсти все, що схочу. Гарне слово. Іще вони полюбляють казати: ЩОСЬ. Ото висьорбаю молоко з мисочки чи там яєчко вип'ю,— впочі, звісно,— а вдень приляжу десь під хмизком поспати і чи так перепочити — і чую: «О, щось уже молоко оно випило. А хай йому тямиться!» Інколи, правда, вгадують, що то я. А частіше — ЩОСЬ, кажуть, хох-хох... Ну і я їх не обижаю: я їм мишей ловлю, пацюків... Одне слово, жити можна!

— Можна,— мудро погодився Кріт.

І далі пішли мовчки, бо попереду вже виднівся шлях і гули дроти на стовпах. Тут не дуже розбалакуй, а краще дивися пильніш на всі боки та наслухай: бува, їде хтось возом чи велосипедом, а слідом пес біжить, язик висолопив, то вже неодмінно почує — і тоді клопоту не оберешся. Ні, краще помовчати...

А степ уже вгортався у прозелень, сонно зітхав утомлений за день вітрисько, і з-за стовпів на шляху сходив круглісінський червоний місяць.

— А що, може, вертаймо? — промовив тихенько Кріт.— Бо Курінь наш уже диви де.

І тільки він це сказав, як на шляху спалахнуло два величезних ока, і світло від них так різонуло приятелям у вічі, що вони аж заплюшилися обидва.

— Скрутись!! — крикнув Кротові Їжак і став круглою колючою кулею.

— Зарийсь!! — крикнув Кріт Їжаківі й де стояв, там і зник під землею, тільки грудочки вгору полетіли.

Потім повз них прокотився жахливий круглий гуркіт і подався, подався степом усе далі й далі, обмацуючи світлом своїх очей кожен стовп, білі чашечки вгорі на стовпах, співучі дроти і небо в зорях.

А коли вже геть стихло, Кріт, що сидів у своїй міленькій нірці-сховку, скулившись од переляку, почув:

— Вилазь, годі боятися. То машина поїхала.

— А ти їсти ще не хочеш? — обережно спитав Кріт.

— Оп диви! — аж образився Їжак.— Чого це ти як з нори виходити, так і перелякався?

— Хтозна,— мовив Кріт, вилазячи з нори та обтрушуючись.

До Куреня підходили, коли місяць стояв уже вище стовпів на шляху. Світло його зазірало в одну Куреневу діру, а в другу пхалися ніч і зорі. Вітер спав, і спав на своїй круглій сіті Павук.

Біля входу в Курінь височіла гостроверха купка землі — та, що Мурашивий ватаг пообіцяв Кротові, а біля неї купняло десятків з чотири Мурах.

— Чого це вони не в норі? — пошепки, щоб нікого не розбудити, спитав Кріт у Їжака.

— А то Мурашині солдати,— одшепнув Їжак.— Такі в них порядки: одні сплять, інші мурашник сторожують.

І справді, один Мураха-солдат раптом ворухнув вусами і сонно тонюсінським голосом гукнув своєму сусідові:

— Пильнуй!

Сусід одвістив те слово далі, і пішло воно навколо мурашника, сонне та зморене:

— Пильнуй!..

— Пильнуй!..

— Пильнуй!..

— Ну то на добраніч, — сказав Їжак до Крота.

— Добраніч, — тихенько одказав Кріт. І раптом засміявся, шепочучи: — Ой!.. Хі-хі-хі... ой!..

— Чого ти? — аж злякався Їжак.

— Та то я... ой! — згадав, як мене вранці Мурахи лоскотали... — піяково промовив Кріт і вже прицілився був шаснути в пору, як Їжак сказав:

— Слухай, Кроте, як же це воно в нас так вийшло, що за всю мандрівку ти ні разу й не розсердився?

— Я ж послухав твоєї поради, — розважливо мовив Кріт, — і сказав своїй сердитості: «Мовчи мені!» От вона й мовчала.

— Ба! — зрадів Їжак. — Як схоти — так і зробиться!

З тим і вшевкалися в нори спочивати до ранку.

А разом з ними, радіючи, що не сам у світі і недарма тут стоїть, заснув серед місячного сяйва і старий Курінь.

Тиха і тепла стала піч над степом. А місяця, а просиповатого сяйва, а тіней — від кожної бур'янинки, від кожної грудочки. А від Куреня — ледь не на півстепу, ще й від тополеняти топенька в гілочках тіп.

І в синій місячній купелі по степу — стовпчики, стовпчики... То стануть і стоять, то зникнуть геть.

І знову стануть.

Ф'ють, ф'ють... — між собою пересвистуються — ближче од Куреня, далі, ще далі...

Куняють Мурахи-вартові, куняють.

Аж ось якийсь пробуркався, ворухнув вусами і спитав у сусіди:

— Хто свистить?

Прокинувся й сусіда та до найближчого куняйла:

— Хто свистить?

Отак і питаються один в одного.

А то Ховрашки гасають степом. То зведуться на задні лапки і стоять стовпчиками, щоб глянути, що там коїться, по степу при місяцю, то знову сховаються в бур'янах чи борознах.

А місяць сміється вгорі.

Ф'ють, ф'ють, ф'ють... — свиськає увесь степ. І сяє синьо.

І ледь чутно дихає уві сні Курінь старий, і пахне ледь-ледь мале тополеня — теж зморене сном.

А вдалині край степу, за селом, біліє вузьенька смужечка поміж хатами й садами — то повертається із своєї мандрівки по всіх усядах на землі повий ранок.

Солодко спитьсся такої години Куреневому братству — і в норах, і під острішком.

Ходи, біда, стороною

...І ніхто з Куреневих помешканців, а також сам Курінь, не сподівався, яка то біда ждала їх уранці. А сталося от що.

Як тільки сонце виринуло з-за перелогів і степ усміхнувся до нього рум'яними росами, почули куренівці далекий грізний гуркіт, що все наближався і наближався. Двигтіла від нього земля, дрижало Їжакове кубло та Кротова й Мурашині пори, і Павукова сіль дрижала дрібненько.

Прокинувся Їжак, заблищав з кубла нажаханими очима, забігали мурахи коло мурашника, розпачливо заметався по своїй павутині Павук. Тільки Крота не видно було: він кидався глибоко в порі з поверху на поверх свого житла і не тямив, що воно там коїться нагорі. Ні, вчорашній гуркіт був не такий. Вчорашній гуркіт схожий був на один грім, а цей, що наближався, — на сто!

Потім ці сто громів підкотилися до самісінького Куреня і зникли, наче їх і не було. Тільки дим огорнув Курінь густою хмарою, такий ядучий, що й не продишнеш.

— А що, хлопці, — сказав хтось дуже голосно, — приорем старого Демидовича а чи пожаліємо?

Зачувши ці слова, Їжак, що скрутився був у колючу кулю, хутко випростався і забігав по Курені, шепочучи усім своїм побратимам:

— Кажіть мерщій отако: «Ходи, біда, стороною! Ходи, біда, стороною!» Тоді вона піде. Кажіть!

І загуло все товариство разом.

— Ходи, біда, стороною! — сказало дев'ять тисяч чотириста мурах.

— Ходи, біда, стороною, зек-хек... — вихекував Павук, бігаючи кружками по своїй ситі.

— Ходи, біда, стороною! — гукнув з пори Кріт.

А Їжак знову скрутився (про всяк випадок) і пшотів собі в груди:

— Ходи, біда, стороною! Ходи, біда, стороною!

— А павіщо нам його приорювати, — сказав другий, ла-

гідніший і тихіший голос.— Дивіться, скільки тут великої степової братії оселилося! Оно Їжак зіщулився, он Павучисько гасас з переляку, нора оно свіжа кротяча, мурах ціла туча... Хай вони собі живуть! А Курінь давайте однесемо за пагорбок на солонці. Хай стоїть там, може, комусь іще в пригоді стане.

І тут Курінь уперше за багато-багато років сказав раптом:

— О-о-ох!

І піднявся вгору, і повільно поплив над землею, далі-підійти.

А Їжак з мурахами та Кротовою порою zostалися просто пеба і чули, як Курінь усе тихіше й тихіше казав:

— Ох-ох... Ох-ох...

Доки й затих.

І тут немовби з-під землі вродився Ховрашок, став стовпчиком на задні лапки і засвистів, і загукав до Куряного товариства оддалеки:

— Сюди, сюди! Курінь ваш тут!

І тополена з-за пагорба махало тоненькими гілочками, наче кликало: «Сюди, сюди!»

— Ходімо! — вигукнув Їжак і перший рушив бур'янами вперед, до Куреня.

Слідом за ним подався й Кріт, мружачись од сонця. А за Кротом потяглася й довжелезна чорна нитка Мурах з ватажком попереду.

Тільки Павука не було. Його понесли, бачся, разом з павутиною і Куренем.

Лісова сторожка

Як одспіває хурделицями зима, як віддзвонить вона ожеледцем — тоненькою і блискучою, мов кришталь, кригою на кущах та деревах, і сонечко вгріє землю та води, збирається Данило Коряк до лісу, до своєї сторожки. Там він має оберігати од усякої напасті цілий лан лісової розсади: дрібненьких дубків, що недавно ще спали у жолудях, а весною проклюнулися із землі двома-трьома листочками та й пішли в ріст, берізок, в'язків, кленочків, осичок і приземкуватих пухнастих сосонок, схожих на їжаків.

Збирається Данило довго, бо треба йому взяти з собою чимало всякого начиння. А зібравшись, вирушає в дорогу, кликнувши за собою малого, проте бідового песика Кузь-

ку — він-бо справді як той жучок, що живе на колосках, — рудий та криволаний.

І йдуть.

За плечима у Данила напханий усячиною лантух та рупниця, на ногах поклеєні великими латками (щоб не протікали) гумові чоботи, а на ремінці поверх старенького піджака — шкіряні торбинки з набоями.

Чого тільки немає у Даниловому лаптусі: тут і піж, і ложка, і шматок дроту, і казанок; пшоно і сало, цибуля й борошно, картопля й сіль, хліб і сухарі; а ще великі садівницькі пожиці, пилка, сокира, терпуг; а ще гачки, важки та поплавці до вудок; ще коробочок десять сірників, загорнутих у шмат парусини, щоб не одвологли в дощ. І хоч як важко правити Данилові свою пошу, аж згинається старий, одначе несе, бо знає, що без усього того добра, що в нього за плечима, в лісі, далеко од села, не проживеш. Схотілося тобі, приміром, їсти — зробив із трьох паколів триніжок, поченив до нього па дротинці казанок з водою і вари собі куліш, галушки чи кашу; треба заготовити дрівець сухих та поховати у сторожці од негоди — взяв пилку, сокирчину, напиляв, паколов, у куточку поскладав і сиди собі в лісовій хатині та слухай, як шумить дощ у деревах; треба підстригти якийсь саджанець, щоб рівненько ріс, — ось тобі ножиці, підстрижи; затувилася пилка і сокира — маєш терпуг, пагостри; закортіло юшки з рибою, — поладнав вудки, пішов до річки та й лови, що піймається.

І так цілісіньке літо, і в село немає чого швендяти раз по раз то за тим, то за сим — усе маєш при собі.

Йде Данило хутко, бо високий на зріст і цибатий, як лелека. Ступне Данило крок-два, а Кузьці треба ступнути десять, то доводиться йому бігти, хекаючи та висолопивши язика. У Кузьки неоднакові вуха. Як у Данила на шапці: одне стримить угору, друге — вниз. У Кузьки теж: одне папорошене, друге опало і теліпається, як неживе, як ганчіряне.

Дорога до лісу низова, де-не-де перелита повіптю, хоч і не глибоко: Данилові можна перебрести, а Кузьці треба оббігати кружка, па сухому, якщо старий не візьме його під пахву та не перепесе. Проте Кузьці дужче подобається оббігати, бо па дорозі можна буде погавкати на лелек, що, немов сажпямп, обмірюють кроками калюжки, шукаючи поживи. Кузьки вони не бояться, знають уже його жартівливу влачу: підбігти близенько й погавкати. Адже вони щовесни прилітають сюди, а Кузька щовесни йде в ліс, то й звикли до нього. Тож коли Кузька підкочується до них

на своїх кривих, як дужки, лапках, заливаючись дзвіпочком, вони, тільки для годиться, роблять два-три широкі кроки, тоді обома ногами відштовхуються од землі і злітають. Відлетять трохи і знову — тупць ногами об землю: сіп.

А Данило сердиться на Кузьку за тоті жарти, зупиняється й каже суворо:

— Чого ти до них в'язнеш? Вони ж тебе не займають? Не займають. От і нехай собі пасуться.

Тоді Кузька шулиться, присідає на лапках і зводить угору на Данила винуваті очі. Коли ж Данило повертається до нього спиною і рушає далі, Кузька знову пускається вскоки та видивляється, на кого б йому хоч разочок гавкнути або хоч погарчати...

Аж ось і ліс. Він зустрічає Данила, як тата: гілля немовби одхиляється з-понад стежки, щоб він часом не вдригнувся, пеньки немовби одступають від неї, щоб він часом не спіткнувся. А сопочко сіється крізь молоде листя та цвіт диких яблунь на стежку, і вопа весело ряботить Кузьці в очах. Можна б гайнути поміж кущами, зайця вигнати чи наскочити на їжачка, покачати його лапою по траві та погарчати несердито, граючись. Але в кущах роса, а мокнути Кузьці не хочеться, і він смирно чимчикує за Данилом, пригадуючи сторожку: дим од багаття, од якого йому чхалося, смачні риб'ячі голови, якими його щовечора частував Данило, теплий затишок під поріжком у сіні, де він спав уночі, а як хотілося, то і вдень. Спомин цей звеселяє Кузьку, йому кортить швидше до сторожки, то він вискакує поперед Данила, дріботить лапами, швидко-швидко виляє хвостом і дивиться на господаря так благально, немов каже йому: «Гайда біжка!»

— Не спіши з-поперед батька в пекло, — розважливо мовить Данило, проте йде швидше, бо й сам скучив за своїм лісовим житлом і самому нетерплячка побачити його.

Коли ж опиняються на просторій галявині, вкритій рівенькими рядами саджанців — старші дерева вищі, середульні нижчі, а наймолодші зовсім при землі, — Кузька, забачивши сторожку, мчить до неї, вже не озирваючись на Данила, й тов'ясінько гавкає, не гавкає, а дзяволить.

За зиму сторожка — хатка об одним віконці й під соломою — постаріла, дужче вгрузла в землю, стоїть під самісінькою горою серед грушевого та черемхового цвіту, як вулик. Кузька оббігає її кругом, шкребється лапами в низьке віконце, що немовби вицвіло за зиму, тоді кидається під поріжок до свого кубла. Але там вошко, сіно пахне цвілю, дежки — грибок і трухлявиною. Незагашено. Кузька

задки вибирається з-під поріжка, біжить до старого кострища, де минулого року так весело цвіло полум'я над багаттям, пахло юшкою та свіжою рибою, але зараз тут лише вмокле в землю вугілля, вогкість та ціла черінь грибів-поганок навкруги. Їхнього духу Кузька не зносить і сердито пирхає.

Тим часом підходить Данило, скидає з плечей лантух на лямках з мотузка, знімає і ставить під стіну сторожки рушницю, одмикає двері, промовляючи до Кузьки:

— Ну, от ми й дома, Кузько. Тепер будемо хазяйкувати вдох...

Доки Данило порасться біля замка, Кузька нетерпляче витанцьовує коло його піг, тоді стає на задні лапи, а передніми упирається в двері, ніби хоче підсобити старому тій двері одчинити, бо за зиму вони поіржавіли в петлях, набрякли і подаються неохоче. Та Данило налягає на них плечем, Кузька — лапами, і вони, гучно зарипівши, відчиняються.

У сторожці сутінь та вистояний за зиму холод, що прицаївся тут ще з осені. Кузька хутко обнишпорює темні покутки й натрапляє на своїх давніх знайомих: залізні граблі, лопату, сапу, ящикок з цвяхами, що пахнуть іржею, старий розплесканий молоток та коритчатка з насінням, від яких сходить дух берези, дубка й сосни.

Тим часом Данило виносить на сонце стару ковдру, щоб теплий вітерець вивіяв з неї холод, згрібає в оберемок вологе сіно з ліжка й теж виносить надвір: хай сохне. З оберемка випорскують додола дрібні мишенята й сірими грудочками розкочуються по долівці.

— Ти ба! — дивується Данило, високо зводячи брови. — Сиплються, як горох.

Кузька погнався був за одним, але не догнав. Оббігав усюди — немає, то спинився посеред сторожки, широко розставивши передні лапи й здивовано глипаючи на Данила: куди ж вони поділися?

— Ти не за своє діло не берися, — каже йому Данило. — Ти ж не кицька? Отож. Ходімо краще робити опудала. — Дістас з-під ліжка в'язку всякого ганчір'я, бере молоток та ящикок із червоними від іржі цвяхами й виходить надвір. Кузька біжить слідом, раденько виляючи хвостом, він знає: зараз, як і торік, і позаторік, почнеться найвеселіша робота.

Данило сідає на поріжку, розв'язує ганчір'я і по черзі розпинає в руках подрані сорочки, штани, піджаки, кофти, промовляючи:

— З оцього рам'я зробимо, Кузю, мене, бо це моя одіж;

з цього — бабу Оксьоншу, бо це вона дала кофту й фартушину; а з цього — діда Миколайчика, бо це його піджак.

Кузька повискує од захоплення, бо ввізнає і стару Данилову сорочку, що геть розлізлася на спині 'од поту, і кофту крикливої баби Оксьонші, до якої він частенько бігав взимку у двір, щоб поласувати там шматочком хліба, ввізнає й піджак діда Миколайчика, що завжди свариться на Кузьку, як десь його побачить, та гримає: «Пш-ш-шов воп! Ти курча задушів? У-у-у, я т-тобі!..»

Кузька не займав Миколайчикова курчати, його взяла сорока, тому, коли побачить діда, женеться за ним і гавкає скільки здужає: щоб знав, як пападаться ні за що!

Назбиравши побіля сторожки сякого-такого паліччя, Данило знову сідає на поріжку і заходжується клецькати молотком та цюкати сокирчиною: стукне по гвіздочку, тесне раз-удруге, пововтузиться з ганчіркою, доки папше її на палиці, хек! — і застромить у землю біля порога «себе», у своїй драній сорочці та картузі, в якому виходив півжиття. Пововтузиться трохи — виходить «баба Оксьонша»; ще трохи — і є «дід».

Ні «Данила», ні «баби Оксьонші» Кузька не займає, тільки бігає навколо них та вищить. Коли ж Данило встромить у землю «діда Миколайчика», Кузька враз хапає його за полу піджака й смикає сюди-туди, доки не звалить усю споруду. Данило, дивлячись на те, сміється й каже:

— Годі, Кузю, годі, бо поламаси мені мою роботу.

Тоді бере на плечі всі опудало, песе на ту грядку, де недавно зійшли молодосіпські дубки, вербички та берізки — ними люблять ласувати гайворони й вепри, — і розставляє: з одного краю грядки «себе», з другого — «діда Миколайчика», а посередині — «бабу Оксьоншу». І пояснює Кузьці:

— Баба хай отуто стоїть. У неї голос такий, що в усі кінці буде чути, як кричить.

І тихенько сміється, бо як же та «баба» буде кричати, як то не вона, а тільки опудало, вбрапе у неї...

По тому Данило обходить увесь лап, часто зупиняється або присідає навпочіпки, хитас головою, прицмокує язиком, айяяйкає і каже до Кузьки:

— Бач, що паробили, клятї розбишаки, ай-я-я... Пропа-ло деревце.

Кузька обнюхус свіжозриту землю, поруч якої лежить дубок з одгризеним корінням, підгинає хвоста і жалібно скімлить: боїться, бо земля папше вепрячими писками...

Коли розсадник обійдено, Данило повертається до сторожки, збирає дрівця, паладнує триніжок і розкладає ба-

аття. Дим від пього підіймається у гілля дерев, і тоді здається, піби не тільки дика груша, що біля сторожки, цвіте, й усі до одного дерева цвітуть.

Набігавшись за день та нахвилювавшись, Кузька лягає іля багаття, кладе голову на передні лапи й, не кліпаючи, ивється на вогонь. А сонце сідає й сідає за гору, поволі мовкають пташки в лісі — заходить вечір.

Так починається лісове життя Данила та Кузьки.

Однокрил

Днів зо три Кузьці роботи на розсаднику немає, тому що айворони спершу бояться опудал. Налетять із лісу великою рикливою зграєю, тільки замахнуться сісти на лап, аж ульк — «Данило» порожніми рукавами на них махає, «дід Іколайчик» ляскає полами піджака, а «баба Оксьонша» ак лопотить фартушиною, що годі підступитися.... То чор-окрилі розбишаки відлітають геть і сердито та хрипко пемовляються між собою:

— Кр-р... Кр-ра-а...

Не поживились, того й сердяться.

Однак минає день-другий, гайвороння звикає до опудал, юбісінько походить поміж ними та вишукує здобич: паачить молоденький пагін, що тільки-но виткнувся з земі,— хвать його дзьобом, як общецьками, смик — і трощить. Тоді Кузьці роботи та роботи. Ховаючись за деревами, ін тихо, інколи навіть поневзом, підкрадається до найбільшого гурту і з лютим гарчанням кидається до першого-ліпшого птаха. Налякане гайвороння хльоскає крильми, злітає гору й свариться на Кузьку:

— Кр-р... Кр-р...

Так було щороку.

А це трапилася Кузьці несподіванка. Підкрався до зграї, то походила неподалик од «баби Оксьонші» та виникувала агінці, де молодші, палетів на неї вихором і прогнав.

Тільки один птах не злетів, а, тягнучи по землі крило, тбіг трохи й зупинився, наставивши на Кузьку хви́кі бли-зучі оченята.

Кузька ошкірив зуби і в два стрибки опинився коло гай-зропа. Той каркнув, випрестався на ногах і так стукнув Кузьку дзьобом у лоб, що він аж заточився і заскімлив.

гайворон тим часом поволік своє вивихпуге крило далі, се озираючись та погрозово каркаючи. Кузька не погнав-я за ним удрує, бо голова йому паморочилася, а в очах

стояв туман. Полежав трохи, пошкріб лапою вдарене місце, поскавучав тихенько від болю та й поплентався до сторожки. І одне його вухо, що звисало впиз, ображено теліпалося...

— О?! — зустрів його Данило, який саме варив кашу під грушею. — Об сучок ударився з розгону, чи що? — і поторкав пальцем Кузьчин лоб.

Кузька жалібно писнув і притулився до Данилової поги.

— Ну то йди полеж, воно минеться, минеться, — лагіденько порадив старий.

Кузька поліз під поріжок, де йому вже було послано сіна, і скоро заснув. Уві сні йому ввижався великий чорний птах, що підступився до нього покрадьки й цілився своїм залізним дзьобом просто в око. Кузька здригався й сонно гарчав.

Прокипався він аж тоді, коли сонце сховалося за гору. Небо там було червоне, і вода в калюжах поміж молодою травою, і цвіт на груші також були червоні. Кузька потяг посом повітря, і враз йому забулися і живий гайворон, і той, що снівся: повітря смачно пахло димком і кашею. Кузька облизнувся, струснув сіно, що набилося йому в шерсть, і пішов до вогнища. Воно вже пригасло, тільки жаринки деінде яскраво жевріли крізь попіл. Але не встиг Кузька зробити й двох своїх крочків, як зупинився, вкрай здивований: біля казанка з кашею, що вичахала під кущем, стояв гайворон з опалим на землю крилом і доставав дзьобом пахуче їстиво. Каша була ще, мабуть, гаряча, бо, вхопивши грудочку, гайворон одразу ж кидав її на землю і ждав, доки вона охолоне, тоді пожадливо ковтав.

— Гр-р... — загарчав Кузька, однак підійти ближче не посмів.

— Кр-р-р... — сердито сказав гайворон і знову поліз дзьобом у казанок.

— А що це в нас за гість отакий шкідливий? — вийшов із гущавици Данило з оберемком дров.

Гайворон повів на нього сірим дзьобом, присів перелякано, потім рвучко звівся па поги і пострибав у кущі, тягнучи крило, а Кузька закрутився, як дзига, й раденько задзаволив.

— Е-е, та він підрашений, бач, однокрил, — сказав Данило й пішов у кущі. Незабаром він повернувся, тримаючи в руках гайворона. Птах сердито каркав, бив крилом Данила по грудях і намагався клюнути його в руку. Тоді Данило піймав розчепіреного дзьоба, затис у кулаці й тихо та лагідно засміявся:

— Під-дожди, підожди биться, дурненький,— став біля казанка навколішки і заходився годувати прибуду кашею просто з ложки.

Спершу птах одвертав од неї дзьоба, тоді клюнув раз, удруге — і за хвилию ложка була вже порожня.

— Отако, отако! — весело приказував Данило, а Кузька швидко-швидко тупцяв передніми лапами й повискував — теж весело, бо як і він їв, то господар приказував отак само.

— Ти, Кузьмо, його не займай,— сказав Данило, пускаючи птаха на землю.— Бачиш: не годен він пі харчу собі добути, ані в гніздо злетіти. Однокрил! О, так ми його й прозвемо.

Потім вечеряли Данило й Кузька — Данило прямо з казанка, а Кузька із свого черепка. А Однокрил пострибав під кущі і там причаївся.

Після вечері Данило з Кузькою подалися на розсадник подивитися, чи не заподіяно там якоїсь шкоди, а Однокрил вибрався з кущів, присів біля вогнища і дивився на жар: він, як і всі гайворони, любив блискуче.

Було вже зовсім поночі, коли Данило та Кузька повернулися до сторожки. Старий покурив біля порога, покашляв, побурмотів щось сам собі й пішов спати. А Кузька обнищпорив усі кущі довкола, шукаючи Однокрила, і, не знайшовши, побрався в своє кубло. Тільки просунув голову під поріг, а звідти:

— К-р-р...

Кузька зіщулився, припишк, боячись навіть поворухнувся. Так і заснув: голова під порогом, спина надворі. Та вже другої ночі Однокрил упустив під поріг усього Кузьку й не сварився, бо вдвох було тепліше спати. Так вони й зажили у мирі та злагоді. Вдень Однокрил ходив пастися на молодій траві, а ввечері повертався, неодмінно несучи в дзьобі щось блискуче: або гудзик, або скляночку, або ще зкусь цяцьку. Принесе, покладе біля порога й роздивляється. Кузька теж роздивлявся, торкав знахідку лапою, пюхав і зіпав очима: що в ній цікавого? Тільки в боки мулятиме. Однокрил-бо всі ті блискітки носив у кубло. І вдень, коли сонце пробивалося крізь щілину під поріг, там усе сяяло, як у казковій скриньці з коштовностями... А Однокрил, якщо ле пасся, перекладав свої скарби з місця на місце і все не міг на них надивитися.

Нічний злодій

Довгі та моторошні Кузьці перші лісові почі. Доки шарудить сіном, ладнаючи постіль у своїй маленькій хатиці під поріжком, нічого йому, крім того шарудіння, не чути: у лісі здається тихо, мирно, притуляйся бочком до Однокрила, заплющуй очі й спи. А як тільки вляжеться й сіно змишкне, приходять до нього всякі страхи — великі, малі й ще менші. Ліс видається тоді величезним чорним чудовиськом, що підкрадається до сторожки, зазирає у вікно, шишпорить попід стріхою, обнюхує поріжок і мацає своєю волохатою лапою, хто там є.

Удвох з Однокрилом, звісно, веселіше, не те що минулого літа, одначе страшененько. Однокрилові що? Поїв, погрався своїми блискітками і спати. Як той постоянець! А Кузьці розсадник сторожувати треба. Тут наслухай та паслухай.

Ба, чути!

Цок, цок, цок, — по стовбурі, по гіллі, по листі... Хрясь — і зачаїлося щось біля самісінького поріжка.

Кузька паїжачився (а Однокрил спить!) і завмер, не дихаючи: хто це?

А воно ніхто. Суха гілочка на дереві одломилася, падала на землю і чіплялася за живе ще гілля. А упавши — пришккла. От і все. І можна спати.

Але — що це знову? Трава торішня замелестіла. Спершу далеко, потім ближче, ближче. Ось уже зовсім нібито поруч!

Кузька підхопився на тремтячих лапах (а Однокрил спить!), вигнув спищу дугою і загарчав. Не дуже голосно, але не дуже й тихо, а так, щоб страховисько оте трав'яне, якщо воно вже близько, почуло і втекло геть, а якщо далеко, хай краще не чує і йде собі своєю дорогою.

А це й не страховисько піяке, а миша в траві крадеться до зернини вареної пшениці, що Данило вранці, по рибу йдучи, загубив із торби. Знайшла, з'їла і подалася стежечкою вперед, до річки: може, старий ще одцу зернину загубив?

І знову тихо в лісі. Тільки струмочок під горою, неподалік від сторожки дзуремить поміж камінцями, до річки поспішає. Чого він завжди поспішає? Адже річка від нього не тікає, бо її тримають круті береги, і вона щорік на одному й тому ж місці.

Кузька вже став був дрімати, як раптом у п'яті щось закричало, лунко шелеснуло по листі і — вмовкло. Кузька забився в куток свого гнізда (а Однокрил спить!) і загавкав од страху: хто кричить опівночі в лісі?

А то птаха — бусол. Заснула на дереві, та так солодко, що їй кігті, якими за гілку вчепилася, розціпила уві сні і почала була падати вниз. І, падаючи, кричала з переляку. Потім згадала, що є ж у неї крила, махнула ними раз-удруге і знову опинилася на гілляці. Навіщо ж було галасувати? Ах, яка незатишна ніч випала.

Заснув Кузька аж удосвіта. І то ненадовго, бо почув крізь сон, як поблизу щось важко засапало й сказало:

Хр-ро! Хр-ро!

Кузька задки виборсався з-під порога (а Однокрил спить!), огледівся й завмер од переляку: край розсадника, високо підкидаючи землю довгим шиском, рився величезний вепр.

Виверне молоденьке деревце, хрум корінець — і плямає, а іклами клацу, клацу — наче хтось камінь об камінь товче... Кузька вже хотів був шаснути назад, під поріг — хто ж подужає таке одоробло! — та не встиг: від ранкової прохолоди те сталося чи з переляку — чхнув! Вепр церестав жувати, незграбно, всім своїм важким тулубом повернувся до Кузьки й погрозило хрюкнув. Це розсердило Кузьку: шкодить та ще й погрожує?!

Він дзвінко загавкав і кинувся на злодія, забігши збоку. Доки вепр вайлувато обернувся до нього передом, Кузька встиг укусити його за задню ногу й відскочити. Вепр закрутився на всі боки, люто хрюкав і цілився підчепити Кузьку іклами. А Кузька навколо нього — як покотьюло: то за ногу, то за хвіст ухопить розбійника, аж той кувикає від болю. На гвалт виліз із-під порога Однокрил. Підскоком, махаючи здоровим крилом, він теж підбіг до вепра й сердито каркнув.

Той на нього навіть не глянув, а, влучивши мить, підкинув Кузьку шиском угору так високо, що він полетів, як м'яч.

Цього Однокрил уже не стерпів — скочив вепрові на шпю й з усієї сили клюнув його поміж вуха...

Хтозна, як би все це скінчилося, коли б із сторожки не вбїг Данило — сонливий, у самій близькій їй з рублиницею в руках. Побачивши бійку, вигукнув:

— А, то це ти, розбійнико довгэнський! — Кладиув курками, підняв рублиницею вгору і шарах! шарах! із обох цівок, так що полум'я з них сягнуло до шівгруші, а дим огорнув сторожку зо всіх боків, наче вона горіла.

Вепр кинувся павтьоки. Однокрил ще трохи їй проїхався па ньому, тоді зіскочив на землю і разом з Кузькою пішов до сторожки.

— Молодці, хлопці! — похвалив їх Данило. — Бачте: хоч і слабенькі, та сміливенькі, та вдох, а воно вже й гурт! — і погладив обох.

А в лісі тріщало галуззя під ратицями втікача, чвакало багно на болоті все далі й далі, і незабаром стало зовсім тихо.

Однокрил поліз у кубло й одразу ж заснув. А Кузька ще довго чхав од порохового диму, у вухах йому дзвеніло від пострілів, і весь він тремтів од недавнього страху та втоми. Тоді вкублився гарненько в сіні і так заснув, солодко похропуючи.

Як спіймали розбишаку

Якось уранці повернувся Данило од річки без риби й сказав Кузьці:

— Завтра, Кузьмо, вставай раненько, підемо ловити великого розбишаку-соменка. Бач: вудки мені осьдечки порвав, як павутину. — І показав Кузьці порвані вудки.

А було так. Піймався Данилові лящик невеличкий. Став тягти до берега, вже й рибину побачив — срібно так блиснула при ранковій зорі — аж раптом вудлище зігнулося в дугу, жилка нап'ялася, як струна, бринь! — перервалася. А Данило ледь не впав.

— Що ж воно за причина? — здивувався і закинув другу вудку, а порвану відклав. І знову поклювало, і знову блиснула рибина. Цього разу Данило дотяг її ледь не до самого берега, та враз вода біля неї закипіла буруном, бринь! — і ні рибини, ні жилки, одне вудлище в руках зосталося... Проте Данило встиг побачити широку й чорну, як насмолене човнове днище, спину величезного сома.

— Еге-е, — сказав сам собі. — Так це не сом, а достеменний соменко!

Данило й раніше чув од рибалок, що в цих місцях завіз з минулого року сом-велетень і що він хапає не тільки всяку рибу, а й гусей, і вутят, якщо вони пропливають неподалік від його підводного лігва.

— Стривай же! — посварився Данило пальцем, забрав свої збавлені вудки і пішов до сторожки.

До смерку полов бур'яни на розсаднику, тоді розіклав багаття й заходився кувати великий гачок. Устромиць в жар товсту пегнучку дротину, розпече так, що вона аж біла зробиться, і клепає молотком до обуха. Іскри летять на всі боки, як джмелики, так що Однокрил ледве встигав за ними очима: спіймати б хоч одну та в кубло...

Доки зварилася юшка, гачок був готовий. Данило нагрів його ще раз, тоді швидко вихопив із жару щипцями і кинув у кухоль з водою.

Чп-ш-ш,— сказала вода й жбухнула парою.

А гачок після того став ще міцніший.

Данило прив'язав його до міцної та довгої мотузки, почепив педалеко від гачка свинцеве грузило, повечеряв з Кузькою та Однокрилом і пішов спати.

Другого дня встав рано, покликав Кузьку, і вони почимчикували до річки, обминаючи росяні кущі.

— Отуто він живе,— сказав Кузьці Данило, вказуючи на чорну воду під кручею.— Так що це-с, не гавкай, бо злякаєш. А я піду піймаю йому живця.

Скоро Данило й повернувся, тримаючи в руках широку, як долоня, рибину.

— Зараз ми його припнемо! — похвалився, почепив рибину на великий гачок, розмахнувся й кинув у воду, а другий кінець снасті намотав на руку.

Та не встиг ступити й кроку, як його раптом так смикнуло, що ледве у воду не полетів. Добре, що встиг ухопитися вільною рукою за тоненьку осіку.

— Помагай же й ти, Кузько, бо він мене розчахпе! — закричав Данило, хитаючись разом з осичкою, що гнулася ледь не до самої землі.— Ось диви, диви, що він ро-о-обить! Ай-я-я!

Кузька ж радесенько бігав навколо Данила з осичкою і заливався дзвоником, а сом від того ще дужче злякався і ще дужче смикав вудку.

— Поможі-іть! — заволав Данило.

Тут прибігли рибалки, ухопилися гарненько за мотузку, регочучи та покрикуючи: «Раз-два!», витягли сома на берег й усі гуртом попадали на нього, щоб знову в воду не скочив.

Коли сом уже не бився хвостом і не підкидав рибалок, його піддали Данилові на плечі й засміялися:

— Та він, дядьку, довший од вас!

Бігти назад, до сторожки, Кузьці було страх весело, бо сомів хвіст тягся по землі й Кузька грався ним.

— Не наступай там, бо мені й так важко! — просив Данило, хекаючи.

А вдень до сторожки підїхала підвода, поклали сома на віз і повезли в село, у піоверський табір, щоб діти поласували солодкою соминою.

Відтоді домашня птиця вже не боялася плавати в річці, бо ніхто на неї більше не нападав.

Додому, додому...

Так непомітно й літечко збігло. Сонце стало нижче ходити над землею, і хоч було воно яскраве та веселеньке, вже не гріло, як раніше. На групі, що піби ще цвіла, жовтіли кругленькі пахучі гнилички й осипалися додолу, а деревця на розсаднику підросли, уквітчалися густим листям — тепер їм ні гайворони, ні вепри не страшні: гайворони не подужають висмикнути, вепрам зміцніле коріння не смакує.

І от настав день, коли Данило востаннє обходить розсадник, обмотує перевесельцями з сіна наймолодші деревця, щоб не мерзли в люті морози, а старіші й так перезимують. Тоді каже до Кузьки:

— Будемо, Кузьмо, збиратися та вирушати додому.

Невесело каже, бо йти йому з лісу не хочеться: звук тут за літо серед зеленого шуму дерев, тиші та ясного сонечка...

І знову, як і весною, складає Данило у лантух своє добро, замикає сторожку, рушницю у руки і гайда. А ліс прощально шумить йому услід і ронить пожовкле листя під ноги. Данило думає про те, що незабаром настане зима і йому треба буде щовечора, натягнувши на плечі кожух та прихопивши рушницю, йти на колгоспні ферми сторожувати худобу. А Кузька радіє, бо скучив уже і за крикливою бабою Оксьюншею, і за хлібом, умоченим у молоко, і за приятелем своїм Шарком із сусідського двору...

Вийшли з лісу на луки. Сіно тут уже було давно скошено й звезено у стоги, лелек не видно, відлетіли, тільки ящірки шастали інколи обіч дороги та маленькі сірі пташки-посмітюшки спурхували попереду.

Вже недалеко було до села, коли Данило з Кузькою почули позаду:

Кр-р... Кра...

Оглянулися — Однокрил! Біжить підстрибом, махає одним крилом, а друге по землі волочиться.

— О! — весело сказав Данило. — А ми з Кузькою думали, що ти у своєму лісі зостанешся. Правильно зробив, що не покинув нашого гурту. Бо самому добре, а гуртом краще!

І далі пішли втрьох: попереду Данило, за ним Кузька, за Кузькою Однокрил.

Біла мара

Не було ще такого літнього ранку, — хіба вже камішня з неба, — щоб дід Арсен, прозваний Бушлею, всидів дома. Де там! Як тільки над обрієм зажевріє велика досвітня зоря, вже Арсен на погах. Почепить через плече стару шкіряну торбу з вареним зерном що пахне кутею (рибі на принаду), убгає в кишеню круглу бляшану баночку з великими й малими рибальськими гачками, вудки в руки і — гайда до річки. Йде помалу, бо, як сам каже, поги вже не козацькі — болять од старості.

А надворі світає й світає. На луках туманець при самій траві стелеться, лелеки вздовж болота походжають — як матроси: у чорних штанях та білих-пребілих сорочках. Походжають, походжають на своїх тонких та довгих ногах, потім, дивись, ізнявся котрийсь, полетів, а в червоному дзьобі — жабеня: дітям своїм, лелеченятам, сніданок поніс.

— Ба! — скаже тоді Арсен, задерши голову до лелеки. — Ухопив, кажеш? Ну, неси, неси, погодуї своїх голопуцьків...

І чимчикує собі далі. Вудки на плечі колих-колих, гачки в баночці брязь-брязь... Уже й до річки недалеко. Вологою з лісу потягло та мокрою глиною з круч.

На річці теж туман. Та такий густий, що й води крізь нього не видно, а тільки чути, як вона шепелявить у кущах верболозу — течія сильна.

— Кахи, кахи! — закашляє Арсен, бо важко йому у тумані дихати.

А з-під кручі котрийсь ранній рибалка:

— Ану, діду, не кашляйте лишень, бо всю рибу порозгапєте! — жартує.

Постое Арсен трохи над кручею, погомонить з рибалкою га й покашляє далі. Тільки-но вибухас Арсен своє «кахи!»; гак поперед нього або сонний заєць підскочить і дремене сить, або припунть з гнізда зірветься, або вепр злякано крокне й затріщить сухим хмизом, тікаючи... Боятися лісовики дідового кашлю.

Іти Арсенові недалеко: до того місця, де верба у воду впала, як він був ще молодий. Упала та й досі лежить, бо заки міцно вчепилася корінням за кручу.

Якої тільки риби не водиться біля тої верби дідової! Здень соми-вусачі в корчакуватому гіллі сплять, уночі вайдуваті лящуки та дужі, як воли, коропи поміж тим гіллям тишпорять, смакуючи варене зерно, що його дід на дно зипле для принади. А вранці ще й прудкі краснопери в'язі завідуються — тож ловиться Арсенові рибка щоднини.

Тільки одного разу не прийшов Бушля до річки. Усі рибалки, що вудили в той ранок, страх як здивувалися. Міркували і сяк і так: може, запедужав старий, може, заспав, бо в таких літах на зорі тільки й спить, а впочі думки всякі в голову лізуть та привиди — старече безсоння. Аж вопо не захворів Арсен і не заспав.

А сталося от що.

Вставши, як і завжди, раненько, прихопив Арсен своє рибальське пачиння та й пішов з двору. На небі, поміж хмарами, ще висів блідий ріжок місяця, а на сході вже біліла вузьенька смужка світанку. Арсен пристояв біля повітки, обмірковуючи, що його робити: прийти до річки в отаку рап — поплавоків на воді ще не буде видно, до того ж попереду Крута балка. Про цю балку він за все своє життя наслухався таких жахів, що й зараз, на старості, побоювався вночі тієї чорної прірви при самій стежці до річки. То бачили в ній вовка, що ніс на спині ягня з колгоспівської кошари, то чули, як там щопочі плакав або реготав пугач на самотньому всохлому кленові... Арсен знав, що все те могло бути, знав і те, що справжній страх не такий уже й страшний, як вигаданий. Тож, зміркувавши так, вирішив іти: що буде, те й буде.

Крута балка починалася одразу ж за селом. На підході до неї Арсен, обзиваючи себе «боягузом» та «як малою дитиною», стиснув ходу й ступав майже нечутно. Місяць стояв низько, вже не зазирає у балку, тому в ній панувала темрява і чайлася якась недобра тиша. Аж раптом попереду, неподалік од Арсена, щось завовтузилося й зашелестіло. Старий зупинився і, затамувавши подих, ун'явся очима в те місце, звідки чулася вовтузня. Незабаром з балки виповзло на стежку щось біле, як нимат полотна. Замерло на хвилю, потім обернулося на місці й посупуло просто на Арсена. Відчуваючи, як по спині мурахами побіг морозець, Арсен хутко скинув з плеча вудку й наставив їх перед себе.

— Ну-ну! — сказав ледь чутно, бо губи йому звело од страху. — Папай своєю дорогою, м-мара нещасна!

«Мара» зупинилася, пристояла трохи і знову рушила на Арсена.

— Свят, свят! — прошепотів старий за давньою звичкою і позадкував — швидше, й швидше, й швидше. Тоді округнувся на одній нозі, так що ледве не впав — ноги ж таки не козацькі, — й побіг до села, раз по раз озираючись на те біле чудовисько, доки його й зовсім не стало видно.

Біля крайніх хат зупинивсь і довго одхекувався. Тим

часом надворі майже геть розвиднілося, з димарів поміж садами то там, то там піднімалися вгору червонуваті напроти сходу сонця дими — затопили люди печі.

— Що ж то воно за мара була? — сказав уголос Арсен і, повагавшись, рушив стежкою до річки: може, приверзлося? Може, там пічого й не було? Проте не зробив і десяти кроків, як знову зупинився: «мара» поволеньки повзла йому назустріч... Ось вона вже ближче й ближче... Цоп — стала, хрокнула тихенько. Арсен підступив до неї кроків зо два, тримаючи вудки паноготові, придивився пильненько і раптом затіпався од хрипкого старечого реготу. То була газета, проткнута в кількох місцях сизими голками, а з-під неї стримів гострий їжачий писок.

— То це ти, парубче, лякаєш діда, ге ж? — похлинаючись реготом, вимовив Арсен.— На гніздо собі тягнеш, чи що?

Їжак сердито хрокнув, обминув старого й поволік газету до села. Слідом за ним, поклавши вудочки на плече, потупцяв і Арсен. Бо яка ж теперечки риболовля, як оно вже сонце з-за пруга вихопилося, а до річки ще йти та йти!

— Чого це ти сьогодні так рано вернувся? — здивувалася Арсениха, коли Арсен, поклавши вудки на кілочки під стріхою, висипав курям варене зерно.

— Та...— сховав очі під кошлатими бровами Арсен.— Води прибуло багато. Який же кльов, як вода прибуде? Ніякого...

І пішов у хлівець на сіно досипати недоспаної ночі.

Бушля

Одного разу, коли Арсен, як завжди, рибалив біля своєї верби, припустив дощ. Вода в річці зробилася сірою та непривітною. Перестало виспівувати й витьохкувати птаство всяк на свій лад, лише дятел стукотів десь недалечко по корі всохлого дерева. Не клювало, бо в дощ риба залягає на дні й спить. Арсен прикрив голову та плечі лантухом, який завжди посив з собою про дощ, і дивився на воду. По ній густо витанцьовували дощові спичаки й здіймалися великі прозорі бульбахи. Дивився, дивився Арсен на той танок дощу по річці та незчувся, коли й заснув.

А тут летіла бушля — велика довгонога і довгошия птаха, що любить ховатися попід очеретом та лепешкою й вичікувати, доки мимо пливтиме рибинка: то вже вона її неодмінно вхопить своїм зубатим дзьобом. Покружляла буш-

ля над Арсеном, а він і не зворухнеться, бо спить,— подумала, напевне, що то пень, та й сіла просто йому на голову. Сіла, учепилась кігтями в лантушину й теж задрімала під кущем.

Довгенько так вони сиділи обоє: Арсен у човні, бушля — на Арсепові.

От уже й сонце крізь хмари проглянуло, і дощик усух, і птахи знову заспівали, а вони сплять — розморило на дощ обох.

Першою прокинулася бушля. Кліпнула очима, звелася на поги і... збудила Арсена. Хотів був старий підняти голову — песила, важке щось тисне її вниз. Тільки ворухнув рукою, щоб помацати, що воно за диво, а бушля як закричить:

К-а-а-й... — мов людина.

Ударила крильми діда по вухах, раз і вдруге — не зпійметься, бо кігті в лантушині заплуталися. Аж похолов од страху Арсен. Та й собі в крик:

— Рят-у-у-йте-ж-бо-що-воно-за-лиха-година!

Бушля кричить, і Арсен кричить. А довкіл, пі в лісі, ні на річці, ані лялечки, тільки луна котиться.

Нарешті бушля таки злетіла, хоч і подряпала кігтями дідову голову. Побачивши птаху, що метнулася від нього понад водою, Арсен отямився, поторкав руками здряпану голову й сказав:

— Я тобі пеньок, чи що? — І заходився мотати вудки.

А дома не втримався, розказав бабі про свою пригоду з бушлею. Посміялися вдвох, та й годі. І, може, пригоду цю й забули б, якби Арсениха не переповіла її сусідці, а сусідка — своїй сусідці... Доки все село знало.

Тепер, як іде Арсен вудити, рибалки гукають йому з-під круч:

— Поспішайте, діду, поспішайте, бо ондечки над вашою вербою вже бушля кружляє... Жде!

— Ану ж, діду, розкажіть, як ви з бушлею кричали!..

Арсен і не сердиться. Усміхнеться хіба та й скаже:

— Отак і кричали: вона по-своєму, а я по-своєму.

Відтоді й по сей день Арсена звуть у селі не інакше, як Бушля.

Ласочка

Як сонце тільки-но червонило небо на сході, Арсен уже сидів у човні біля своєї верби і пильнував за вудками. В лісі бродив туман, підзолочений сонячним промінням,

туркотіли припутні, вистукували дзьобами дятли, а іноді лунко тріщало галуззя і було чути: хро-хро... хря-хря...

Арсен знав, що то вебри з виводками вепренят вертаються з нічного пасовиська у свої сховища...

А одного разу, коли Арсен, зігрітий сонцем, куняв у човні, то підводячи, то опускаючи голову, за спиною в нього почулося тоненьке скімлення. Арсен прокинувся і огледівся.

Високо на кручі, супроти човна, схиливши голову набік, стояло лисеня. Воно дивилося трохи здивованими і зовсім не хитрими очима. Потім перевело погляд у задок човна і облизнулося: на дні, засланім травою, лежала риба.

— Ану! — сказав Арсен і лягнув себе долонею по коліну.

Лисеня трохи позадкувало, проте не втекло.

— Бойове! — сказав Арсен. — То що тобі — рибки закортіло?

Лисеня тоненько писнуло.

— Ну, па вже, — Арсен трохи подумав і додав: — Ласочка...

Рибина легіла вище лисеняти, але воно прудко підскочило й ухопило її передніми лапами.

— Молодця! — похвалив Арсен і заходився міняти наживку.

А коли озирнувся, лисеняти вже не було.

Однак наступного ранку воно прийшло знову. І знов Арсен кинув йому рибину — одну, бо лисеня більше не просило.

Так вони й потоваришували. Незабаром лисеня вже знало, що його звати Ласочка і що коли Арсен каже: «Встань!» або «Ляж!», то треба вставати або лягати. Знало також і те, що риба інколи не клює. Сидить-сидить Арсен, а поплавки на його вудках ані ворухнуться. Тоді Ласочка не скімлила і не молотила хвостом по землі, як завжди, побачивши у човні рибу, а лягала в траву й ждала. Арсенові набридало дивитися на нерухомі поплавки, і він часто-густо засинав.

Сидить і спить.

А якось чує кризь сон: Ласочка дзявульть. Прокинувся, аж поплавок на одній вудочці немає, поринув. А лисеня на кручі вухами пряде, передніми лапами дрібушить-витацьовує од нетерплячки. Вхопив вудочку, смик — є окунь!

— На, Ласочко, це ти спіймала! — весело сказав Арсен і кинув окуня на кручу. З того дня він вже не боявся спати, бо як тільки поплавок ворухнеться, то Ласочка його й розбудить.

Так вони й рибалили вдвох.

Потім настала довга-предовга зима. Ліс прибрався в іній та ожеледець. І не співали вже в ньому птахи, тільки вітер почамі завивав у гіллі.

Старий Арсен уже не ходив на річку, але часом згадував Ласочку: де-то вона тулиться в таку холоднечу?

А весною, коли крига скресла і сонце вгріло, одніс Арсен човна на річку, полагодив вудки і знову, як торік, сів ловити рибу — бабі та внукам на юшку. Вудить та все озирасться: чи пема, бува, Ласочки? Раз, і вдруге, і втретє — немає...

А вчетверте озирнувся — стоїть на кручі велика пухпаста лисиця з розумними, але зовсім не хитрими очима, а поруч неї — лисеня.

— Ласочко? — невпевнено покликав Арсен.

Лисиця задрібушила передніми лапами, замолотила хвостом по землі й лягла. Лисеня ж, побачивши у човні рибу, облизнулося й тихенько заскімлило.

— Те-те-те... — весело сказав Арсен. — Це що ж виходить: я увесь ваш рід годуватиму?

І кинув на кручу рибицу.

Лисеня спіймало її передніми лапами і стало їсти. А Ласочка сиділа нерухомо, щільно стежачи за поплавами...

З того часу вони рибалили втрюх.

З М І С Т

Живописець правди.		Помипали Маркіяна . . .	105
<i>Олесь Гончар</i>	5	Вуточка	115
ОПОВІДАННЯ		Обнова	122
Зав'язь	13	На перекаці	127
В сутінки	16	Дядько Никіп	133
Комета	21	Оддавали Катрю	144
На згаріщі	25	У Кравчипи обідають . . .	162
Дивак	31	М'який	169
Червоний морок	37	Син приїхав	175
Обмарило	40	Бовкун	191
Перед грозою	44	Іван Срібний	199
Чудасія	49	Нюра	215
Холодна м'ята	51	Дикий	225
Смерть кавалера	56	Крайнебо	234
Кленовий пагіп	67	Устим та Оляна	241
Сито, сито...	70	Три плачі над Степаном . .	254
Тайна вечеря	75	Азарт	262
Печена картопля	80	Грамотний	270
Гвишт	85	Три зозулі з поклоном . .	281
Проти місяця	92	«Кізопська»	285
Деревій	97	Степова казка	295

Григор Михайлович Тютюнник. Сочинения, книга I. РАССКАЗЫ.
 Составитель *Анатолій Яковлевич Шевченко*. Киев. Издательство ЦК ЛКСМУ «Молодь», 1984. (На українському мові). Художнє оформлення *Л. О. Хмари* Упорядник *А. Я. Шевченко*. Фотознімки *В. Білоуса, Д. Чередниченка*. Редактор *Н. Б. Мурченко*. Художній редактор *А. О. Хмара*. Технічний редактор *С. Г. Орлова*. Коректори *З. М. Клевченко, Т. Д. Шастал*.

Інформ. бланк № 1968

Здано до набору 09.12.83. Підписано до друку 07.03.84. БФ 05576. Формат 84×108^{1/2}. Папір друкарський № 2. Гарнітура звич. нова. Друк високій. Умовн. друк. арк. 17,64. Умовн. фарбовідб. 18,27. Обл.-вид. арк. 18,95+0,36 вид.+0,29 форз. Тираж 65 000 пр. Зам. 3—540. ~~КЛБ КХ КХ КХ КХ КХ КХ~~ Поліграфкомбінат ордена «Знак Пошани» видавництва ЦК ЛКСМУ «Молодь». Адреса видавництва та поліграфкомбінату: 252119, Київ-119, Пархоменка, 38—44.

Ціна 1 крб. 50 к.

КНИГ

hurta.com

